

№ 3(30) 2008

Редакційна колегія

Віктор Андрущенко, доктор філософських наук, академік Академії педагогічних наук України, ректор Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова

Михайло Багмет, доктор історичних наук, академік Української академії політичних наук, проректор Миколаївського державного гуманітарного університету ім. П. Могили

Віль Бакіров, доктор соціологічних наук, ректор Харківського національного університету ім. В. Каразіна

Євген Бородин, доктор історичних наук, доцент Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

Микола Василенко, доктор фізико-математичних наук, професор Одеського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

Світлана Василенко, доктор політичних наук, член-кореспондент Української академії політичних наук, професор Одеської національної морської академії

Микола Головатий, доктор політичних наук, академік Міжнародної кадрової академії, перший віце-президент – ректор Міжрегіональної академії управління персоналом

Марія Кармазіна, доктор політичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Олексій Картунов, доктор політичних наук, академік Української академії політичних наук, завідувачий кафедрою соціальних наук Університету економіки та права „КРОК”

Сергій Кисельов, кандидат філософських наук, керівник магістерської програми „Політолог” Національного університету „Києво-Могилянська академія”

Ірина Кресіна, доктор політичних наук, завідувача відділом Інституту держави і права ім. В. Корецького Національної академії наук України

Ольга Куценко, доктор соціологічних наук, завідувача кафедрою соціальних структур та соціальних відносин факультету соціології Київського національного університету ім. Т. Шевченка

Юрій Левенець, доктор політичних наук, член-кореспондент Національної академії наук України, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Сергій Макеєв, доктор соціологічних наук, завідувачий відділом Інституту соціології Національної академії наук України

Микола Михальченко, доктор філософських наук, член-кореспондент Національної академії наук України, президент Української академії політичних наук

Володимир Полтораки, доктор філософських наук, директор Центру соціологічних і політичних досліджень „Соціополіс”

Анатолій Романенко, заступник головного редактора журналу

Фелікс Рудич, доктор філософських наук, академік Української академії політичних наук, завідувачий відділом Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Анатолій Толстоухов, доктор філософських наук, член-кореспондент Академії педагогічних наук України, народний депутат України, шеф-редактор журналу

Микола Чурилов, доктор соціологічних наук, генеральний директор ТОВ „TNS – Ukraine”

Юрій Шайгородський, кандидат психологічних наук, президент Українського центру політичного менеджменту, головний редактор журналу

Валентин Якушик, доктор політичних наук, професор кафедри політології Національного університету „Києво-Могилянська академія”

ТЕОРІЯ

Георгій Почепцов. Інструментарій для роботи з сакральними об'єктами: від античних до радянських часів	3
--	---

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ТЕОРІЇ

Марія Кармазіна. Політична наука в Україні: дисертаційний аспект	17
---	----

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ

Віктор Рубанов. Методологічна сутність політичної аналітики	29
Олексій Титаренко. Перспективи становлення політичної філософії	43

ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Василь Кремень, Василь Ткаченко. Україна: сучасне майбутнього, сучасне минулого	51
--	----

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ І ПРОЦЕСИ

Світлана Бульбенюк. Проблеми демократизації України: теоретичний і прикладний аспекти	62
--	----

СОЦІОЛОГІЯ

Кирило Черкашин. Стабільність електоральної географії великих міст	71
---	----

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Марина Бурмака. Політично-правовий аспект діяльності земляцтв	87
--	----

ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ

Світлана Дрожжина. Мультикультуралізм: теоретичні і практичні аспекти	96
Вікторія Дівак. Косово, боротьба за незалежність: історія питання та його наслідки	107

ГЕНДЕРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

В'ячеслав Соколов, Марина Саприкіна. Тенденції гендерної політики в Європі та Україні	120
--	-----

Вікторія Яценко. Гендер і „державна загального добробуту” в країнах Західної Європи	128
--	-----

ВОЄННА БЕЗПЕКА

Федір Саганюк, Ігор Романов, Володимир Троцько, Ігор Вещицький. Сектор безпеки України: аспекти трансформації	141
--	-----

УКРАЇНА І СВІТ

Оксана Шеретюк. Українсько-російські відносини в контексті євроінтеграційної політики України	157
--	-----

Віра Бурдяк, Ігор Мороз. Перспективи співробітництва „Україна – НАТО” і роль у ньому польського фактора	165
--	-----

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

Наталія Рудницька. Проблема бюрократії в неоконсервативній концепції	175
---	-----

НАУКОВІ ДИСКУСІЇ

Політичні технології: інструмент управління чи маніпуляцій?	181
---	-----

АКТУАЛЬНІ ВИДАННЯ

Андрій Кудряченко. Тенденції розвитку виборчих технологій в сучасній Україні	182
---	-----

Микола Михальченко. Етнополітологічний вимір української полонії	185
---	-----

Федір Медвідь, Михайло Гордієнко. Праця ексклюзивного характеру	190
--	-----

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Рекомендовано до друку

Вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України.
Протокол № 3 від 22.05.2008 р.

За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори. Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

Підписано до друку 28.05.2008 р. Формат 70 x 100/16.

Офсетний друк. Ум.-друк. арк. 12. Облік.-вид. арк. 11,9. Зам. № 242. Наклад 600 примірників

Безоплатно. Не для продажу

Надруковано з готових фотоформ у видавництві "Інтер Графіка"

36000, м. Полтава, вул. Кагамлика, 80

Інструментарій для роботи з сакральними об'єктами: від античних до радянських часів

Георгій Почепцов,

доктор філологічних наук, професор
Національної академії державного управління
при Президентіві України

Всі держави, а не тільки тоталітарні, прагнуть управляти своїми громадянами, виділяючи для цього сферу сакрального як особливо важливу, куди додатково вмонтовується захист від будь-якої трансформації. Перебудова, наприклад, базувалася якраз на знятті цього захисту зі сфери сакрального радянської доби. Інший приклад – Японія. Коли США будували післявоєнну Японію, то, за порадою антропологів (Р. Бенедикт), залишили без змін головний сакральний об'єкт – постать імператора.

Оскільки тоталітарні держави мають більше можливостей для роботи з населенням, то й досягають в програмуванні його поведінки значних успіхів. Один з основних параметрів, який впливає, до речі, і на психологію людини, це те, що в цьому випадку маємо справу з закритими суспільствами. Закритість в інформаційному сенсі забезпечується цензурою, яка може бути і внутрішньою, коли сама людина розуміє, що саме слід писати і що не слід, і зовнішньою, коли функціонує цілий соціальний інститут, який оцінює доцільність опублікування того чи іншого матеріалу.

Цензура в СРСР стосувалася не лише друкованої, але й кінопродукції. На рівні ЦК КПРС у різних постановках, наприклад, досить чітко фіксується, який радянський фільм має демонструватися в кінотеатрах 5 днів, а які західні фільми (перелік додається) більше [1]. В іншій постанові перелічуються вади в закупівлі західних фільмів [2]. До речі, конкретика цих „поіменних” підходів вражає.

Закриті системи базуються на більш жорстких організаційних схемах, де все виявляється детермінованим. Водночас слід визнати, що закриті системи сприяють породженню дуже сильної любові до свого вождя. Це аналогічно дії кіно стосовно створення кумирів: коли об'єкт тиражується в наближеному режимі (наприклад, крупний план), то отримуємо

сакралізацію такого об'єкта.

Саме маси породжують свого вождя. Адже, як писав В. Райх, потрібна відповідність особистісної структури вождя і особистісної структури широких мас [3, с. 60]. Вождь, у свою чергу, породжує ворога, бо чим страшнішим буде ворог, тим сильнішим буде вождь. Таким чином, це трикутник обов'язковий: Маси, Вождь, Ворог. Звеличуючи Вождя, Маси реально застраховують себе від страшного Ворога.

Вождь породжується масами (людей, архітектури, гідроелектростанцій та подібних структур). Коли радянська людина потрапляла в сталінське метро, побудоване М. Ладовським [4], то відчувала піднесення, однотипне з релігійним, оскільки це було за межами уяви. Те саме відбувається з реагуванням на принципово новий об'єкт: від Виставки народного господарства і фільмів з Л. Орловою до польоту в космос Ю. Гагаріна. Це якраз те, що С. Ейзенштейн іменував пафосом, екстазом.

Теоретики архітектури підкреслюють: як засіб впливу архітектура є необхідним елементом ідеологічного режиму і будь-якої міфології [5]. В архітектурі Й. Сталін обирає неокласицизм, відкидаючи конструктивізм. В архітектурних мотивах імперського Риму він побачив потрібний рівень символічного завищення ситуації. Така архітектура фіксує перемогу і переможців.

Тобто шокова подія формує свідомість найефективніше, оскільки дозволяє безпосередньо вписувати в ментальність потрібні типи смислів. Вона може бути не лише негативною, до якої ми звикли завдяки різним варіантам шокової терапії, але й позитивною, яку можна назвати культурною шоковою терапією.

ШОКОВА ПОДІЯ	
Позитивна	Негативна
Приклад: Сприйняття сталінського ампіру, або культурний шок іммігранта на Заході.	Приклад: Атомна бомба в Хіросімі і Нагасакі або Чорнобиль, які змінили попереднє представлення подій.

Згадаймо архітектурну реакцію В. Токарева на Америку: „Небоскребы, небоскребы, а я маленький такой...”. Сталінська архітектура також вражала своєю величиною. Це було прилучення до чогось вищого, до якогось колективного несвідомого, але позитивного гатунку. Шокова подія негативного порядку (наприклад, велика депресія 1929 року чи великий терор тридцятих), навпаки, занижує реакції до регресивного рівня.

Як зазначив Б. Беттельхейм у своєму дослідженні технологій модифікації поведінки в концтаборі, там дорослу людину перетворюють на дитину, яка все має робити за розкладом і з відповідного дозволу. Жорсткий соціальний контроль повністю відбирає право вибору у в'язнів.

До речі, система радянських комуналок була цікавою для владних структур теж через питання соціального контролю, адже в них спільно

мешкає кілька нерідних сімей [6]. Тобто соціальний контроль продиктував тип житла для людей. Так колись широкі європейські проспекти з'явилися для полегшення розгортання війська під час придушення повстань.

Конструюючи нове суспільство, той чи інший вибір потрібно робити весь час. Коли американець Т. Хьюз хвалить В. Леніна за прагнення покласти в базис системи побудови нової держави електричні мережі [7], а його книга про західну електрифікацію зветься „мережі влади”, то зрозуміло, на якій оргсхемі мав будуватися Радянський Союз. Але одночасно слід визнати, що Й. Сталін будував його, скоріше, на оргсхемі репресивного апарату. А потім вже М. Хрущов і Л. Брежнєв – на оргсхемі партійного апарату. Тобто ми щоразу змінювали базис.

Період	Базова оргсхема
В. Ленін	Електрична система
Й. Сталін	Репресивний апарат
М. Хрущов, Л. Брежнєв	Партійний апарат

Жорстка система управління за допомогою репресивного апарату дозволяє довше рухатися в незмінних параметрах соціальної системи, бо немає потреби адаптуватися до змін.

Реально існують два варіанти управління: фізичним полем (контекстом) і когнітивним. XX століття стало базовим переходом саме до когнітивних методів управління. Звідси – колосальний розквіт психотехнік, запропонованих для індивідуального вжитку. Але зрозуміло, що й масова свідомість не могла залишитися без інтересу до неї зацікавлених владних структур. А може все було й навпаки: замовлення на роботу з масовою свідомістю, як наслідок, дало індивідуальні психотехніки (оборонні заводи, наприклад, випускали товари масового вжитку).

Можемо побудувати наступну схему, коли індивідуальна свідомість керується індивідуальними методами, а масова – масовими.

Індивідуальний інструментарій управління	Масовий інструментарій управління
Індивідуальна свідомість	Масова свідомість

Але реально масовий інструментарій все ж впливає на індивіда, чого не завжди можна сказати про індивідуальний інструментарій та масову свідомість, оскільки вони просто можуть фізично „не зустрітися” в процесі передачі впливу.

М. Калашников і С. Кугушев підкреслюють зацікавлення Й. Сталіна саме в творенні нової людини за допомогою інструментарію культури, що можна проілюструвати такими висловлюваннями [8, с. 280]:

- сталінська культура налаштовувала психічні контури людей;
- мистецтво стало технологією перетворення сьогодні на щасливе завтра;

• сталінська архітектура, наприклад, метро, демонструвала завтрашній день;

• сталінська культура працювала з ідеальними конструкціями.

Зрозуміло, що працював і репресивний контур. Але якщо працює лише він, то маємо концтабір, де ніхто не піде на подвиг заради своєї квазі-Батьківщини. А так вона була справжньою.

Все це, на нашу думку, пов'язане ще й з тим, що радянська система могла будуватися тільки на ідеалізації завтра, оскільки сьогоднішній день для радянської людини був тяжким. Американська система будується на ідеалізації нинішнього дня як радянська будувалася на ідеалізації дня завтрашнього. Коли говорять, що автомобільна промисловість там виробляла американську мрію, то це і є відповіддю на питання розрізнення двох систем ідеалізації.

З цієї точки зору, американська система базується на простих рефлекторних процесах позитивного підкріплення, коли правильна поведінка матеріально підтримується. До речі, саме тому базисною психологією там став біхевіоризм (Дж. Уотсон і Б. Скіннер). Вони все будували на систематичі підкріплення.

І американський, і радянський методи побудовані на творенні тунелів переходу до сакральних об'єктів. Але американський метод робить це за рахунок матеріального світу, а радянський робив за рахунок світу ідеального. Ці два методи якось обернено побудовані: якщо в американському варіанті людина сьогодні буде своє завтра, то в радянському, навпаки, завтра буде сьогоднішню людину.

Звідси випливає зрозумілість одного з методів оргзборі, який згадують М. Калашников і С. Кугушев [9, с. 242 – 243]. Це технологія руйнації смислу, оскільки смисли, мрії, яскраві образи лежать в основі будь-якої організації. Якщо згадати героїку перебудовного кінематографа, то цей шлях стає цілком зрозумілим, адже саме тоді космонавти і льотчики були замінені на бандитів і повій. Змінити старше покоління було неможливо, але героїка молодшого покоління змінилася кардинально.

До речі, прогноз компанії „Шелл”, де був започаткований сценарний підхід моделювання майбутнього, вказував як на причини руйнації СРСР не тільки на економічні негаразди, а й на появу нового покоління ([10], див. також [11]). На відміну від ЦРУ, де вважали, що „Шелл” не має достатньо даних для таких прогнозів.

Взагалі передбачення, як вважав, наприклад, Дж. Келлі, є ознакою повторюваності подій, на базі чого конструюється тренд [12, с. 160]. Це справжнє розуміння потоку подій, оскільки ми бачимо лише те, що повторюється.

Радянський Союз почав рух до своєї загибелі вже в період Л. Брежнєва. „Застій” – це припинення руху, перетворення дій на ритуал. Хоча дехто і вважає цей період найкращим, оскільки ніхто нікому не заважав, особливо інтелігенції [13]. Але цей період характеризується якраз повною руйнацією

смислів. А є відома максима: якщо ти не маєш своєї стратегії, то будеш виконувати чужу. Це й трапилося як результат руйнації глобальних смислів. Реально почалася заміна їх на інші глобальні смисли. Так що М. Горбачов, не кажучи вже про Б. Єльцина, прийшов на завершення цього процесу. Коли Дж. Арквілла з колегами виокремлює два розуміння інформації – структурне і процесне, то саме структурне її розуміння, що лежить в основі будь-якої організації, говорить про те саме [14]. Замінивши цю базу, ми в результаті отримаємо іншу структуру. Перебудова замінила базову інформацію, внаслідок чого змінилася вся структура держави. Та й сама держава розпалася. Цей метод Дж. Арквілла пропонує для боротьби з терористичними мережами, оскільки це єдине, що їх об'єднує.

В цьому випадку, як і у випадку руйнації СРСР, виникають два можливі варіанти:

- коли цінності (нові й минулі) збігаються;
- коли цінності не збігаються.

До речі, у випадку СРСР якраз і відбувався пошук таких шляхів зміни ментальності при плануванні перебудови, які б найменше вступали в конфлікт з тодішньою ментальністю. Можна гіпотетично уявити, що таким варіантом могла б бути цінність праці, бо вона однаково цінується у двох системах. В США, наприклад, більше цінується багата людина, яка сама заробила, а не отримала гроші у спадок. Тобто важливим стає не тільки результат, але й шлях до нього.

Соціальний інжиніринг реалізується в соціо- і психотехніках управління великими масивами людей. Можна говорити про психосоціотехніки, оскільки будь-яка соціотехніка управління обов'язково матиме психокомпоненти.

Як соціотехніки радянського періоду можемо розглядати такі варіанти типових варіантів поведінки:

- збори;
- демонстрація трудящих.

Як психотехніки реалізувався такий інструментарій:

- породження і утримання позитивної характеристики (в граничному вигляді – вождя);
- породження і утримання негативної характеристики (в граничному варіанті – ворога).

Демонстрації трудящих радянської доби моделювалися за набором позитивних підсилювачів, призначенням яких було завищення ситуації. Серед них можна назвати святковий одяг, яскраві кольори, музику, квіти. За змістовим наповненням демонстрації повинні були виконувати такі функції:

- визначити і підкреслити місце цієї події в радянському „космосі” (історичний аспект);
- підтримати і підсилити соціальну ієрархію даного моменту (сьогоднішній аспект).

Як і збори, демонстрація була головною формою соціальних комунікацій населення і влади, бо в ній населення було не пасивним (як при читанні, наприклад, газет), а активним учасником хоча й дуже ритуальних дій, які могли лише моделювати активність. І демонстрації, і збори чітко утримували ієрархію президії і населення, розподіл між якими не можна було порушувати. Коли М. Горбачов вперше „вийшов у народ”, то це викликало шок, який дозволив йому на початку кар'єри стати новим типом генсека.

Демонстрації фіксували перемогу у віртуальному просторі. Так було і в Давньому Римі, коли святкувалися перемоги. До речі, школа, сцена, поезія були в Римі важливими засобами громадського впливу [15, с. 330].

О. Фрейденберг основними структурними діями первісних суспільств вважала три: похід (процесія), боротьба і їжа [16, с. 134]. Пересування колективу відповідає у первісній ментальності пересуванню всієї оточуючої природи, тому воно є метафоричним [16, с. 134]. Згадаймо, як в радянській демонстрації повинен був бути відображений весь „всесвіт” – райони міста чи всі республіки, всі професії, включаючи завершальний парад фізкультурників.

Досліджуючи паради царської пори, Ю. Лотман підкреслює характерні для них такі риси [17, с. 100]: дисципліна, підкорення, стирання особистості. Саме цих рис вимагало суспільство, створюючи відповідні контексти, які їх програмували.

Сталінський терор як інструментарій застосування насильства теж потрапить у список соціотехнік, яка стане поруч з діями Петра I в Росії чи А. Піночета в Чилі, коли реалізувалося прагнення „розчищення” ментальності населення для запровадження нових ментальних структур. У випадку Й. Сталіна прагнення увести нульовий рівень соціальної пам'яті паралельно реалізовувалося з прагненням боротися з усіма варіантами цієї соціальної пам'яті – саме так можна трактувати боротьбу зі старою інтелігенцією. Як згадував В. Каверін, над країною стояв дим – люди спалювали щоденники, фотографії, документи, які могли призвести до страшних наслідків. Інтелігенція була чужою, професорських дітей не брали в комсомол, інтелігентські звички (наприклад, краватка) висміювалися [18].

А. Лідов запропонував термін „ієротопія” для науки про створення сакральних просторів [19]. Він підкреслює, що тільки епоха Відродження розділила естетичне і сакральне. Але реально, якщо повернутися до нашої теми, тоталітарні держави (СРСР і Німеччина) знову об'єднали ці дві сфери. А. Лідов бачить сутність сакральних просторів в об'єднанні ієрофонії (містичного) з ієротопією (творенням розумом і руками людини) [20].

Радянський Союз весь час будував щось інше, він не був в точці сьогоденного дня. Він був або в минулому, створюючи сакральність року 1917, або в майбутньому, оскільки будував комунізм. Відповідно

сакралізувалися всі можливі постаті. Наприклад, реальність З. Космодем'янської настільки відрізняється від її „агіографії”, що цьому незбігові присвячено чимало досліджень [21]. Сьогодні вони виносять на поверхню те, що можна визначити як антисистемність, тоді як раніше тиражувалися саме винятково системні характеристики (справжні чи приписані).

Цікаво, що побудова принципово іншого майбутнього характеризує не тільки радянську епоху чи епоху Петра I. Після падіння Константинополя Росія взяла на себе функцію нового Єрусалима, і всі, від царя до смерда, почали розбудову нового майбутнього, оскільки в цьому випадку Москва отримала б першість у знаходженні Царства Небесного [22]. До речі, це цікавий приклад того, як випадіння елемента в фізичному просторі вимагає переформатування всіх інших елементів, щоб відповідати правилам, заданим у віртуальному просторі.

В радянській міфологічній системі кожен об'єкт сьогодення мав відповідність у минулому і майбутньому, починаючи з головної еквівалентності „Сталін – це Ленін сьогодні”. Всі державні діячі з минулих пантеонів визначалися за їх відношеннями саме з В. Леніном.

Всі державні структури відстежувалися в соціальній міфології до „першоджерел”, наприклад, КГБ – НКВД – ОГПУ – ЧК. Всі структури були персоніфікованими, починаючи з „батька-засновника”; в наведеному прикладі це був Ф. Дзержинський. Тобто система завжди мала в собі своє історичне минуле, яке подавалося як ідеальний варіант, до якого слід повернутися якісною роботою сьогодні.

Відповідна еквівалентність, точніше – протилежність, для кожного об'єкта знаходилася і в західній системі. Наприклад: миролюбна політика СРСР – американські агресори. Таке протистояння було не тільки політичним, а й цивілізаційним. Задовго до С. Хантінгтона [23] про конфлікти саме культурологічного плану писав Геродот [24].

Занепаду держави передують занепад моралі. Ми бачимо це, коли в Римі увійшли у моду варвари [25], а у Візантії губиться значення візантійського стилю життя [26]. Тобто коли „своє” стає гіршим за „чуже”, як це поступово відбувалося в СРСР. Т. Моммзен говорить також про еллінізм римлян, коли вони почали відчувати бідність власного духовного життя і повернулись до грецького впливу [27, с. 814]. Недостатність власної системи є прикметою слабкої системності віртуального поля того часу.

Як бачимо, об'єкт проходить процес сакралізації, перекладаючись, трансформуючись у свою відповідність в іншій системі: радянський об'єкт, знаходячи свій корелят у минулому, майбутньому чи іншому, стає сакральним. Умовний приклад: сучасний піонер отримує власний символізм, коли стає в ряд разом з піонером-героєм часів війни. Тобто сакралізацію об'єкта створює перекодування в інші системи, хоча б у вигляді протистояння їм.

Або інший приклад: використання іншої системи для впливу теж

створює відповідний вид сакралізації. Імператор Август в Давньому Римі використовував літературні твори для виховання сімей в потрібному йому дусі [28, с. 484]. Візантійські міми теж впливали на громадську думку свого часу [29]. Радянська література, а особливо кіно, в цьому плані завжди були центром морального впливу на населення. Водночас це не говорить про нехудожній характер цього впливу, він у більшості випадків був високохудожнім. Віртуальний простір має в собі набір потрібного інструментарію впливу.

В результаті людина підключається до „енергетики” віртуального простору. Художні твори, як це не парадоксально, можуть самі створювати таку енергетику. У випадку таких явищ, наприклад, як патріотизм, „енергетика” віртуального поля переходить згори вниз, що дозволяє людині йти на подвиг, жертвувати своїм життям. Людина програє на рівні біологічних цілей, оскільки отримує смерть, але одночасно все ж виграв на рівні колективних цілей. Патріотизм (подвиг, жертва) мають місце саме за рахунок „енергетики” віртуального поля, оскільки тільки так можна вийти за межі фізичного (біологічного).

Операції з віртуальним полем:

- підключення,
- відключення,
- переключення.

Полегшеним варіантом підключення, як і відключення від конкретного віртуального поля, є уведення героя з потрібними характеристиками. Людина краще реагує на людину, а не на абстрактні характеристики. Тому, наприклад, перебудова одночасно була уведенням нових героїв як у пантеоні загиблих, так і серед живих. До старих героїв інтенсивно дописувалися негативні характеристики, щоб унеможливити їх функціонування в режимі сакральності.

Режим переключення:

новий герой – нове віртуальне поле.

Але герой може уводитися і як несправжній, винятково художній. Тому перебудовча риторика увела героїку криміналу, яка автоматично блокувала героїку минулого періоду. Наприклад, політрук був замінений на бандита, медсестра – на повію. Тобто для входження нових героїв у поле героїки це поле було розчищене. І робилося це досить активно й інтенсивно. Хаос був тільки в головах, а не в систематиці змін.

Трансформація героїки часів перебудови:

політрук – бандит,
медсестра – повія.

Нові типажі не дали можливості будувати на них систему, оскільки були амбівалентними: негативними з точки зору соціальних характеристик, але позитивними з точки зору характеристик індивідуальних. Тобто негативні герої отримали позитивні індивідуальні обличчя.

	Колективні характеристики	Індивідуальні характеристики
Радянська доба	Позитивні	Позитивні
Перебудовча доба	Негативні	Позитивні
Пострадянська доба	Негативні	Негативні

Останній рядок демонструє трансформацію ситуації таким чином, що радянські позитивні герої (В. Ленін чи З. Космодем'янська) стали не лише негативними героями, а й були зреалізовані з індивідуальними негативними характеристиками. В новій системі вони можуть зберегтися або в негативній, або в карикатурній формі. В результаті формування нового віртуального простору набуває свого завершення.

Боротьба з тероризмом стане неможливою, якщо не буде знайдено варіантів „відключення” від цього віртуального поля, адже терористи йдуть на смерть, оскільки вони виховані в системі „життя після смерті”, коли життя за Аллаха проносить безсмертя на іншому рівні. З іншого боку, бренди виграють, коли вони, навпаки, роблять підключення до глобальних смислів. Наприклад, Макдональдс працює зі смислом сім'ї. Тобто є дві проблеми: підключення до віртуального поля і відключення від нього.

Перебудова, до речі, продемонструвала ще одну проблему переключення до чужого віртуального поля.

Один з прикладів управління саме віртуальним полем можемо знайти в практиці Давнього Риму, що звалася evocatio, коли боги підкорених народів входили в пантеон римських богів, цим опікувалася окрема жрецька колегія [30, с. 122 – 123]. Такий „імпорт чужих богів” в єдину ієрархію і є інструментарієм включення одного віртуального поля в інше.

Інший приклад можна побачити в управлінні матеріальною складовою процесу породження віртуального поля: від турботи про побут радянських письменників в сталінські часи [31 – 32] до контролю за целюлоїдом, з якого виготовляється кіноплівка, що давало можливість цензурувати кіно у воєнні часи у Великій Британії [33]. І те й інше не є цензурою в класичному розумінні, але діє як цензура набагато краще.

Коли ми навчимося адекватніше і раціональніше працювати з віртуальним полем, то у нас виникне проблема, яким чином забезпечити

„тунелі” входження в це поле. Прикладом є розповіді про героїв у шкільних підручниках, романах чи кінофільмах.

Радянська доба в цьому сенсі була перенасичена героями. Але це дає можливість передавати „лінії долі” героїв населенню. Відбувається програмування майбутньої поведінки за рахунок створення відповідної „карти віртуального світу”, де чітко вказано, що буде, коли підеш праворуч чи ліворуч. І справді, йти без карти важче, аніж з картою.

Одночасно слід визнати, що потенціал енергії міститься саме там. Ми можемо змодельовати такий перехід в іншу більш віддалену точку часу-простору саме таким чином. Прорив стає можливим винятково за рахунок переходу через інші простори. Йдучи тільки у фізичному просторі, далеко не пройдеш, оскільки існує багато факторів, що заважають. Треба пройти крізь всі три простори (фізичний, інформаційний, віртуальний), аби опинитися набагато далі. Парадоксально, що людина навіть згубивши своє фізичне існування, оскільки може жертвувати своїм життям, продовжує існувати як герой в розповідях про неї в інший точці часу і простору фізичного поля.

Фізичний	Інформаційний	Віртуальний	Інформаційний	Фізичний
-----------------	----------------------	--------------------	----------------------	-----------------

На жаль, ми поки що можемо управляти тільки фізичними об'єктами: доставка книжок, наприклад, не є доставкою смислів, хоча і є її передумовою.

В цьому плані цікавим видається набір ситуацій, які одночасно знищують базовий набір, але дають можливість продовжити життя людини в іншому просторі. Це переходи, які впливають з наступних ситуацій: шок, подвиг, трагедія.

Це відбувається в реальному просторі. Наприклад, Чорнобиль був шокним для всього населення, що вимагало перегляду багатьох базових принципів радянського життя. Одночасно це було і трагедією, і подвигом рятувальників, які могли загинути, закінчивши своє фізичне життя, але продовжити його в інформаційному та віртуальному просторі.

Йдеться про різкі переходи: з фізичного існування у віртуальне чи з віртуального простору у фізичний, що потім реалізується в жертві людини. Мистецтво відзначається тим, що може штучно створювати ситуації таких переходів.

М. Єліаде підкреслював, що герої коміксів є сучасними версіями міфологічних чи фольклорних героїв [34, с. 183]. Якщо психологічні тренінги можуть змінити людину, відкриваючи для неї нові типи поведінки, можливо, навіть заборонені до цього, то дія віртуальних героїв є такою ж: це теж програвання незреалізованих до цього дій.

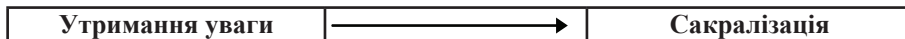
Цікавий феномен: ми завжди хочемо дочитати книгу, додивитися фільм. І справа тут не у відомих психологічних експериментах, за

якими незавершені процеси краще зберігаються в пам'яті і вимагають завершення. Проходячи варіант катарсису, людина досягає найбільшого рівня психічної енергії, тобто вона зацікавлена довести свій, навіть багато в чому гедоністичний досвід, до кінця.

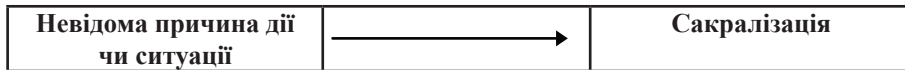
Людське суспільство виробило спеціальні „машини сакралізації”, серед яких можна виокремити такі: релігія, література, театр – кіно, телебачення.

Якщо поглянемо на основні „машини сакралізації”, то побачимо в них єдиний тип дії, що базується на тому, що споживач і об'єкт сакралізації містяться на різних полюсах: споживач – це масовий споживач, а об'єкт сакралізації принципово тяжіє до індивідуалізації.

Методи створення індивідуалізації якраз і спрацьовують на те, щоб сакралізувати потрібні об'єкти. Збільшуючи обсяги конкретної інформації про об'єкт, ми максимально наближаємо його до споживача. Це роль деталі в літературі чи крупного плану в кіно. Тобто можна побудувати наступний варіант переходу:

Релігія була породжена іншим переходом, в якому увага до невідомого дешифрувалася як поява надприродного об'єкта:

Реально все це підпадає під когнітивні методи створення узагальнення. Л. Виготський, якого теж цікавили процеси побудови узагальнення, знайшов у цьому плані деякі відмінності від відомих інтерпретацій Л. Леві-Брюля, який називав цей феномен партиципацією [35, с. 48 – 50]. Пралогічне мислення об'єднувало об'єкти за іншою системою, ніж ми робимо це сьогодні: член племені вбачав повну тотожність між собою і, наприклад, папугою. Л. Виготський сформулював це правило примітивного мислення як мислення комплексами [36, с. 160]. Таке мислення характерне для дитини, для доісторичної людини, для шизофреніка. Воно полягає в об'єднанні предметів у різні комплекси; отже у цього предмета виникатимуть різні імена залежно від комплексу, до якого він потрапляє. Це не мислення поняттями, а мислення предметами.

Л. Виготський досить чітко сформулював тезу, що у психології є тільки три шляхи, за якими вона може йти [37, с. 136]. Це може бути вивчення позасвідомого (З. Фрейд), відмова від вивчення психіки (рефлексологія), вивчення психіки через психіку (описова психологія). Усі ці шляхи цікаві для соціального інжинірингу, оскільки за кожним з них може будуватися власна система впливу.

Візантія, до якої зараз звернені погляди деяких російських публіцистів, розглядається як країна, що реалізувала і передала Росії відповідну „агіополітику” ([38], див. також [39]). Констатується, що чудо було системним і лежало в основі функціонування візантійської імперії. Тобто це було результатом максимального завищення ролі сакрального світу.

В чуді, як вважав О. Лосєв, маємо справу із зіткненням двох різних пластів дійсності [40, с. 545]. Це була книга „Діалектика міфу” (1930). 12 грудня 1931 року М. Горький засудив її відразу в двох газетах – „Правде” та „Известиях”. В цей час О. Лосєв вже будував Беломорканал, куди він потрапив саме за цю свою книгу, оскільки в ній він і міф назвав чудом.

У щоденниках 1914 року О. Лосєв зауважив кілька разів, що мрії не потрібна реалізація [41, с. 120 – 121]. Він вважав, що мрія навіть реальніша за життя, бо краще відображає вищий світ, до якого ми прагнемо, ніж справжнє життя.

Як бачимо, сакральне може краще відповідати дійсності, ніж сама дійсність. Дійсність дозволяє те чи інше спотворення, чого не може дозволити сакральне. Саме тому сакральне в тому чи іншому вигляді використовують всі країни і всі цивілізації. Патріотизм, наприклад, ми також можемо розглядати як прагнення раціоналізувати сакральне.

Література:

1. Постановление Комиссии ЦК КПСС от 4 января 1961 г. „О крупных недостатках в репертуаре кинотеатров” // Идеологические комиссии ЦК КПСС. 1958 – 1964. Документы. – М., 1998.
2. Постановление Комиссии ЦК КПСС от 4 января 1961 г. „О пополнении состава Комиссии по отбору и приобретению кинофильмов капиталистических стран” // Там само.
3. Райх В. Психология масс и фашизм. – СПб., 1997.
4. Раппапорт А. Г. Наследие архитектурной мысли // www.archi.ru
5. Раппапорт А. Сталинский ампи́р – гипнотизм и наркотизм стиля // www.architektork.ru/ai/doc_view.html?159
6. Хан-Магомедов С. О. Хрущевский утилитаризм: плюсы и минусы // niitag.ru/info/doc/?89&print=1
7. Hughes T. R. „We get the technology we deserve”. Interview // American Heritage magazine. – 1985. – Vol. 36 – I. 6.
8. Калашников М., Кугушев С. Третий проект. Погружение. – М., 2005.
9. Калашников М., Кугушев С. Третий проект. Точка перехода. – М., 2006.
10. Schwartz P. The art of the long view. – New York etc., 1996.
11. Schwartz P. Inevitable surprises. Thinking ahead in a time of turbulence. – New York, 2003.
12. Келли Дж. Теория личности. Психология личностных конструктов.

- СПб., 2000.

13. **Байгушев А.** Партийная разведка. - М., 2007.

14. **Arquilla J., Ronfeldt D.** Looking ahead: preparing for information-age conflict // In Athena's camp. Preparing for conflict in the information age. Ed. by Arquilla J., Ronfeldt D. - Santa Monica, 1997 / RAND.

15. **Гаспаров М. Л.** Поэт и поэзия в римской культуре // Культура Древнего Рима. Т. I. - М., 1985.

16. **Фрейденберг О. М.** Поэтика сюжета и жанра. - М., 1997.

17. **Лотман Ю. М.** Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII - начало XIX века). - СПб., 1994.

18. **Гудков Л., Дубин Б., Левада Ю.** Элитарные структуры в постсоветской ситуации: возможности исследования, предварительные замечания // polit.ru/research/2008/03/06/elita.html

19. **Лидов А.** Иеротопия. Создание сакральных пространств как вид художественного творчества // www.polit.ru/lectures/2007/06/14/ierotop.html?refresh=1

20. **Лидов А.** Иеротопия. Создание сакральных пространств как вид художественного творчества и предмет исторического исследования // www.mmoma.ru/veru/our_pub/lidov_text.html

21. Легенды Великой Отечественной войны. Зоя Космодемьянская // www.smi.ru/print/?id=3442763

22. **Лидов А.** „Москва не столько Третий Рим, сколько второй Иерусалим”. Интервью // www.urantia.ru/forum/forum_posts.asp?TID=1267&PN=4

23. **Хантингтон С.** Столкновение цивилизаций. - М., 2003.

24. **Хаммонд Н.** История Древней Греции. - М., 2003.

25. **Анжель Ж.-М.** Римская империя. - М., 2004.

26. **Любарский Я. Н.** Историограф Михаил Пселл // Пселл М. Хронография. - М., 1978.

27. **Моммзен Т.** История Рима. Т. I. - М., 1936.

28. **Ковалев С. И.** История Рима. - Л., 1986.

29. **Поляковская М. А., Чекалова А. А.** Византия: быт и нравы. - Свердловск, 1989.

30. **Кнабе Г. С.** Историческое пространство и историческое время в культуре Древнего Рима // Культура Древнего Рима. Т. II. - М., 1985.

31. Постановление ЦИК и СНК СССР от 7 июля 1933 г. „Об улучшении жилищных условий писателей” // „Счастье литературы”. Государство и писатели. 1925 – 1938 гг. - М., 1997.

32. Постановление СНК РСФСР от 19 июля 1933 г. „О строительстве городка писателей” // Там само.

33. **Taylor P. M.** Munitions of the mind. A history of propaganda from the ancient world to the present day. - Manchester etc., 1995.

34. **Элиаде М.** Аспекты мифа. - М., 1995.

35. **Леви-Брюль Л.** Первобытное мышление. - М., 1930.

36. **Выготский Л. С.** Мышление и речь // Выготский Л. С. Собр. соч. В 6 тт. - Т. 2. - М., 1982.

37. **Выготский Л. С.** Психика, сознание, бессознательное // Выготский Л. С. Собр. соч. В 6 тт. - Т. 1. - М., 1982.

38. **Холмогоров Е.** Византизм как чудо // www.apn.ru

39. **Холмогоров Е.** Византизм как идея // www.apn.ru

40. **Лосев А. Ф.** Диалектика мифа // Лосев А. Ф. Из ранних произведений. - М., 1990.

41. **Лосев А. Ф.** Дневники. Письма. Проза. - М., 1997.

Політична наука в Україні: дисертаційний аспект

Марія Кармазіна,

доктор політичних наук,

головний науковий співробітник

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень

ім. І. Кураса НАН України

Минає п'ятнадцять років з часу захисту в Україні першої дисертації з політичних наук. За цей період ми, представники вітчизняної політичної науки, мало обмінювалися думками щодо наших здобутків і прорахунків – регулярної комунікації між рядовими учасниками процесу фактично немає. З урахуванням цього пропоную свій погляд на ситуацію, яка склалася на такому важливому напрямі розвитку політичної науки, як підготовка і захист дисертацій.

Своєрідним індикатором розвитку політичної науки в Україні можуть бути цифри, які свідчать про поступове зростання кількості кандидатів і докторів наук у межах напряму „Політичні науки”. Правда, встановити точну кількість осіб, що захистили дисертації на здобуття вченого ступеня в означеній галузі у період з 1993 року (часу появи першої кандидатської дисертації [1]) до кінця 2007 року, нам, на жаль, не вдалося – бракує даних. Напевно з такою ж проблемою зустрівся й колектив дослідників з Таврійського національного університету ім. В. Вернадського, які свого часу включили до списку дисертацій, захищених в Україні за напрямом „Політичні науки” у 1993 – 2001 роках, 216 досліджень [2]. Не вдалося відшукати точних даних і С. Рябову (публікація 2005 року) [3]: за його версією у період з 1993 до 1 вересня 2004 року в Україні відбулося 334 захисти кандидатських і докторських дисертацій [4].

За нашими даними, у період з 1999 по листопад 2007 року вчений ступінь з політичних наук було присвоєно 569 особам, у тому числі 65 особам – докторський.

Про динаміку захистів по роках (з 1993 по жовтень 2007 року) і спеціальностях можна судити з наступної **таблиці**:

Марія Кармазіна

	23.00.01 Д / К	23.00.02 Д / К	23.00.03 Д / К	23.00.04 Д / К	23.00.05 Д / К	Всього Д / К
1993	– / 1	– / –	– / 1	– / –	– / –	– / 2
1994	– / 1	1 / 1	– / –	– / –	– / –	1 / 2
1995	– / 1	1 / 5	– / 1	– / 1	– / –	1 / 8
1996	– / 5	10 / 11	– / 1	– / 5	– / –	10 / 22
1997	– / 5	– / 8	– / –	– / 5	– / –	– / 18
1998	2 / 2	2 / 19	– / –	2 / 3	1 / 2	7 / 26
1999	1 / 4	3 / 23	– / 1	– / 9	2 / –	6 / 37
2000	– / 1	2 / 12	– / 1	2 / 14	– / 1	4 / 29
2001	1 / 5	1 / 17	– / 2	– / 14	1 / 1	3 / 39
2002	1 / 6	2 / 22	1 / 1	1 / 14	1 / 2	6 / 45
2003	2 / 6	6 / 27	1 / 5	1 / 12	– / 2	10 / 52
2004	– / 10	4 / 40	– / 5	3 / 27	– / 3	7 / 85
2005	– / 8	5 / 27	1 / 6	– / 14	1 / 2	7 / 57
2006	1 / 10	3 / 39	1 / 11	3 / 16	2 / 2	10 / 78
2007, I-XI місяць	– / 15	8 / 41	1 / 6	3 / 17	1 / 3	13 / 82
Всього	8 / 80	48 / 292	5 / 41	15 / 151	9 / 18	85 / 582

На основі даних **таблиці** можна скласти своєрідний рейтинг спеціальностей: найбільш „популярною” є спеціальність 23.00.02 (політичні інститути і процеси). На наступній сходинці, як бачимо, спеціальність 23.00.04 (політичні проблеми міжнародних систем і глобального розвитку), далі – 23.00.01 (теорія та історія політичної науки), за нею – 23.00.03 (політична культура та ідеологія). Найменшою увагою дослідників користується проблематика, яку свого часу закріпили за спеціальністю 23.00.05 (етнополітологія та етнодержавство), що є, з-поміж іншого, черговим вагомим аргументом для тих, хто всі роки після внесення цієї спеціальності ВАК України до „Переліку спеціальностей, за якими проводяться захист дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата наук і доктора наук, присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань” твердить про її штучність та необхідність скасування.

Говорячи про своєрідне „перевантаження” 23.00.02, звернемо увагу на те, що такий стан речей пояснюється тим, що іноді дисертації захищаються не за тією спеціальністю, за якою фактично були підготовлені (виходячи з мети і кола поставлених дослідницьких завдань), але саме за 23.00.02. Наприклад, дослідження С. Остюченко „Модернізація соціал-демократичної парадигми в контексті конвергенції ідеологій” [5] якраз і було захищене за згаданою спеціальністю (23.00.02), хоча, думається, доцільніше це було б зробити за спеціальністю 23.00.03 – політична культура та ідеологія. Аналогічна ситуація і з досить цікавим

дослідженням А. Волинського „Теоретико-методологічні основи аналізу політичного процесу в сучасній політичній науці” [6]: воно також було захищене за спеціальністю 23.00.02, хоча, на моє переконання, відповідає спеціальності 23.00.01.

Трапляються випадки і зовсім незрозумілі. Так, у **одного** керівника в **один** рік двоє здобувачів завершують підготовку дисертацій фактично за **однією** проблемою, але захищаються чомусь за різними спеціальностями. 2006 року, наприклад, ступінь кандидата наук за спеціальністю 23.00.03 було присуджено О. Швець за дослідження „Формування політичного іміджу України в міжнародному інформаційному просторі” [7]. Того ж року в іншій раді за спеціальністю 23.00.04 дисертацію на тему „Імідж України на західному і російському векторах зовнішньої політики” захистила й О. Ялова [8]. Тобто критерії визначення спеціальності (здобувачками, їх керівником, спецрадами), якій відповідає підготовлений текст, незрозумілі.

Таблиця дозволяє простежити певні „піки” у захисті дисертацій. Так, значне зростання кількості осіб, які здобули вчений ступінь у галузі політичних наук, відбулося у 2004 та 2006 роках [9].

Варто взяти до уваги ще один промовистий момент, який стосується кількості підготовлених здобувачів тим чи іншим керівником. Абсолютний рекорд – 16 захистів, підготовлених одним з керівників впродовж 2000 – 2007 років (дуга позиція – 14 захистів, третя – 11) [10]. Перше враження позитивне: розгортається потужний процес формування наукових шкіл навколо того чи іншого керівника. Але за мить сумніви беруть гору: а чи можливо щороку (до того ж впродовж семи років підряд) готувати в середньому по два доктори/кандидати? До того ж, якщо порівняти „показники продуктивності праці” „передовиків” з показниками за аналогічний період відомих у наукових колах особистостей (таких, як, наприклад, В. Андрущенко, О. Бабкіна, В. Воронкова, О. Габріелян, В. Денисенко, В. Круглашов, О. Майборода, Ю. Макар, М. Манжола, М. Михальченко, Ф. Рудич, П. Шляхтун), то з’ясуємо, що за аналогічний період маститий керівник спроможний підготувати удвічі-втричі-вчетверо менше науковців, ніж ті, хто ставить підготовку дисертантів на потік [11]. (До речі, цікаво погортати не тільки автореферати таких дисертацій, але й самі дисертації: іноді автореферат написаний уміло й переконливо, а от текст дисертації примушує бажати значно більшого. Можна в текстах і на плагіат натрапити. Але кого це турбує?)

Знайомство з тематикою досліджень засвідчило, що деякі керівники виявляються здатними готувати спеціалістів за найрізноманітнішими тематичними напрямками. Так, 1999 року С. Бабій захистив кандидатську дисертацію на тему „Формування багатопартійної системи в Україні” (спеціальність 23.00.02). Наступного, 2000 року, відбувся захист дисертації С. Коч на тему „Етнічність у сучасному політичному процесі” (23.00.04) та А. Пехник на тему „Поняття, типологія та причини виникнення тоталітаризму” (23.00.04). 2001 рік виявився вдалим для таких здобувачів,

як Н. Аніщук, котра отримала вчений ступінь за дисертаційне дослідження „Тенденції розвитку конституційно-правового статусу жінок в Україні” (12.00.13), І. Бойко – за дослідження „Українська діаспора Австралії як суб’єкт політики” (23.00.04), Л. Мошкова – за „Феномен виникнення та проявів тероризму в сучасних умовах” (23.00.04), К. Рушковська – „Статус національних меншин: вітчизняний та міжнародний досвід” (23.00.02). Незважаючи на розмаїття наукової тематики, усі ці дослідники мали спільного наукового керівника, ерудиції якого можна тільки дивуватися. Тож думається, на сьогодні у нас **нема підстав говорити про формування в Україні наукових шкіл** у галузі політичної науки.

Інший момент, який привертає увагу, стосується того, що іноді на обкладинках авторефератів стоять прізвища людей з однієї „команди”, яка діє впродовж років. Тобто якщо керівником (консультантом) був **А**, то опонентами на захисті ймовірно будуть доктори **Б** чи **В** (на захисті кандидатської). У випадку, коли керівником є, наприклад **Б**, то, зрозуміло, що серед опонентів будуть **А** чи **В** або вони разом (на захисті докторської). У зв’язку з цим запитання: чи не стане така „випадковість” закономірністю, яка вражатиме все більше й більше спеціалізованих рад, котрі, приймаючи до захисту дисертацію, призначають опонентів?

Крім того, можна твердити, що в Україні складається практика, коли вибір опонентів не залежить власне від теми дисертації чи напряму наукового пошуку (спеціальності) – є науковці, які готові опонувати з будь-якої проблеми. Яскравим прикладом можливостей опонента може бути ось цей перелік тем дисертаційних досліджень: „Поняття, типологія та причини виникнення тоталітаризму” (А. Пехник, 2000 [12]), „Інформаційна політика держави як фактор реформування суспільства” (Г. Несвіт, 2001), „Статус національних меншин: вітчизняний та міжнародний досвід” (К. Рушковська, 2001), „Інститут місцевого самоврядування в Україні” (Ю. Крестева, 2002), „Модернізація політичної системи Марокко: напрямки, етапи та перспективи” (М. Жарраф, 2004), „Політологічний аналіз процесу відродження ісламу в Криму” (Е. Муратова, 2004), „Геостратегічна дилема України: теоретико-методологічний аналіз та інституціональні рішення” (Д. Ключко, 2005), „Формування української моделі державно-церковних відносин” (С. Осиповський, 2006). Така „мароккансько-кримсько-інформаційно-церковно-геостратегічно-самоврядно-тоталітарна” тематична суміш, я переконана, для будь-кого є „неперетравною”.

Мені можна заперечити: усі захисти відбувалися в межах спеціальності 23.00.02 (тобто опонент не вийшов за межі „своїєї” спеціальності). Так-то так, але чи може в межах однієї „спеціальності”, приміром, кардіолог-терапевт замінити кардіолога-хірурга? Питання, звісно, риторичне.

Думається, що у 1990-х роках ситуація, коли опонентом виступала особистість-фахівець з дотичної сфери науки, не викликала занепокоєння, оскільки кількість докторів з політичних наук (спеціалістів у конкретній галузі) була мізерною. Сьогодні ж така „всеядність” примушує

замислюватися.

Аналізуючи тематику дисертаційних досліджень, варто відзначити наступний позитивний момент: якщо у 1990-х роках кандидатський ступінь з політичних наук присуджувався дослідникам, тематику дисертацій яких важко віднести до напрямку „Політичні науки” [13], то з початком XXI століття ситуація має інший вигляд – кількість дисертацій з історичної тематики поступово зменшується.

Разом з тим відзначаю ряд інших моментів. За моїми підрахунками, у 1993 – 1999 роках проблематика, пов’язана (прямо чи опосередковано) з процесами, явищами, інститутами, феноменами тощо політичної сфери України, викликала зацікавленість приблизно у 57 – 59 % дослідників, які працювали над кандидатськими чи докторськими дисертаціями. У 2000 – 2007 роках цей показник зменшився і становив близько 44 – 46 %.

Найбільш привабливими для дослідників виявлялися теми, присвячені: аналізу становлення та розвитку громадянського суспільства в Україні; самоврядуванню; українській політичній думці; проблемам модернізації українського суспільства; особливостям національної свідомості, ідентичності; лідерству; ЗМІ; формуванню і трансформаціям еліти; становленню та розвитку партійної системи; функціонуванню окремих партій; виборчій системі; електоральному процесу; виборчим технологіям; політичній системі; інституту президентства; демократизації суспільства; політичній свідомості суспільства в цілому та окремих його верств; місцю і ролі церкви, релігії у процесах державотворення; різним аспектам безпеки держави та національній безпеці; взаєминам з державами СНД, ЄС, США тощо. У той же час лише поодинокі дослідження присвячені правам людини, політичним проблемам регіонів, причинам і процесу політизації національних меншин; етнополітичним відносинам; проблемам трансформації влади; політекономічній проблематиці тощо. Її донині бракує досліджень, присвячених об’єкту, предмету, методам політичної науки, конкретних прикладних досліджень тощо.

Варто вказати і на явище, яке назовемо „повторним дослідженням теми”. Про це дозволяє говорити тематика дисертацій, присвячених, наприклад, українській еліті. Так, 2002 року в Одесі С. Чемекова захистила кандидатську дисертацію на тему „Правляча еліта України: сутність, особливості та суперечності формування і функціонування”, а через рік у Львові науковий ступінь було присуджено Л. Мандзій за дослідження, назва (і змістова частина) якого близька до попереднього: „Правляча еліта України: суть та етапи становлення” [14].

Ця ситуація є наслідком того, що не проводилася будь-яка робота з координації досліджень. Тож чим переймаються колеги-науковці (різних інститутів, у різних містах України: у випадку С. Чемекової і Л. Мандзій – у Львові та Одесі) у межах одного наукового напрямку, дослідники-початківці та їхні керівники і представники вчених рад (на яких затверджуються теми дисертацій) не знають. З іншого боку, це свідчить, що дослідники

тільки **поверхово** цікавляться напрацюваннями колег (а інакше б у ході проведення дослідження напевно б думали про певне коригування теми). Крім того, здобувачі часто публікують результати своїх досліджень винятково у місцевих наукових періодичних виданнях. Відтак складається враження, що ці видання за межі регіону й не виходять. Тож доведатися про наукові здобутки одеситів у Львові так само важко, як і в Одесі про досягнення львів'ян. Але чи може бути виправданням для дослідників брак такої наукової комунікації?

Говорячи про тематику дисертацій, варто зазначити, що іноді для дослідження обираються теми, звучання яких просто вражає своєю масштабністю. Так, дисертація Ю. Шмаленко мала назву „Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку” (2002) – вона фактично дублювала назву спеціальності 23.00.04. Виникає запитання: чи хотіла авторка довести, що „проблем” вистачить тільки на одну дисертацію, а не на спеціальність? А ще цікаво проаналізувати, яку мету і завдання ставила вона перед собою, яких висновків дійшла та як, зрештою, виписала новизну свого дослідження, щоб пересвідчитися у тому, що „проблеми” залишаються.

Інші приклади: дисертанти „замахуються” на осягнення не багато і не мало, але „світового досвіду”: „Партії в політичній системі перехідного періоду: українська практика і світовий досвід” (В. Базів, 1999), „Взаємодія виборчої і партійної систем: світовий досвід і проблеми України” (Г. Малкіна, 2004). А скільки мов знає автор для осягнення „світового досвіду”? А за допомогою яких дослідницьких методик він вивчав цей досвід? А якими джерелами користувався? І суто „технічне” питання: чи можливо на 150 – 200 сторінках кандидатської дисертації проаналізувати „українську практику і світовий досвід”? (Звісно, можна послатися на А. Ейнштейна, якому, як кажуть, вистачило трьох з половиною десятків сторінок, щоб викласти теорію відносності). Та попри це мене особисто беруть сумніви щодо можливості глибокого осягнення таких тем на рівні кандидатської дисертації.

Зверну увагу й на те, що є теми, обираючи які автори, складається враження, не розуміють, що ж треба досліджувати насправді. Так, 2003 року за спеціальністю 23.00.02 А. Некряч захистила дисертацію на тему „Місцеве самоврядування в сучасній Україні як предмет політологічного аналізу”. Перше, що відразу впадає в око: проблеми „предмету аналізу” мають досліджуватися у межах спеціальності 23.00.01 – теорія та історія політичної науки. Знайомство з авторефератом проливає світло й на іншу недоречність: про дослідження власне „предмету” не йдеться, оскільки вказані дослідницею об'єкт, предмет, мета, завдання дослідження [15] логічно мали б передбачати іншу назву теми.

Щодо стосується методологічної складової досліджень, то вона дуже часто виявляється надто слабким місцем дисертацій. По-перше, з досліджень не можна зрозуміти, які автор використовував методи для **збору**

інформації, а які – для **опрацювання та аналізу**. Інколи дисертанти навіть не вказують методів збору та опрацювання емпірики. По-друге, у своїй більшості автори не володіють новітнім дослідницьким інструментарієм, яким активно послуговуються західні представники політичної науки. Наприклад, аналізом випадків (case-study), моделюванням, кластерним аналізом тощо. Крім того, це буде по-третє, автореферати засвідчують, що часто-густо дисертанти мають тільки умовні знання про алгоритм застосування і „старих”, здавалося б, вже добре відомих методів (наприклад, порівняльного чи класифікації). Тож тільки в спорадичних випадках вони вдаються до опису техніки використання того чи іншого методу.

У дослідженнях переважає використання якісних методів. Кількісні застосовуються рідко. Далі, у дисертаціях спостерігається і певна „мода” на той чи інший метод (методологічний підхід). „Модним” є, зокрема, синергетичний підхід, застосування якого автори часто декларують у своїх текстах, але складається враження, що вони зовсім не розуміють його сутності. Так, в одному з авторефератів дисертації стверджується, що „з використанням синергетичної методології здійснено порівняльний аналіз політичного розвитку в закритих та відкритих соціальних системах”. У зв’язку з цим виникає запитання: а чи можна за допомогою синергетичного підходу досліджувати **закриті** системи? [16].

Знайомство з дослідженнями підштовхує до висновку, що іноді у автора **насправді немає підстав** для застосування методів, про використання яких він пише. Зверну увагу й на те, що у ряді випадків українські дослідники декларують використання методів, які в західній (та й у російській) політичній науці не використовуються взагалі. Маю на увазі „біхевіористський метод”, який застосовувався, як вказано в одному з авторефератів, для „вивчення різноманітної поведінки з точки зору політики окремих особистостей і груп” [17]. В іншому – „для виявлення особливостей поведінки та сприйняття аудиторією повідомлень, від урахування яких залежить ступінь маніпулятивного впливу публічних промов політичних діячів” [18].

У зв’язку з цим хочеться нагадати зауваження Д. Істона [19] стосовно розрізнення термінів „біхевіоризм” та „біхевіоралізм”. Д. Істон писав, що хоча обидва ці терміни й походять від одного англійського слова behavior, та все ж мають мало спільного – їх не слід плутати. „Політологія ніколи не була „біхевіористською” – навіть у період розквіту біхевіоралістського напрямку. Термін „біхевіоризм” стосується особливої теорії людської поведінки у психології, викладеної у працях Дж. Б. Уотсона. Я не знаю, писав дослідник, жодного політолога, який дотримувався б цієї доктрини. Мені не доводилося зустрічати серед своїх колег і прихильників психологічної теорії Б. Ф. Скіннера, засновника „оперантної” школи в психології і сучасного спадкоємця Уотсона. Головна подібність між „біхевіоризмом” та „біхевіоралізмом” полягає в тому, що обидва напрями

черпають інформацію про те, що відбувається, із спостережень за поведінкою людських акторів. В обох випадках визнається, що методологія, заснована на природознавстві, може застосовуватися і для вивчення людини. Але окрім цих точок дотику – визнання індивіда основним об'єктом дослідження і використання наукового методу – спільного між двома напрямками мало" [20].

У зв'язку з цим наголошу: якщо ми не погоджуємося з підходами, запропонованими західними (і сприйняті російськими) дослідниками, то давайте обговорювати це, висловлюючи свої аргументи на користь, приміром, біхевіористських, а не біхевіоралістських (чи будь-яких інших) підходів, методів, теорій тощо. Щоб на тих, хто йде за нами, не тиснуло наше незнання або просто наше мовчання.

Зрештою, дисертанти не описують, які ж у них виникали труднощі при використанні того чи іншого дослідницького інструменту та які трапилися особисто їм „знахідки” у ході використання того чи іншого методу для вивчення конкретного процесу, проблеми, ситуації.

Загалом можна твердити, що, відмовившись від методології, узвичаєної в радянській науці, українські дослідники політичного не стали свідомими прихильниками ні позитивістсько-емпіричних, ні постпозитивістських підходів. За минулі роки з'явилося тільки кілька праць, присвячених вивченню можливостей того чи іншого методу, підходу у політичних дослідженнях [21].

Дисертанти демонструють, як правило, погану обізнаність із **сучасними** напрацюваннями західних дослідників, тими, які побачили світ у 1990-х роках та на початку XXI століття і які ще не з'явилися у перекладах. Використання „вчорашнього” наукового багажу західної науки призводить до утворення певного „провінційного нальоту” на цілому ряді досліджень.

Слабким місцем багатьох праць є недбайливе ставлення до понятійно-категоріального апарату: автори не обґрунтовують поняття та категорії, які використовують, часто вживають їх як синоніми (хоча насправді вони можуть і не бути такими), підмінюючи одне поняття іншим; мислять „по-радянськи”, твердячи про прагнення „об'єктивності” у своєму дослідженні тощо. Правда, є й інші підходи: автори деяких досліджень досить ретельно попрацювали з понятійно-категоріальним апаратом, справедливо вказуючи, що у вітчизняному політологічному дискурсі переважає теоретична мова, основні елементи якої були розроблені в іншому цивілізаційному контексті і тому здебільш виявляються неточними при аналізі посткомуністичної реальності [22]. Крім того, ускладнює ситуацію активна експлуатація політологічних термінів у публіцистиці, де вони часто позбавляються наукового змісту [23]. (У зв'язку з цим візьмемо до уваги те, що за попередні роки в Україні з'явилися лічені праці, цілком присвячені опрацюванню категорій [24]).

Найчастіше схема викладу матеріалу дослідження має таку

структуру: опис (найдоступніший, а відтак і найпоширеніший метод, що використовується пострадянськими дослідниками), оцінка (відповідність певній „нормі”, „ідеалу”, „стандарту”, „цінностям”) та рекомендації чиновнику, законодавцю, які, можна твердити, ніколи навіть не дізнаються про існування тих „рекомендацій”. (До того ж іноді від „рекомендацій” відгонить знайомим ще з радянського часу бажанням обґрунтувати „вірність” курсу представників діючої влади, методи її діяльності тощо). І тільки іноді зустрічаємо спробу **пояснення** того, що відбувається, а також спроби **прогнозу**.

Значною проблемою частини дисертаційних досліджень, на мою думку, є те, що інформаційна складова в них вельми непереконалива: емпіричний матеріал автори беруть з праць інших дослідників, вторинних джерел. А це дозволяє говорити про новизну досліджень з великою натяжкою (напевно саме тому новизна дуже часто подається фактично у формі анотації: зрозуміти, у чому ж суть **нових результатів** дослідження просто неможливо). Іноді до аналізу залучаються факти (дані) з джерел, які не перевірялися за допомогою інших джерел. Складається враження, що автори навіть не здогадуються про необхідність такої перевірки.

Показово й те, що, досліджуючи сучасний політичний процес в Україні, автори не звертаються до поточних архівів (наприклад, Верховної Ради, Кабміну чи політичних партій), вважаючи можливо, що відкладені в них документи – тільки для майбутньої праці істориків? Іноді для дослідження обираються теми, джерельна база яких просто недоступна дослідникові (через незнання певної іноземної мови або через фізичну недоступність документів – коли є спроба дослідити процеси в зарубіжних країнах тільки з опорою на ту незначну кількість джерел та літератури, яка є в бібліотеках України чи яку вдається знайти на безплатних сайтах в Інтернеті).

Вищезазначене підштовхує до наступного питання: а чи спроможні представники політичної науки в Україні продукувати знання, які б давали більш-менш точні уявлення про політичний процес в українському суспільстві та за його межами, а відтак спрогнозувати найбільш ймовірні варіанти нашого розвитку? Чи відповідає наша політологія суспільним потребам?

Література:

1. Принагідно нагадаю, що рішення про введення наукових ступенів кандидата і доктора політичних наук було прийняте Державним комітетом з науки і техніки СРСР 1989 року. Перші захисти докторських дисертацій у Радянському Союзі відбулися 1990, а кандидатських – 1991 року.

2. Див.: Политическая наука в Украине: становление и перспективы / Под ред. д. ф. н. О. А. Габризяна, д. ф. н. А. Д. Шоркина. – Симферополь, 2002. – С. 289 – 313. Зауважимо, що на с. 313 колективної монографії зазначається, що дані за 2001 рік „не були вичерпно повними”. Можна

Марія Кармазіна

додати, що за попередні роки – також. Так, до списку тільки за 1999 рік не потрапили імена М. Катаєвої, О. Клименко, І. Кресіної, М. Кармазіної, В. Кулика. Крім того, запропонований „Список дисертацій, захищених в Україні за напрямом „Політична наука” (с. 289 – 313), містить цілий ряд неточностей, які стосуються року захисту дисертацій. Це зауваження стосується, наприклад, Т. Ляшенко, К. Нгуен, Т. Перглер та ін.

3. Див.: **Рябов С. Г.** Політична наука в Україні ХХІ століття: стан та перспективи розвитку. – К.: Навчально-методичний центр „Консорціум із удосконалення менеджмент-освіти в Україні”, 2005. – 103 с.

4. Там само. – С. 45.

5. Модернізація соціал-демократичної парадигми в контексті конвергенції ідеологій: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / С. М. Остюченко; Одес. нац. юрид. акад. — О., 2003. — 16 с.

6. Теоретико-методологічні основи аналізу політичного процесу у сучасній політичній науці: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / А. К. Волинський; Одес. нац. юрид. акад. — О., 2006. — 17 с.

7. Формування політичного іміджу України в міжнародному інформаційному просторі: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03 / О. В. Швець; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2006. — 18 с.

8. Імідж України на західному і російському векторах зовнішньої політики: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / О. В. Ялова; Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин НАН України. — К., 2006. — 22 с.

9. Колеги-науковці щодо цього висловили абсолютно суб'єктивне (але яке, безумовно, має право на існування) припущення: зміна владних „команд” спонукала їх членів та наближених до них „запасатися” вченими ступенями „про всяк випадок”.

10. Не маю на меті конкретно назвати прізвища цих керівників, але звертаю увагу на явище, що невпинно прогресує.

11. Показовим є ще один момент: зайняті підготовкою кандидатів-докторів роками самі не проводять досліджень. Якщо їх прізвища й з'являються на обкладинках монографій, то, зрозуміло, тільки поряд з прізвищами співавторів. Вони й статті публікують часто-густо теж у співавторстві.

12. У дужках вказано автора дисертаційного дослідження та рік захисту.

13. Див., наприклад: Особливості трудової мотивації в умовах різних форм власності в період трансформації українського суспільства: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 [Електронний ресурс] / Н. В. Кудінова; Одес. держ. юрид. акад. — О., 1998. — 19 с. В анотації дослідження автор вказала: „В дисертації розглянуті особливості діяльності державних, приватних та акціонерних підприємств, проведено аналіз теорій трудової мотивації. Показано вплив на трудову мотивацію політичних та соціально-економічних процесів в Україні. Розроблена модель мотивації трудової діяльності робітників підприємств різних форм власності. Досліджені чинники, визначальні мотиви та стимули до трудової діяльності у робітників

державних, приватних та акціонерних підприємств” – <http://www.nbu.gov.ua/ard/1998/98knvtus.zip>; Досвід та особливості партизанських дій у Криму 1941 – 1944 рр. (Соціально-політичний аспект): Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 [Електронний ресурс] / М. М. Турба; Одес. держ. юрид. акад. — О., 1998. — 17 с. В анотації читаємо: „У дисертації узагальнений досвід та вивчені особливості руху народного Опору партизанської війни в екстремальних умовах зіткнення тоталітарних режимів. Автор ставить питання про феномен, який породив партизанський рух, на підставі аналізу літератури, опублікованих і неопублікованих джерел, у роботі досліджуються соціально-політичні, організаційно-тактичні та бойові аспекти народної боротьби в Криму”. – <http://www.nbu.gov.ua/ard/1998/98tmmpdk.zip>

14. Порівняйте дослідницькі завдання і змістову частину авторефератів: Правляча еліта України: сутність, особливості та протиріччя формування і функціонування: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 [Електронний ресурс] / С. В. Чеमेкова; Одес. нац. юрид. акад. — О., 2002. — 18 с. - <http://www.nbu.gov.ua/ard/2002/02csvsff.zip> і Правляча політична еліта України: суть та етапи становлення: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 [Електронний ресурс] / Л. С. Мандзій; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. — Л., 2003. — 16 с. - <http://www.nbu.gov.ua/ard/2003/03mlsses.zip>

15. Ось як дослідниця їх сформулювала: „**Об’єктом дослідження** є інститут місцевого самоврядування: його роль в державотворчих процесах і місце в політичній системі суспільства. **Предмет дослідження** – місцеве самоврядування в Україні: історичні витоки, сучасний стан та перспективи розвитку. **Мета дисертаційного дослідження.** Базуючись на політологічному аналізі сучасної теорії і практики, з’ясувати основні закономірності, концептуальні засади, етапи становлення і тенденції подальшого розвитку місцевого самоврядування як суспільно-політичного інституту. Відповідно до зазначеної мети дисертантом поставлені такі **дослідницькі завдання:** 1) виявити та проаналізувати вітчизняний та зарубіжний досвід місцевого управління в історичному та сучасному аспектах; 2) розкрити загальні тенденції і проблеми щодо розвитку демократії на місцевому рівні як важливої передумови побудови відкритого громадянського суспільства; 3) обґрунтувати вплив державної регіональної політики на формування самодостатнього, спроможного місцевого самоврядування, напрями вдосконалення механізму взаємодії центру з регіонами; 4) проаналізувати характерні тенденції відносин та взаємодії політичних партій, громадських організацій з інститутом місцевого самоврядування в умовах багатопартійності та політичного плюралізму; 5) узагальнити досвід місцевих виборів 1994, 1998, 2002 років з погляду формування дієздатного представницького корпусу; 6) відобразити систему захисту членів територіальних громад та органів самоврядування; 7) розкрити основні складники системи „стримувань та противаг” між органами самоврядування та державними виконавчими

структурами; 8) обґрунтувати оптимальну модель вітчизняного місцевого самоврядування в контексті євроінтеграційних процесів”. <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2003/03naipra.zip>

16. Політична модернізація та розвиток демократичних процесів в сучасній Україні: Автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02 / О. В. Новакова; НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. – К., 2007. – С. 4.

17. Феномен бюрократії в трансформаційному суспільстві: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / В. Г. Пугач; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2006. – С. 2.

18. Політична мова як засіб маніпулятивного впливу: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / В. В. Петренко; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2003. – С. 2.

19. Девід Істон – всесвітньо відомий вчений, почесний професор політичних наук Каліфорнійського університету, член Американської академії наук та мистецтв, колишній президент Американської асоціації політичної науки (1968 – 1969), автор багатьох праць (у тому числі з системного аналізу в політичній науці).

20. **Істон Д.** Политическая наука в Соединенных Штатах: прошлое и настоящее // Современная сравнительная политология: Хрестоматия / Под ред. Голосова Г. В., Галкиной Л. А. – М., 1997. – С. 13 – 14.

21. Див.: Дослідження політичних відносин методом контент-аналізу: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / М. Й. Беззуб'як, Ін-т політ. та етнонац. дослідж. НАН України. — К., 2003. — 18 с.; Контент-аналіз як засіб конститування та відтворення політичної науки: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / В. В. Осін, Дніпропетр. нац. ун-т. — Д., 2003. — 19 с.; Моделювання як метод аналізу політичних процесів: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / В. А. Ткачук, Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. — Л., 2006. – 17 с.; Принципи моделювання громадянського суспільства як системи соціально-політичних відносин: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 [Електронний ресурс] / М. З. Бунік, Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. — Л., 2006. — 19 с.; Синергетичний підхід у політичних дослідженнях (на прикладі аналізу політико-владної взаємодії у територіальних громадах в Україні): Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / Л. В. Бойко-Бойчук, НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. — К., 2006. — 20 с.

22. Групи інтересів у багатоскладовому суспільстві. Політологічний аналіз: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / О. В. Лісничук, НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. — К., 2000. – С. 4.

23. Там само.

24. Див.: Порівняльний аналіз ключових понять і категорій основ національної безпеки України: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 21.01.01 / Л. М. Шипілова, Рада нац. безпеки і оборони України, Ін-т пробл. нац. безпеки. — К., 2007. – 20 с.

Методологічна сутність політичної аналітики

Віктор Рубанов,

кандидат філософських наук,

доцент кафедри політології

Харківського національного університету

ім. В. Каразіна

У статті пропонується авторська концепція сутності політичної аналітики як цілісної теоретико-прикладної системи політологічного знання.

Проблема методологічного забезпечення досліджень, а також навчального процесу підготовки фахівців, – одна з найважливіших проблем будь-якої науки, у тому числі й політичної аналітики. Та якщо, приміром, у світовій економічній науці вже з 1980-х років спостерігається справжній методологічний бум, то у межах сучасної, особливо пострадянської вітчизняної політичної науки, цей процес розпочався лише в новому тисячолітті й ознаменувався виходом з друку хоча й досить змістовних, але буквально поодиноких, до того ж переважно учбово-методичних праць. Як зауважують автори цих навчальних посібників, основною причиною відставання вітчизняних політологів у розробці методологічних проблем політологічних досліджень є те, що „сучасна методологія й техніка аналітичної діяльності являється тим скарбом, який поки що є незатребуваним органами державної влади й місцевого самоврядування задля підвищення ефективності управлінської діяльності” [1, с. 133]. Витрачати масу інтелектуальної, психічної й фізичної енергії не вигідно, пише у своєму, по суті першому вітчизняному навчальному посібнику з методології й технології сучасного політологічного дослідження, А. Черниш: оклади трудоголіка й будь-якого іншого „голіка” однакові незалежно від кількості друкованих аркушів, а тому верхній рівень наукових знань – методологія – покинуто напризволяще [2, с. 5]. Внаслідок цього в Україні за останні майже два десятиріччя не захищено жодної кандидатської чи докторської дисертації з проблем методології політичного аналізу в прямій постановці питання, не випущено жодної монографії з методології політологічних досліджень, не кажучи вже про підручники, які б давали студентам системне уявлення про методологію політичної аналітики в

цілому.

Своєрідним винятком стало хіба що видане 2006 року перше, хоча й не політологічне, а виконане в межах теорії державного управління, але монографічне дослідження Ю. Кальниша [3], що в умовах дефіциту таких праць становить якісно новий етап не тільки у виробленні теоретико-методологічних основ політичної аналітики в державному управлінні, але й у подоланні в цілому явного відставання вітчизняних політологів у розробці проблем методології.

Певною мірою цю лакуну в пострадянській політичній науці компенсують навчальні посібники та монографічні дослідження загального характеру, а також присвячені тим чи іншим аспектам політичної аналітики чи функціональним можливостям і специфіці її окремих складових [4], у яких так чи інакше розглядаються питання методологічного статусу політичних досліджень. Однак і ці публікації, разом із названими, через загальний низький рівень розробки методології політологічних досліджень та науково-галузеву, вузько цільову спрямованість самих аналізованих праць, не дають, на жаль, не тільки цілісного уявлення про сутність всієї системи політичної аналітики, але й навіть окремих структурних її елементів. Так, за балансом змістового матеріалу можна виокремити лише розрізнені, несистематизовані і, зрештою, не завжди досить аргументовані наступні основні напрями сутнісних характеристик політичного аналізу з акцентом на: 1) використання логічного аналізу в дослідженні фундаментальних політичних проблем, коли прикладний політичний аналіз і прикладна політологія в цілому розглядаються винятково як другорядні дисципліни щодо теоретичної політології; 2) просту констатацію існування теоретичного, що використовується у фундаментальних дослідженнях, і прикладного політичного аналізу, що застосовується в прикладних дослідженнях; 3) розгляд специфіки політичного аналізу як інструмента суспільно-управлінської діяльності та як суто прикладного типу політичних досліджень.

Як бачимо, багатогранності, складності самої природи політичного аналізу в цьому випадку відповідає й різноманіття підходів до його вивчення, а не навпаки. На нашу думку, саме тут і виникають значні труднощі у процесі збагнення сутнісної визначеності досліджуваного явища, оскільки різнорідність сприйняття політичного аналізу й формування відповідних підходів обумовлюються не тільки проявом його функціонального різноманіття, але й індивідуальною творчою розмаїтістю дослідників. Відтак логіка нашого дослідження методологічної сутності політичної аналітики в цілому полягає в тому, що принципово важливим буде, по-перше, спробувати розкрити основні сутнісні характеристики самого політичного аналізу, а отже докладніше зупинитися на критичному переосмисленні підходів до вивчення його специфічних характеристик; по-друге, з огляду на сформований системний характер політологічного знання та відповідні рівні аналізу сучасного політичного процесу, зосередити

увагу на характеристиці політичного аналізу як багаторівневої наукової дисципліни; по-третє, на основі отриманих у такий спосіб знань спробувати розкрити специфіку взаємин між цими рівнями й у підсумку визначити їх методологічний статус і показати інтегративну функцію політичного аналізу як системоутворюючого елемента методології політичної аналітики в цілому. Тим більше, що нині вирішення цього триєдиного завдання актуалізується тим, що в працях останніх років превалює дещо однобічний погляд на політичний аналіз з акцентом на визначення його специфіки як переважно інструмента суспільно-управлінської діяльності та як суто прикладного типу політичних досліджень.

Ю. Кальниш у своїй монографії зазначає, „що розподіл політичного аналізу на теоретичний і прикладний може виявитися не зовсім виправданим і що під політичним аналізом слід розуміти власне прикладний політичний аналіз”, [3, с. 133]. Тим часом російський дослідник С. Туронок, співавтор нового енциклопедичного видання з політології (Москва, 2007), прямо заявляє, що „політичний аналіз є прикладною політико-управлінською дисципліною, котра використовує множинні методи дослідження й аргументації задля вироблення принципів і методів підготовки, прийняття та здійснення публічно-політичних рішень у проблемних ситуаціях, котрі мають суспільну значимість” [5, с. 524]. Такої ж точки зору дотримується і білоруська дослідниця Н. Антанович, яка присвятила вивченню методологічної сутності політичного аналізу спеціальне монографічне дослідження [6, с. 47 - 48].

За всієї поваги до авторів цих досліджень нам важко погодитися з їх трактуванням цієї категорії, оскільки вона, на нашу думку, репрезентує лише відносну істину, або, точніше, тільки одну з функцій (сторін) такого складного феномена, як політичний аналіз. Політичний аналіз не може бути тільки суто прикладною науковою дисципліною хоча б тому, що він не ґрунтується на одних лише фактах, оскільки конкретні факти, як зазначає К. Гаджієв [7, с. 72], набувають значимості лише в тій мірі, у якій їх можна співвідносити з цілим, що забезпечує теоретично обґрунтований контекст для їх інтерпретації. „У певному сенсі, - зауважує К. Гаджієв, - неможливо розглядати політичні інститути у відриві від політичної думки, оскільки думка та дії пронизують одне одного. Завдання політолога полягає в досягненні щонайтіснішої взаємодії теорії і емпірики, рефлексії і дії, інтерпретації та практичного залучення” [7, с. 72].

Отже спроби деяких авторів обґрунтувати суто прикладний характер політичного аналізу, беручи за основу лише один, хоча й дуже важливий критерій, - мету чи об'єкт дослідження, не витримують критики на простій підставі: дослідники не враховують ще одного, у даному випадку визначального критерію, - системного характеру самої природи політологічного знання та відповідних рівнів політологічного аналізу сучасного політичного процесу. Проблема тут полягає також у тому, що характеризувати політичний аналіз лише як суто прикладний

тип наукового дослідження і не враховувати, що це можливо лише за наявності зрілої теоретичної системи політологічного знання, що включає не тільки інтернаціональну, але й її національну, державоцентристську частину, принаймні сумнівно. І справа не тільки й не стільки в нашому бажанні обґрунтувати власну концепцію бачення багаторівневої сутності політичного аналізу, скільки в загальній закономірності формування прикладної частини будь-якої науки, у тому числі й в політичному аналізі, що завжди обумовлюється зрілою теоретичною її частиною, оскільки „безпосередня даність не існує сама по собі, у відриві від думки, що виконує керівну функцію” [8, с. 64].

Інакше кажучи, якщо говорити про реальний прояв цієї закономірності на прикладі самого процесу інституціоналізації політичного аналізу в конкретних країнах, то прекрасною його ілюстрацією є саме те, що, на відміну від західноєвропейських країн (і тим більше США, де цей процес розпочався десь в середині ХХ століття), процес інституціоналізації політичного аналізу як наукової та навчальної дисципліни в пострадянському суспільстві збігся із загальним початком інституціоналізації політичної науки в цілому в 1990-і роки і відбувався, як ми вже писали [9], паралельно, в міру формування понятійного апарату й методології всієї системи політологічного знання.

Об’єктивною причиною такої паралельності процесів інституціоналізації був саме брак національної (державоцентристської) частини теоретичної основи політичної науки пострадянського суспільства, що не тільки в нашому, але й у будь-якому іншому суспільстві виступала й виступає, в силу її методологічної значимості, ключовим фактором становлення будь-якої профільної прикладної науки, а в нашому випадку – політичного аналізу.

Отже політичний аналіз – це не тільки прикладний тип наукового дослідження, але й багаторівнева теоретико-прикладна наукова дисципліна. І якщо характеризувати це явище з позицій досягнень саме сучасного наукового знання й з претензією на концептуальне його завершення, то сутнісна визначеність політичного аналізу проявляється, по-перше, в тому, що це теоретико-прикладна наукова дисципліна, яка містить у собі, як мінімум, три системно взаємозалежні і взаємообумовлені рівні: фундаментальний, інструментально-емпіричний і практично-прикладний, котрі є, з одного боку, відносно самостійними типами політичного аналізу, а з іншого (в сукупності) становлять не просто цілісну систему продукування політологічного знання, відносно самостійність, стійкість і здатність до розвитку на власній основі, але і є одночасно системоутворюючим елементом політичної аналітики в цілому.

Це обумовлюється, по-перше, тим, що міждисциплінарні методи і процедури їх реалізації, котрі використовуються в політичному аналізі, не мають якоїсь унікальності й цілком підпорядковані наміченій стратегічній інформаційно-аналітичній та політико-управлінській меті - прийняттю й

реалізації політичних рішень і програм, а тому можуть застосовуватися на всіх фазах цього циклічного, замкнутого аналітичного процесу без суворо окресленої етапної межі їх застосування. Хоча при цьому вся сукупність діяльності за вирішенням цього стратегічного завдання, у тому числі й аналітична, у межах кожної з процесуально й функціонально обумовлених необхідних фаз і циклів безумовно характеризується своєю специфікою та різними цілями. По суті, як справедливо зауважують дослідники [10, с. 164], йдеться в цьому випадку про „матеріалізацію” загальної методологічної канви (принципів, підходів, критеріїв, отриманих на методологічному рівні, за якими підібрано відповідні методи й інструменти) у конкретну схему прикладного дослідження, де на різних фазах і при різних комбінаціях методів здійснюються операції збирання, переробки та виробництва політично релевантної інформації.

Важливо підкреслити, що кожний вдало проведений за допомогою цих методів аналіз не тільки виконує уточнюючу для певної його фази функцію, але й слугує подальшому розвитку пізнання та реалізації певної стратегічної мети. До того ж, через складність і багатомірність політичних об'єктів, що досліджуються, в процесі аналізу, як правило, застосовується не один метод, а певне їх поєднання, а точніше певна система способів і процедур, котрі часто не просто перекривають, а взаємодоповнюють і взаємообумовлюють одне одного.

Простіше кажучи, у процесі відбору необхідних способів і процедур здійснення аналітичного процесу аналітик при їх відборі виходить не з довільного, а системного процедурно-функціонального та цільового призначення. Прикладом може бути сформована нині система способів і процедур прогнозування розвитку передвиборчої ситуації, коли в процесі аналізу, з одного боку, використовуються суворо обумовлені метою дослідження трендовий метод, сценарне конструювання та експертна оцінка Дельфи, а з іншого боку, при їх відборі обов'язково враховується їх системна процедурно-функціональна сутність, можливість взаємно доповнювати і взаємообумовлювати одне одного. Причому експертні методи і процедури, на відміну від традиційних аналітичних методів, що використовуються в політичному аналізі, володіють особливим, мабуть найбільш потужним інтегративним системоутворюючим потенціалом, оскільки за своїм процесуальним і функціональним призначенням вони не тільки використовуються на всіх етапах і фазах аналітичного процесу, а й завдяки своїй природній специфіці покликані оптимізувати весь цей процес.

Відтак при характеристиці методів політичного аналізу та їх системоутворюючої ролі у формуванні цілісності політичної аналітики, буде, на нашу думку, методологічно виправдано говорити про них не просто як про **сукупність різних наукових методик**, як звичайно пишуть у спеціальній науковій і навчальній літературі [11, с. 24], а скоріше як про **реальне функціонування цілісної експертно-аналітичної системи способів**

і процедур, за допомогою яких стає можливим дослідження конкретних політичних подій і політичної ситуації, висловлення припущень щодо її можливого розвитку, прийняття та реалізації компетентних політичних рішень.

Важливу інтегративну роль у формуванні методології політичної аналітики як цілісної теоретико-прикладної системи наукового знання відіграє процедурно-алгоритмічна частина політичного аналізу, що, з одного боку, виступає як механізм його здійснення, а з іншого – як сфера об'єднання його методологічної і сутнісної складової, що в сукупності й визначають ступінь реалізованості аналітичного процесу не тільки на рівні політичного аналізу, але й політичної аналітики в цілому.

Отже, перше, на що звертаємо особливу увагу, обґрунтовуючи своє бачення методологічної сутності політичної аналітики, – це необхідність розрізнення категорій „політичний аналіз” і „політична аналітика”, які дотепер навіть у спеціальній науковій літературі, незважаючи на їх функціональну й структурну специфіку, вживаються як синоніми. Хоча задля об'єктивності слід визнати, що ідея їх розрізнення не нова: свого часу робив спробу реалізувати її Ю. Кальниш, але, на нашу думку, зробив це він дещо невдало, оскільки пропонував здійснювати цей поділ у межах прийнятої вітчизняними політологами дискретної тріадної моделі, котра безпідставно використовувалась як для сутнісної характеристики політичного аналізу, так і для політичної аналітики в цілому, де завершальною частиною усього аналітичного процесу традиційно вважалося переважно політичне консультування, за межі якого в характеристиці методологічної сутності політичної аналітики вчений так і не зміг вийти. І в цьому легко переконатися, якщо ознайомитися з визначенням і сутнісним трактуванням Ю. Кальнишем цієї категорії: „Політична аналітика як галузь наукового пізнання передбачає здійснення певної сукупності наукових процесів. У їх числі: аналіз державної політики (втім він не є предметом цього дослідження), політичний аналіз, політичний прогноз, політичні консультації та політична експертиза (остання має велике значення для процесу прийняття державно-управлінських рішень)” [3, с. 121].

Характерно, що при подальшому обґрунтуванні концепції сутності політичної аналітики Ю. Кальниш спеціально уточнює і роз'яснює її завершальну фазу: „Політична експертиза в державному управлінні є специфічною формою консультування. Її застосування передбачає, що управлінське рішення вже прийнято, але суб'єкт рішення має сумніви щодо політичних складових його реалізації” [3, с. 123].

Інакше кажучи, характеристика методологічної сутності політичної аналітики як тріадного дискретного процесу, що складається з аналізу, прогнозування і консультування, яка сформувалася у вітчизняній політології й теорії державного управління [див.: 12, с. 9; 13, с. 3], на нашу думку, некоректна й не відповідає її сутнісним властивостям, а тому

потребує подальшого вивчення й уточнення. Некоректність наведеного трактування аналітики полягає, на нашу думку, насамперед у тому, що завершальною фазою процедурно-алгоритмічного аналітичного процесу на рівні політичної аналітики є, по-перше, не політичне консультування в традиційному його тлумаченні як вироблення оптимального варіанту політичного рішення, а безпосередньо аналіз імплементації (implementation), тобто реалізації прийнятого варіанту політичного рішення, що ми й спробуємо довести далі. По-друге, на що звертаємо особливу увагу в процесі обґрунтування нашого бачення специфіки методологічної сутності політичної аналітики, все ще немає концептуальної завершеності в трактуванні дослідниками самого механізму реалізації аналітичного процесу на її функціональному рівні, коли, з одного боку, він цілком справедливо, як, наприклад, це робить А. Баронін, характеризується як процес циклічний [12, с. 9], а з іншого боку, дослідники повністю не враховують його методологічної та процедурно-алгоритмічної сутності, що визначає ступінь його функціональної реалізованості на рівні політичної аналітики як цілісної системи теоретико-прикладного наукового знання.

Як ми вже відзначали, це обумовлюється, по-перше, тим, що в Україні методологія й техніка аналітичної діяльності все ще лишаються незатребуваними органами державної влади і місцевого самоврядування, а тому репрезентують відносно застарілі напрями розвитку політичної науки. „Мало інтелектуальної влади, – заявляв щодо цього на IV Конгресі російських політологів член-кореспондент НАН України М. Михальченко, – не потрібен інтелект, що показує її неповноцінність” [14, с. 17]. З цим не можна не погодитися, адже явне відставання вітчизняних політологів у розробці методології політологічних досліджень обумовлюється самою специфікою становлення в країні політичної науки. За останні двадцять років вона в процесі свого формування по суті повторювала всі етапи становлення політичної науки в Росії [14, с. 9]. Це: а) критичне осмислення марксистсько-ленінської політичної теорії поряд з хаотичною критикою практики марксизму-ленізму; б) некритичне сприйняття західної політичної науки; в) перехід до плюралістичної методології політичного аналізу, у якій синтезовано найбільш конструктивні підходи сучасної світової політичної науки.

І хоча нині все помітнішою стає тенденція поєднання плюралізму політичного аналізу з деідеологізованим баченням сучасності, проте, на нашу думку, вчені країн пострадянського простору набагато успішніше освоюють не методологію політичної аналітики як таку, а зарубіжну, переважно американську (і далеко не новітню) літературу про неї. В результаті в основу розуміння сучасної сутності політичної аналітики вчені пострадянських країн поклали спрощену, свого часу розкритиковану самими ж американцями, ідею трактування аналітичного процесу як здійснення своєрідних причинно не обумовлених дискретних етапів.

Найбільш послідовним критиком цієї ідеї був П. Сабатьє, який без тіні сумніву вказував, що „ідея етапів” не витримає критики з погляду „наукової моделі”, оскільки вона не містить каузальної теорії, некоректна у своїй дескриптивній частині та є надмірно спрощеною [цит. за: 15, с. 48].

З огляду на особливу (принаймні для наукової громадськості і соціальної практики) актуальність і складність методологічної проблеми, що обговорюється, спеціально підкреслимо, що висловлена нами незгода з цитованими положеннями вітчизняних авторів стосовно характеристики структури і механізму здійснення аналітичного процесу, як і в будь-якій науковій дискусії, обумовлена, з одного боку, неприйняттям дуже одностороннього підходу до такого складного явища, яким є політична аналітика як цілісна система теоретико-прикладного наукового знання, а з іншого – бажанням ліквідувати цю лакуну в політологічному знанні, привести в методологічну відповідність предмет, завдання та функції кожного з її невід’ємних елементів, поставити їх на свої місця і зрештою здійснити саме системну її характеристику.

Науково-теоретична і практична значимість поставленої нами мети подальшого дослідження вбачається, по-перше, в тому, аби, використовуючи наукову аргументацію, довести, що політична аналітика, як і будь-яка інша наука, тільки тоді може претендувати на одержання більш-менш точного знання про реальні політичні процеси, коли її категоріальний апарат буде впорядковано, а по-друге, вона може досягти своєї конструктивної соціально-політичної дієвості й ефективної результативності тільки тоді, коли набуде системного характеру і функціонуватиме як цілісна система.

Тому у вирішенні зазначеної методологічної проблеми перспективною уявляється тенденція, за якої окремі автори, нехай і в межах галузевої теорії державного управління, акцентуватимуть увагу на необхідності використання системного підходу в характеристиці аналітичного процесу. „Загальний недолік існуючих підходів до розуміння аналітичної діяльності, – відзначає Ю. Кальниш, – полягає у відсутності системності та цілісності уявлень про специфіку її різноманітних форм” [3, с. 234]. Актуалізуючи цей підхід, дослідник зазначає, що „система політичної аналітики складається з цілої низки обов’язкових і специфічних процедур, зокрема: визначення проблеми для політичного аналізу, власне політичний аналіз, аналіз державної політики (політичний, економічний, соціальний, правовий тощо), аналіз політичного ризику, політичне оцінювання, політичне прогнозування (оперативне та стратегічне), політичне консультування, політичний моніторинг, політичні консультації та експертизи тощо” [3, с. 235].

Відзначаючи безперечну цінність внеску Ю. Кальниша в обґрунтування адекватних підходів і самого механізму формування та реалізації теоретико-методологічних основ політичної аналітики в державному управлінні, слід звернути увагу і на його істотні пробіли в характеристиці й

трактуванні системної сутності політичної аналітики: визначення поняття „політична аналітика”, як і в працях інших дослідників, в аналізованому дослідженні не знайшло необхідної процесуальної системної чіткості і функціональної завершеності. Це можна пояснити тим, що це поняття належить до категорій науки, яка динамічно розвивається, а відтак ці категорії збагачуються й уточнюються в міру просування дослідників у питаннях методології і практики. Відтак не варто надто суворо оцінювати роботу автора, який працює в певній галузі знання, але й приймати його сутнісну характеристику політичної аналітики як цілком науково обґрунтовану та концептуально завершену також не слід.

По-перше, як у процесі авторського обґрунтування, так і в трактуванні методологічної сутності політичної аналітики так чи інакше проявляються атавізми дискретного підходу, а тому в аналізованому монографічному дослідженні проголошено, але далеко не реалізовано таку її важливу характеристику, як **цілісність**. А без цієї характеристики взагалі немає сенсу говорити про системний підхід в аналізі її сутності, оскільки, як відомо, саме розробка проблематики цілісності історично багато в чому сприяла формуванню системного підходу. У зв'язку з цим підкреслимо, що необхідність і цінність такої характеристики стосовно категорії „політична аналітика” обумовлена передусім тим, що цілісність проявляється в **циклічності й функціональній завершеності** аналітичних процесів, які відбуваються в її системі, відповідної характеристики яких саме й не міститься у праці дослідника.

По-друге, як це ми показали на прикладі дослідження сутнісних властивостей політичного аналізу, найважливішою складовою феномена цілісності є **інтегрованість**, котра забезпечує поєднання елементів політичної аналітики в ціле, коли в результаті цього властивості її частин модифікуються і проявляються як якісно інші, характерні для наявної цілісності й відмінні від властивостей її окремих елементів, що також не знайшло відображення в її системній характеристиці.

І нарешті, по-третє, в характеристиці феномена цілісності політичної аналітики Ю. Кальниш обійшов таку його властивість, як **фрактальність** – відображення у його елементах властивостей, притаманних певній системі як цілісності, що становлять її якісну специфіку як теоретико-прикладної, політико-управлінської наукової дисципліни.

Якщо насправді керуватися системним підходом до характеристики аналізованої проблеми й суворо дотримуватися його принципів, то необхідно насамперед визнати такий механізм процедурно-алгоритмічних дій в аналітичному процесі, який не припускає вільного тлумачення місця і функціональної ролі кожного зі структурних елементів політичної аналітики в цілісній її системі, де кожен її елемент процесуально та функціонально взаємозалежний і взаємобумовлений. Інакше кажучи, алгоритм здійснення аналітичного процесу в системі політичної аналітики передбачає, що прогноз практично неможливий

без превентивного формулювання проблеми, всебічного попереднього аналізу тенденцій, факторів, розміщення політичних сил у сформованій ситуації, які виступають у цьому випадку її внутрішніми, інтегруючими, системоутворюючими елементами, а її цілісність забезпечується циклічністю та функціональною завершеністю кожної фази цього процесу. Водночас реальний процес прогнозно-аналітичного дослідження, як зазначає А. Ахременко [16, с. 29], є ітеративним, він припускає повернення до вже пройдених циклів аналізу на новому рівні знання, а тому неправильно уявляти його тільки як тверду послідовність дискретних етапів чи стадій.

Процес прогнозування може скорегувати, уточнити, а іноді й принципово змінити погляд аналітика на характеристики вихідної ситуації. Тобто в реальному процесі прогнозно-аналітичного дослідження тієї чи іншої політичної проблеми механізм сутнісного взаємозв'язку і взаємообумовленості цих елементів системи проявляє себе таким чином, що політичний аналіз і політичне прогнозування взаємодоповнюють та взаємообумовлюють одне одного при вирішенні загального завдання зниження проблеми невизначеності: перший виконує частину прогностичних функцій, а другий – аналітичних. Більше того, коли говорити про сутність політичного прогнозування, а ще конкретніше – про його роль і місце в системі політичної аналітики в цілому, то варто особливо підкреслити, що прогноз виконує не тільки пізнавальну функцію – одержання інформації про можливі альтернативи розвитку, але й управлінську – формування необхідної основи для політичного консультування, тобто можливих варіантів проектування політичних рішень і програм.

Тому, характеризуючи специфіку здійснення цього процесу стосовно функціональних меж і сутнісних характеристик політичної аналітики, особливо підкреслимо, що цією фазою її теоретико-прикладна функція не вичерпується. Вона не вичерпується навіть тоді, коли дослідник, бажаючи показати циклічний характер і цілісну завершеність аналітичного процесу, додає до політичного прогнозування ще й політичне консультування. Необґрунтованість і методологічна уразливість такого підходу полягає, на нашу думку, в тім, що заключною фазою, а відповідно й функцією цього циклічного процесу в системі політичної аналітики, є не тільки й не стільки політичне консультування (можливість пропозиції та вибору оптимального варіанта ухвалення рішення), скільки необхідність аналізу фази імплементації – безпосередньої реалізації політико-управлінської функції самого процесу прийняття та реалізації політичних рішень і програм, що логічно випливає з нього. Та цей важливий елемент політичної аналітики у працях дослідників, що прагнуть досягнути її сучасну сутність, невинувато випадає з її структурної цілісності. Хоча при цьому, як це не парадоксально, більшість вчених, що спеціалізуються в цій галузі політологічного знання, обов'язково обґрунтовують положення про

релевантність етапів аналітичної роботи основним фазам циклу прийняття й реалізації політичних рішень і програм як ключової проблеми політичної аналітики.

На нашу думку, можливим поясненням цього парадоксу може бути, по-перше, те, що й донині не існує визнаного всіма алгоритму аналітичного процесу, а у вітчизняній політичній науці за зразок узято алгоритм американської школи політичного аналізу, що, на відміну від континентально-європейського, орієнтований скоріше на частини, ніж на ціле, не на методологічний, а на організаційний і фінансовий пріоритет у здійсненні всього аналітичного процесу. Інакше кажучи, такий аналіз є більш прагматичним і фіксує, а отже й реалізує не всю проблему в її цілісності з дотриманням усіх нюансів релевантності фаз аналітичної роботи основним фазам циклу прийняття й реалізації політичних рішень, а лише тій її частині, яку особа, що приймає рішення, здатна контролювати. Тому в підручниках з політичного аналізу, які є переважно компіляцією праць американських авторів, іноді можна прочитати досить суперечливі положення, згідно з якими не кожний реальний політичний аналіз має містити всі процесуально та функціонально обумовлені компоненти аналітичного процесу, оскільки він, без шкоди його методичній та дисциплінарної етапізації, може бути організаційно розчленований на серію проектів, коли кожен крок (формулювання проблеми, концептуалізація, моделювання тощо) оформлюються окремим контрактом із замовником і виконуються послідовно одним чи кількома колективами [див.: 15, с. 83].

Другою можливою і не менш значимою причиною парадоксальної ситуації „випадання” фази аналітичного процесу імплементації політичних рішень зі структурної цілісності політичної аналітики є саме те, що тривалий час такою ж „ланкою, що випадає” у самій теорії прийняття політичних рішень була фаза його реалізації. Тільки завдяки зусиллям цілого покоління вчених 1970-х – 1980-х років (М. Дертик, Дж. Пресман, А. Вілдавські, Ю. Бардич та ін.) справедливість була відновлена: фаза імплементації політичних рішень посіла гідне місце не тільки в теорії, але і в практиці політико-управлінського процесу. Це проявилось, по-перше, в тому, що всі зрозуміли: фаза імплементації поєднує в єдиний цикл і процеси підготовки та затвердження рішень, і процеси підбиття підсумків здійснення прийнятих раніше проектів. По-друге, що не менш важливо, було доведено, що модель політико-управлінського циклу може використовуватися і як теоретико-методологічна основа аналізу процесу прийняття та реалізації політичних рішень. І отже, по-третє, аналіз фази імплементації необхідний не тільки для того, щоб добитися більшого розуміння процесу реалізації політичних рішень на практиці, але й щоб передбачити можливі труднощі вже при опрацюванні проекту пропонованого рішення і закласти в нього реалістичні вимоги і механізми, які підвищать його ефективність. Але в кожному випадку ці процеси, як

показує практика, не обходяться без участі політичного аналітика, який, за образним висловом фахівця в галузі теорії прийняття і реалізації політичних рішень А. Дегтярьова [17, с. 228], „часто випереджає і супроводжує рішення, прийняте політиком”, а тому відгородити „залізною заслоною” політичну аналітику і політичний менеджмент від предметного поля теорії прийняття рішень було б, на думку вченого, досить важко. „Швидше за все, – робить висновок А. Дегтярьов, – ці предметні галузі в ряді випадків перетинаються, а отримані результати і знання взаємодоповнюються” [17, с. 67].

Отже знову ж, бажаємо ми того чи ні, теорія прийняття політичних рішень – це, з одного боку, процесуально обумовлений, невід’ємний елемент цілісної системи політичної аналітики, що має як фундаментальний, так і прикладний аспект, орієнтується як на „аналіз – суті політики”, так і на „аналіз – заради політики” [17, с. 63], а з іншого боку, це хоча й молода, але вже відносно самостійна теоретико-прикладна наукова дисципліна, котра одержала власний методологічний статус і перебуває на стику фундаментальної політичної теорії, порівняльної політології і політичного аналізу, прикладної політології в цілому. Буквально за останні два десятиліття, попри відзначену фахівцями ще певну аморфність і фрагментованість предметного поля теорії прийняття політичних рішень, у його межах вже відбулася певна спеціалізація напрямів і структурна диференціація. Це, насамперед, дослідження динаміки рішень на окремих фазах політико-управлінського процесу: формування проекту, реалізація рішення та оцінка його результатів, що одержали вже не тільки концептуальне наукове оформлення, але й практичне підтвердження. Саме реалізацією політичного рішення та оцінкою його результатів, як свідчить не тільки теорія, а й практика, завершується політико-управлінський цикл, а одночасно з ним і фаза експертно-аналітичного процесу в цільових та функціональних межах політичної аналітики.

Разом з тим, з огляду на замкнутий характер цього циклічного процесу в системі політичної аналітики, важливо відзначити, що на цьому робота аналітика та експерта не завершується. Алгоритм їх подальшої діяльності процесуально й функціонально строго визначений. Так, у випадку позитивних результатів оцінки процесу реалізації політичних рішень, їх участь в реалізації політичної програми може бути продовжена. У випадку ж негативної оцінки відбувається повернення до вихідної фази циклу формулювання та аналізу проблеми.

За підсумками нашого дослідження можна зробити такі **висновки**.

1. Політична аналітика – це сформована в процесі диференціації та інтеграції міждисциплінарного наукового знання експертно-аналітична система способів і процедур циклічного, замкнутого процесу формулювання та аналізу проблеми, політичного прогнозування, політичного консультування, прийняття та реалізації політичних рішень.

2. Можна запропонувати певне комплексне бачення категорії „політична аналітика” як теоретико-прикладної, політико-управлінської цілісної системи наукового знання, елементами чи підсистемами якої є відносно самостійні, що володіють своїм власним методологічним статусом, теоретико-прикладні галузі політологічного знання: політичний аналіз, політичне прогнозування, політичне консультування, теорія прийняття політичних рішень. Авторське трактування методологічної сутності політичної аналітики, в силу його новизни, у чомусь, можливо, й не бездоганне. Однак воно містить як евристичну, так і практично-політичну значимість, оскільки, на відміну від традиційного дискретного підходу до характеристики її сутності, дає не просто системне уявлення, чітке розуміння самої політичної аналітики як наукової категорії, а й дозволяє привести в методологічну відповідність предмет, завдання і функції кожного з її елементів як відносно самостійних теоретико-прикладних наукових дисциплін, покликаних до життя закономірним процесом диференціації політичної науки. Авторське бачення сутності елементів політичної аналітики дозволяє показати їх реальний процесуально-циклічний взаємозв'язок і взаємообумовленість їх інтеграції як цілісної теоретико-прикладної системи наукового знання, покликаної оптимізувати реальну управлінську діяльність щодо підготовки, прийняття і реалізації політичних рішень та програм.

3. Важливо, що результати здійсненого дослідження можуть бути використані, зокрема, для впорядкування навчального процесу з підготовки політологів, особливо політичних аналітиків, оскільки вони дозволяють не лише скорегувати навчальні програми з урахуванням досягнень сучасної методології політичних досліджень, але й, з науково-методичної точки зору, орієнтувати викладачів на викладання не тільки окремих навчальних курсів з кожного з названих нами елементів політичної аналітики як самостійних навчальних дисциплін, але й спеціального навчального курсу з методології політичної аналітики в цілому.

Література:

1. Теорія і практика політичного аналізу: Навч. посіб. / Авт. кол.: О. Л. Валецький, Ю. Г. Кальниш, В. А. Ребкало та ін; За заг. ред. О. Л. Валецького, В. А. Ребкала. – К.: Міленіум, 2003. – 226 с.

2. **Черньш А.** Методология и технология современного политологического исследования: Учебное пособие. – Одесса – „Астропринт”, 2003. – 198 с.

3. **Кальниш Ю. Г.** Політична аналітика в державному управлінні: теоретико-методологічні засади: Монографія. – К.: Вид-во НАДУ, 2006. – 272 с.

4. **Соловьев А. И.** Политология: Политическая теория, политические технологии: Учеб. для студ. вузов. – М.: Аспект-Пресс, 2001. – 559 с.;
Симонов К. В. Политический анализ: Учебное пособие. – М.: Логос,

2002. – 152 с.; Політична аналітика та прогнозування: Навч. посіб. / В. А. Ребкало, О. Л. Валевський, Ю. Г. Кальниш. – К. : Вид-во УАДУ, 2002. – 60 с.; **Телешун С. О., Баронін А. С.** Політична аналітика, прогнозування та політичні консультації. – К.: Видавець Паливода А. В., 2001. – 111 с.; **Дегтярев А. А.** Политический анализ как прикладная дисциплина. – М.: Москов. гос. ин-т междунар. отношений (ун-т) МИД РФ, 2004. – 320 с.; **Антанович Н. А.** Методология и методы политического анализа. – Минск: БГУ, 2007. – 179 с.

5. **Турунок С. Г.** Политический анализ // Политология: Лексикон / Под редакцией А. И. Соловьева. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. – С. 523 – 537.

6. **Антанович Н. А.** Методология и методы политического анализа. – Минск: БГУ, 2007. – 179 с.

7. **Гаджиев К. С.** Политология (основной курс): учебник. – М.: Высшее образование, 2007. – 460 с.

8. **Никоненко С. В.** Аналитическая философия: основные концепции. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2007. – 546 с.

9. **Рубанов В. В.** Проблеми інституціоналізації політичного аналізу в пострадянському суспільстві // Політичний менеджмент. – 2007. – Спеціальний випуск. – С. 241 – 254.

10. **Дегтярев А. А.** Политический анализ как прикладная дисциплина: предметное поле и направления развития // Полис – 2004. – № 1. – С. 154 – 168.

11. **Симонов К. В.** Политический анализ: Учебное пособие. – М.: Логос, 2002. – 152 с.

12. **Баронін А. С.** Аналіз і прогноз у політиці та бізнесі: Курс лекцій. – К.: Вид. Паливода А. В., 2005. – 128 с.

13. **Ребкало В. А., Кальниш Ю. Г.** Практикум з політичної аналітики в державному управлінні: Навч.-метод. посіб. – К.: Вид-во НАДУ, 2005. – 56 с.

14. **Михальченко Н. И.** Политическая наука в Украине: фактор становления государственности и оптимизации внутренней и внешней политики страны // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України: Збірник наукових праць. – К., 2007. – Вип. 35. – С. 9 – 18.

15. **Турунок С. Г.** Политический анализ. – Курс лекций. – М.: Изд-во Дело, 2005. – 360 с.

16. **Ахременко А. С.** Политический анализ и прогнозирование: Учеб. пособие. – М.: Гардарики, 2006. – 333 с.

17. **Дегтярев А. А.** Принятие политических решений: Учебное пособие. – М.: КДУ, 2004. – 416 с.

Перспективи становлення політичної філософії

Олексій Титаренко,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри
політичної аналітики та прогнозування
Національної академії державного управління
при Президентіві України

Головним мотивом для написання статті стали проблеми, пов'язані з неоднозначністю суспільно-політичних трансформацій, які відбуваються в Україні протягом останніх десятиліть, та актуалізованою необхідністю розвитку політичної метатеорії в межах політичної філософії, основними завданнями якої постають систематизація, узагальнення і дослідження політичної реальності сьогодення.

Наше майбутнє залежить від рішень, які приймаються сьогодні, а наше сьогодення є результатом рішень, котрі приймалися вчора. Підсумком сьогоднішньої політики постає сума рішень, які характеризують панівне економічне вчення та концептуальну систему, включаючи цінності, які втілюються у відповідні трансформації в соціальній і політичній системі. Д. Харві влучно зазначав: „Для того, щоби будь-яке економічне вчення стало домінуючим, воно має оформитися в концептуальну систему, досить розвинену, щоби апелювати до нашої інтуїції й інстинктів, наших цінностей і бажань, а також співвідноситися з можливостями, що відкриваються в межах існуючої соціальної системи. У випадку успіху така система стає частиною загального „здорового глузду”, і ми перестаємо брати під сумнів її постулати” [6, с. 15].

Формування системи уявлень, які належать до досить розмитого поняття „здорового глузду”, який, у свою чергу, визначає політичні симпатії загалу, саме по собі заслуговує ретельного дослідження. Отже постає важливе питання: чиї інтереси відображають перетворення, трансформації та реформи, які відбуваються в політичній реальності сьогодення? І саме ця неясність спонукає до певних роздумів.

Відтак метою статі є постановка деяких проблемних питань, актуальних в сучасному політичному дискурсі, та спроба піддати

їх філософській рефлексії, виокремивши прогностичний аспект перетворень, які характеризують нинішні соціально-політичні процеси.

Політологи, соціологи, а іноді й політики з дивовижною легкістю ставлять діагнози нашому суспільству, намагаються з'ясувати причини появи гострих проблем і навіть пропонувати рекомендації. Робиться це зазвичай поверхово: компетентність переважно імітується. Для впливу на громадську думку та на „здоровий глузд” цього, можливо, й достатньо, але для обґрунтування суспільних перетворень – ажніяк.

Аналіз і прогностика стають нині буденною справою публіцистів, політиків, представників різних галузей знання. І в більшості таких прогнозів неважко помітити ідеологічно-політичний компонент: оракули пропонують дуже суперечливі висновки.

Інтенсивна трансформація суспільних інститутів, динамічна зміна соціального, культурного середовища, їх нестабільність обумовлюють складність прогностичних досліджень. Об'єктивна необхідність модернізації чинної системи, пов'язана зі зміною характеру її функціонування, змушує вдаватися до пошуку нових теоретичних підходів, до розв'язання цілої низки проблем. Серед них:

- історичний детермінізм, пошук нових форм детермінізму при дослідженні об'єктів з новими системно-структурними характеристиками;
- необхідність зміни категоріального каркасу детерміністичних природничо-наукових концепцій, на яких ґрунтується прогностика, структури теоретичних побудов, ідеалів і норм наукового дослідження;
- природа соціально-економічної кризи і шляхи її подолання (криза як складова будь-яких змін, можливість безкризового розвитку суспільства тощо);
- критерії та цілі соціального прогресу (якими є об'єктивні критерії такого прогресу);
- можливість довгострокового соціального прогнозування і програмування взагалі;
- можливість коеволюції (погодженого розвитку) природи й суспільства тощо.

Дослідженню зазначених проблем останнім часом приділяється чимало уваги. Вони висвітлюються, зокрема, в працях В. Горбатенка, А. Коваленка, Є. Макаренка, М. Рижкова, В. Ребкала, Ф. Рудича, С. Телешуна та багатьох інших.

Позитивно оцінюючи результати цих досліджень, все ж зазначимо, що в цілому системне осмислення складної, об'ємної та багатоаспектної проблеми становлення й розвитку політичної філософії явно недостатнє – на відміну від англо-американської традиції дослідження політичного, розвинутого в працях І. Берліна, В. Тернера, А. Тудена, М. Шварца, або навіть російських дослідників політичної теорії – Т. Алексеевої, І.

Бестужева-Лади, К. Гаджієва, І. Василенко.

На думку методолога-прогностика І. Бестужева-Лади, кожна наука має триєдину функцію-опис (аналіз), пояснення (діагноз) і прогнозування (прогноз). Правда, на практиці ці функції в різних науках розвинені не однаково, причому прогностична, як правило, набагато слабкіша діагностичної й особливо аналітичної, а нерідко вона взагалі перебуває в зародковому стані. Але штучно розірвати цю триєдність неможливо, і наука, зведена тільки до аналізу чи діагнозу досліджуваних явищ, виявляється, по суті, неповноцінною [2, с. 9].

Отже без звернення до філософської методології, яка може гармонійно поєднати усі ці три функції, пізнання політичної дійсності буде неповним.

Пізнання – це рух думки до нового результату. Сам процес пояснення і пізнання неминуче має виходити за межі існуючих теоретичних уявлень, тим самим створюючи умови для появи нових теорій і теоретичного знання, спроможного скерувати суспільні перетворення в напрямі, що відповідає очікуванам суспільством цілям. Саме звернення до філософської методології при пізнанні політичного дозволить зрозуміти суть духовних, ціннісних та моральних проблем, актуальних для нашого суспільства, а відтак і спрямовувати перетворення і програмувати зміни.

Зазначимо, що в публічному дискурсі все менше уваги приділяється таким поняттям, як моральність, справедливість, рівність, не кажучи вже про соціальну справедливість або соціальну рівність. Відбувається поступове знецінення понять, які традиційно відносять до моралі. Моральний бік суспільних проблем опиняється на узбіччі публічного дискурсу. Це не тільки симптомами кризи – це характеризує нинішні суспільні трансформації. Якщо не осмислюється те, що відбувається, то не виникає й теорії, спроможної пояснити суть процесів. Теорія повинна виникати паралельно з розвитком реальності, і саме на цій основі має будуватися стратегія перетворень. На жаль, керуватися винятково „здоровим глуздом” явно небезпечно. За браком адекватної теорії забезпечити соціальне прогнозування і програмування взагалі неможливо. Х. Девід: „Планування і контроль зазнають критики як перешкоди на шляху встановлення свободи. Свобода підприємництва і приватної власності оголошуються основними умовами свободи. Вважається, що жодне суспільство, побудоване на інших принципах, не заслуговує називатися вільним. Свобода, забезпечена законами, оголошується несвободою. Правосуддя, свобода і благополуччя, забезпечені такою свободою, часто можуть бути лише замаскованим рабством. Ідея свободи зводиться, таким чином, просто до свободи підприємництва, що означає повноту свободи для тих, чий дохід, вільний час і безпека не потребують захисту, і лише часткову свободу для людей, що марно прагнуть за допомогою дарованих їм демократією прав домогтися захисту від дій власників. Але тоді, як це звичайно трапляється, єдиним способом реалізації ліберальної

утопії залишається саме застосування влади, сили, авторитаризму" [5, с. 53 - 54]. Можливо, саме через схильність до такого неолібералізму наших керманичів у нашій країні не існує як короткострокових, так і довгострокових нормативних прогнозів соціального розвитку, які б, на відміну від дескриптивних пошукових чи оціночних прогнозів, були б містками в майбутнє і визначали й програмували характер і напрями змін. Мета як соціального, так і політичного нормативного прогнозу полягає у визначенні кроків, дій, рішень, необхідних для реалізації бажаного запланованого майбутнього, спираючись на реальні дані про об'єкт управління.

Здобути об'єктивну інформацію про стан політичної системи – це вже непроста дослідницька проблема. Маємо потребу у фахівцях з практичного політичного аналізу, політичної аналітики тощо. Їх завдання – здійснювати на високому рівні аналіз макро- та мікрорівня політики, політичної ситуації, виявляти системи прихованих інтересів політичних акторів, які часто маскують власні інтереси під державні.

Перед філософською методологією дослідження політичного постає і ще низка завдань: чи можна розбудовувати демократичну державу без реальної відкритості і публічності влади, без інформації про бізнес та приховані економічні інтереси ключових політичних акторів і політичної верхівки в цілому? На жаль, побудова політичної теорії без реальної інформації про суть процесів теж є теорією, до того ж утопічною. Демократія – це складна система взаємодії політичної, економічної і юридичної підсистем, яка обумовлюється не ситуаційними потребами та інтересами, якими б важливими вони не здавалися, а загальними універсальними принципами, в основі яких лежать ґрунтовні знання про закони, закономірності, універсальні принципи політичної теорії.

Розбудова демократичного суспільства без відповідної теоретичної бази, що враховує національну специфіку, може перетворитись на мавпування, імітацію демократій. Її неможливо здійснити без теоретико-методологічного обґрунтування цього процесу.

Поворот досліджень політики саме в бік політичної філософії не означає, що традиційний інтерес до політології зникає. Скоріше йдеться про те, що цей поворот тягне за собою серйозну методологічну перебудову всього політичного пізнання. Мова не тільки про заміну панівних на попередньому етапі наукових парадигм, а, перш за все, про надання нового статусу методології, яка досліджує політику. Критичне осмислення методологічної кризи в політичній науці й повернення до політичної філософії дозволили поставити методологічну проблематику в площину вирішення питання про суть політичного. Методологія виявилася не тільки інструментом конструювання наукових понять, але й самого політичного світу. У цьому сенсі політична філософія перетворюється на універсальну методологію пізнання політичного. (До речі, в англо-американській традиції популярний у нас термін „політологія” практично не вживається,

а зміст політичної філософії і політичної науки у розумінні різних вчених має різне наповнення, але при збереженні їх окремого статусу).

Можемо виокремити шість, на нашу думку, основних характеристик політичної науки, що відрізняють її від політичної філософії.

Політична наука зорієнтована на факт, на те, що може бути описане емпірично. На відміну від політичної філософії, цей напрям політичного знання, як правило, не намагається знайти відповідь на питання: чому так відбувається? Поза сферою її інтересів залишаються й політичні цінності. Вона описує явище, але не дає йому нормативної оцінки.

Політична наука розглядає реальність як процес. Це так само обмежує сферу дослідження, знімаючи, по суті, питання про наслідки. Звернення до аналізу загальних взаємозв'язків політичного життя підмінюється увагою до видимих політичних дій. Для політичної науки найважливішим є виявлення причинно-наслідкових зв'язків. Причому розглядаються як прогностичні зв'язки, так і зв'язки, що пропонуються. Але вони завжди виводяться з того, що існує в політичній реальності. Іншими словами, минуле, сьогодення і майбутнє зводяться до розширеного сьогодення.

Сучасна політична наука замінює епістемологічне знання аналізом переконань і вірувань.

Починаючи з 1940-х років, політична наука звернулася до сфери методології, нерідко сприймаючи її як самоціль. І хоча це додало їй певної філософічності, питання політичного буття все ж лишилися поза її компетенцією.

Політична наука ґрунтується переважно на ймовірнісному підході до визначення результатів дій.

В цілому, особливо в США, політична наука, як і раніше, має переважно прикладний характер [1, с. 23 – 24].

Таким чином, політична наука заміняє знання думкою, онтологію – політичним процесом, а раціональні основи людської діяльності – результатами. Принципи, що обґрунтовують політичне існування, буття і свідомість, людські цінності і якості, етичні основи людського буття, сутність політичних явищ і процесів, залишаються ніби „за кадром”. Але очевидно, що абстрактної науки про політику бути не може. Смислу їй надає саме наявна система цінностей. Цінності пронизують всі сфери політичного знання.

Для дослідника політичної сфери наразі постає багато проблемних питань, які потребують рефлексії і вирішення на рівні політичної філософії. Ці явища можуть бути й новими. Питання, чому суспільно-політичні реформи, спрямовані на розбудову демократичної соціальної держави з відкритим публічним управлінням, виявилися неефективними, а в деяких випадках майже повністю безрезультативними, набуває зовсім іншого значення, якщо його розглядати крізь ціннісно-моральний аспект. Наприклад, таке явище, як політична корупція, є для нашої політики ще досить новим, теоретично не дослідженим, але вкрай цікавим з огляду на

його вплив на характер політичних відносин в нашому суспільстві. Це явище створює умови для встановлення контролю економічної влади над владою політичною, перетворює партії на вигідні бізнес-проекти, які дозволяють ефективніше реалізовувати бізнес-інтереси, використовувати державу як інструмент примноження політичною елітою капіталу та його захисту.

Цікава в цьому контексті думка О. П'ятигорського, дослідника філософської проблематики політики про людиновимірність суспільно-політичних явищ: „Я хочу перейти до іншого моменту суб'єкта політичної рефлексії. Цей момент я б назвав простим словом – воля. Виходить, ми переходимо від епістемології до психології, від мислення до психіки, а ще точніше – від змісту рефлексії свідомості до станів свідомості. Говорити про політика, говорити про політичну рефлексію, говорити про політичну дію, повністю виключивши момент волі, – це нісенітниця. Тому що сам предмет політики припускає, що будь-яка дія, будь-який акт мислення, на жаль, будь-який фізичний акт є *par excellence* – актом чиеїс волі. Дуже важливо – „чиеїс”. Ви ще не встановили, „чиеї” саме? Чи самі ви пішли добровольцем на війну, чи вас хтось послав на війну?” [3, с. 21]. Під таким кутом зору корупція видається багаторівневим явищем, яке, з одного боку, об'єктивно існує в суспільстві та політиці, явищем, яке має частково економічне підґрунтя, а з іншого – є особистісним, бо за кожним конкретним проявом корупції стоїть людина та її вибір, воля, вчинок. Зрозуміти (пізнати) ці поняття поза простором філософії, етики і психології, не звертаючись до методології філософії, неможливо.

З великою часткою вірогідності можна стверджувати, що трансформації та політичні реформи, які проводяться політичною елітою, є актом політичної волі і свідомо спрямовані насамперед на концентрацію доходу і багатства в руках класу, якому і належить фактична влада, і представники якого, змінюючи кольори політичних таборів, продовжують залишатися в політиці. Саме вони й творять ту реальну політику, яка не дозволяє приймати закони, що можуть обмежити їх прибутки й доходи. Мета цього політичного класу фокусується навколо створення такого державного апарату, який дозволить забезпечити умови для нагромадження і концентрації капіталу у його руках. Місія такої політики полягає у створенні умов, які не допустять втрати нагромадженого й забезпечать примноження капіталу, зберігаючи відчуження переважної більшості населення країни від багатства і зростання реальних доходів.

На основі вищевикладеного можемо констатувати, що сучасний стан нашої держави є результатом політичної дії ключових політичних акторів, який втілюється в реальність у вигляді побудови українського варіанта неоліберальної держави з прогнозованим відновленням класової структури суспільства з усіма його проблемами і наслідками. Провідником цієї політики є сучасна українська „політична еліта”, яка створила умови

для акумуляції величезних особистих капіталів внаслідок злиття бізнесу і політики. Вона контролює цілі сегменти економіки. Внаслідок цього бізнес має величезний вплив на політичні рішення, фактично контролює владу і готується передавати її у спадщину, чому, як не дивно це звучить, сприяє характер деяких політичних реформ в нашій державі.

Те, що у нас не осмислюються політичні процеси на основі методології політичної філософії, яка є частиною загальної філософії і формує базові поняття й систему знань в залежності від гносеологічних, онтологічних і антропологічних установок і принципів філософії, призведе (з високою часткою вірогідності) до формування суспільства, в якому може бути втрачена частина базових загальнолюдських цінностей.

Підсумовуючи екскурс в деякі проблеми сучасної політики, варто зупинитися на формулюванні предмета і завдань політичної філософії на сучасному етапі, враховуючи наступні її функції:

- теоретико-методологічну, що впливає на формування політології, законотворчість, конституційний та демократичний процеси, вивчення світового досвіду, зіставлення з ним нагромадженого теоретичного матеріалу, що сприяє формуванню нових політичних ідей і принципів;

- критико-аналітичну, що припускає теоретичне й філософське осмислення політичних процесів, аналіз фундаментальних основ політики, дослідження універсальних законів і принципів політики і влади, їх інституціональних та міфологічних форм, людського виміру політики, філософського змісту основних політичних концепцій, аналіз політичних відносин, аналіз влади як такої, етичних і ціннісних складових політики, виявлення найбільш гострих політичних суперечностей, частково використовуючи досвід практичного політичного аналізу;

- прогностично-програмуючу, спрямовану на формулювання альтернативних цілей політичного розвитку як в цілому, так і в конкретній політичній ситуації, програмування суспільних змін, визначення пріоритетів розвитку, підготовку до викликів сучасності, зміни політичного курсу в якісно новому напрямі;

- просвітницько-виховну, що дозволить сформувати загальну картину світу політики, виявити духовні виміри проблем політики, її вищого сенсу, підготувати політичну свідомість до можливих перетворень у суспільстві.

Для осмислення основного предметного поля політичної філософії корисно звернутися до іронічного вислову-роздуму О. П'ятигорського, в якому він дає відповідь на питання, хто ж є політичним філософом: „Політичний філософ не тільки шпигун, як про це вже говорилося. Він, як і взагалі будь-який справжній філософ, ще й диверсант, оскільки об'єктивно пізнає свій об'єкт – тобто їх, вашу, свою, нарешті, політичну рефлексію – як недійсне, містифіковане та те, що містифікується. Цим він об'єктивно підриває владу, будь-яку владу, як свою так і чужу” [4, с. 59].

Якщо призначення політичної філософії виявляти приховане,

містифіковане, то саме політична філософія може перетворитись на інструмент, який дозволить уникати соціальних катастроф і криз. Під катастрофою загалом, у найширшому розумінні цього слова, маємо на увазі перехід, стрибок з одного стану розвитку соціальної та політичної системи в іншу.

Висновок може бути таким. Українському суспільству вже зараз слід готуватися до майбутніх викликів і загроз. Без вироблення нових наукових підходів пізнання політичного залишатиметься неадекватним і невідповідним характерові й мінливості, властивим сучасній політиці. Пошук міждисциплінарних підходів і звернення до філософської методології обумовлюються складністю досліджуваних проблем і процедурою методологічного вибору. Вже нині прогностика висуває завдання, на які необхідно шукати відповіді: чи готове українське суспільство до існування в умовах жорсткого протистояння класів, якщо в умовах інформаційного суспільства зміняться ознаки приналежності до певного класу, засоби та методи політичної боротьби тощо.

Є радикальна відмінність цивілізаційних процесів, які відбуваються нині у світі, від всього того, з чим людство зустрічалося раніше. Україна не зможе уникнути впливу нових умов і факторів світового розвитку, що неминуче призведе до ускладнень функціонування механізму державного управління, стабільності політичної системи, економіки тощо.

Література:

1. **Алексеева Т. А.** Политическая философия: От концепции к теориям. - М.: МГУ, 2007. - С. 23 - 24.
2. Рабочая книга по прогнозированию / И. В. Бестужев-Лада (отв. ред.). — М.: Мысль, 1982. - 430 с.
3. **Пятигорский А.** Что такое политическая философия. М.: Европа, 2007. - С. 21.
4. Там само. С. 59.
5. **Харви Дэвид.** Краткая история неолиберализма. Актуальное прочтение / М.: Поколение, 2007. - С. 53 - 54.
6. Там само. - С. 15.

Україна: сучасне майбутнього, сучасне минулого

Василь Кремень,
доктор філософських наук,
академік НАН України

Василь Ткаченко,
доктор історичних наук,
член-кореспондент АПН України

**...Неточно висловлюються про ті часи, коли
кажуть: минуле, сучасне, майбутнє; а було б
точніше, здається, висловлюватися так:
сучасне минулого, сучасне майбутнього.**

Августин Блаженний

В останні десятиліття XX віку розгорнувся потужний світовий процес, який з легкої руки американського соціолога Р. Робертсона 1985 року назвали глобалізацією. В цей період почала швидко розвиватися інноваційна складова економіки. В результаті провідне місце у XXI столітті посідає постіндустріальна соціально-економічна система, заснована на знаннях. Світ став нагадувати глобальну триярусну структуру, рівні якої складають країни постіндустріальні, індустріальні та доіндустріальні. Країни першого типу сконцентрували свої зусилля на створенні, застосуванні і розповсюдженні знань, менеджменту, програмного забезпечення, освіти, масової культури, медичних, фінансових та інформаційних послуг.

Глобалізація надала світові небаченої досі динаміки розвитку, різко загострила конкуренцію між країнами, звузила можливості господарського маневру доіндустріальних та індустріальних країн. Вона стала для них своєрідним тестом на виживання. Ризик опинитися на периферії прогресу, зісковзнути на „дно” світового порядку надзвичайно зріс. І тут приховуються серйозні загрози і виклики світовій стабільності. Адже країни, що випали з потоку глобалізації, можуть стати (і вже стають!) ареною міжетнічних колізій, прихистком наркобізнесу й організованої злочинності й, що особливо актуально, міжнародного тероризму. Ті, кому

ні на що сподіватися, стають готовими на все.

Бумеранг ідентичності

США, олсідлавши процес глобалізації і ставши його „промоутером”, самі ж і зіткнулися віч-на-віч з проблемою національної ідентичності. Парадокс полягає в тому, що саме серед науковців США було найбільше прихильників ідеї затування регулюючої ролі національної держави. Прикладом може бути прогноз Ф. Фукуями: „Економічні сили раніше породили націоналізм, замінюючи клас національними бар'єрами, створюючи централістську, гомогенізовану у мовному плані спільноту. Ті ж економічні сили викликають усунення національних бар'єрів шляхом створення інтегрованого світового ринку. Загибель націоналізму – це питання часу” [1]. Під націоналізмом Ф. Фукуяма мав на увазі державну політику захисту національних інтересів.

Історія вкотре внесла свої корективи до прогнозів. Вже через кілька років автор концепції „зіткнення цивілізацій” С. Хантінгтон вдарив на сполох. Він зазначив, що основними викликами національній ідентичності США стає „зростання впливу іспаномовної громади і тенденція до мовного і культурного поділу Америки, а також розширення прірви між космополітичною ідентифікацією еліт і схильністю нації до традиційної ідентичності” [2].

Виклик американському суспільству з боку останньої хвилі іммігрантів характерний тим, що мексиканці та інші іспаномовні меншини нині не поспішають прийняти англосаксонське політичне кредо, а тим більше оволодівати англійською мовою. Навпаки, вони прагнуть отримати всі права і привілеї американського громадянства, зберігши при цьому „латинську ідентичність, політичне і соціальне самоусвідомлення латино”. Вони не збираються адаптуватися до англо-протестантської культури і прагнуть створити автономну іспаномовну спільноту на території США. С. Хантінгтон зазначає, що в країні відбувається справжня „демографічна реконкіста (відвоювання) областей, захоплених Сполученими Штатами в 1830 - 1840-х роках”. Вже нині в Каліфорнії, Нью-Мексико й окрузі Колумбія неіспаномовні білі стали меншиною. Американці ж поки що ігнорують цю проблему, сприяючи тим самим впевненості іспаномовних мігрантів у їх силах. Від себе зазначимо, що після визнання незалежності Косова іспаномовні в США можуть лише утвердитись у тому, що їхня справа справедлива.

Ще одним викликом національній ідентичності США, на думку С. Хантінгтона, є зростання космополітизму американських еліт. Це призводить до того, що сучасну Америку вже неможливо назвати представницькою демократією, оскільки з багатьох питань, особливо тих, що стосуються національної ідентичності, думка обраних лідерів не збігається з думкою народу в цілому. „Цих людей, – пише дослідник, – котрих називають „давоськими хлопчиками”, „золотими комірцями”

і „космократами”, об’єднують нові концепції глобальної пов’язаності. Міжнародна спільнота, на їхню думку, морально перевершує спільноту національну, націоналізм для них є злом, національна ідентичність – підозрілим явищем, а національні інтереси – протизаконними”. І це при тому, що пересічні американці, на думку С. Хантінгтона, завжди були й досі лишаються однією з найбільш патріотичних націй світу.

Невже американці не здатні стати над національною специфікою, формуючи політичну націю на основі індивідуалізму, прагнення до успіху та ідеї „рівних можливостей”? С. Хантінгтон не вірить у це: „Політичне кредо саме по собі ще не створює нації. У нації може існувати кредо, але душа нації – це дещо інше, і вона визначається спільною історією, традицією, культурою, спільними героями і лиходіями, перемогами і поразками”.

С. Хантінгтон критикує найбільш поширену нині в Америці „концепцію салату”, засновану на культурному плюралізмі, оскільки вона неефективна і створює ситуацію ризику щодо втрати американською нацією своєї ідентичності за браком „стержневої культури”. Він переконаний, що „імміграція без асиміляції породжує напругу в суспільстві”, а білінгвізм створює ситуацію мовного бар’єра між двома складовими суспільства. Відтак зберегти національну ідентичність США зможуть лише тоді, коли англо-протестантська культура залишиться пріоритетною для американців. Політолог вважає, що більшість американського суспільства схильна до „національно-патріотичної альтернативи”, і тому США все ж вдасться зберегти вірність концепції національної держави.

Еліта і маси: тест на патріотизм

Чи навчить нас бодай чомусь американський досвід? Чи знову гратимемося у свою національну забаву – наступатимемо на граблі? Проблеми у нас постали практично в тому ж ключі: наші хлопці-олігархи так захопилися процесом приватизації, що повністю забули про важливу функцію національної буржуазії – формування системи національних цінностей і пріоритетів. А тим часом розмивається грань між розумінням „добра” і „зла”, „правди” і „кривди”. До жорсткого правового коридору ми ще й не наблизилися. І не так за браком належного законодавства, як через недотримання чинних законів.

Відтак рівень довіри до влади зашкалює найнижчі показники. Тривалі й штучно заплутувані дискусії щодо національної ідеї так і не дали відповіді на питання: „Ким ми були? Ким є сьогодні? Чого прагнемо в майбутньому?”. Хронічна тяганина у Верховній Раді – це лише один з проявів ганебного стану політичних верхів. На рівні ідеології представники тих чи інших партійних кольорів не переймаються необхідністю звертатися до розробок академічної науки, а зазвичай влаштовують „інформаційний галас” навколо тих чи тих міфологем, у яких історичне минуле й сьогодення подаються у явно тенденційному і примітивному, але, на їхню думку,

придатному для „широкого вжитку” вигляді. Така неповага до власного народу просто вражає.

Не можна не погодитися з думкою політолога А. Єрмолаєва, що „постійне педалювання теми регіонального розвитку на противагу національному стало однією із спонукальних причин формування поки ще стихійної регіональної самосвідомості, що в майбутньому може призвести до появи локальних ідентичностей” [3]. Отже ігри регіональних скоробагатків не такі вже й безневинні, оскільки, використовуючи як інструмент політтехнологій штучно інспіровані ідеї федералізації та захисту прав національних меншин, вони можуть з часом спровокувати тенденцію до формування локальних спільнот і розмивання й без того досить неусталеної національної ідентичності.

Як реагує на цей безлад населення України? Судячи з усього, масова свідомість звернулася до традиціоналістської ціннісної бази регулювання соціальних відносин та до національного ізоляціонізму. За соціологічними дослідженнями Н. Паніної та Є. Головахи [4], за „своїх” в Україні сприймають переважно українців, росіян і білорусів, тоді як „інші” відкидаються свідомістю за межі України (за деяким винятком хіба що для євреїв, поляків, молдаван і кримських татар, з якими є історичний досвід спільного проживання). Цей стан пояснюється тим, що в основі домінуючого національного ізоляціонізму населення України „закладені архаїчно-традиціоналістські ціннісні орієнтації”, породжені вираженою домінантою привнесеної в місто сільської культури.

І не треба копирити носа, що, мовляв, знову запахло житнім мужицьким хлібом – історичний досвід народу проявляється у вмінні дистанціюватися від політичних ігор можновладців. Незважаючи на певний сплеск регіоналізму після 2002 року, зазначають Н. Паніна і Є. Головаха, важливо, що в цілому в Західному, Східному і Центральному регіонах (за винятком Півдня) населення за показником української ідентичності практично не розрізняється, хоча „у етнічних українців вищий рівень національної ідентичності порівняно з росіянами та іншими національностями... Це засвідчує досить високий рівень асиміляції й консолідації на основі української ідентичності як передумови формування громадянської нації, коли під нацією розуміється не стільки етнічна спільнота, скільки громадянська належність”.

На нашу думку, тривожним є не так сам факт певного збільшення в суспільстві етнофобій і прагнення до встановлення міжетнічних бар’єрів, як неготовність української еліти до усвідомлення й аналізу цього явища. Більше того – простежується прагнення політикуму зіграти на факторі архаїчних пластів і структур саморегуляції, задіяти механізми консервації традиційної соціальної та культурної структури, посилити спротив модернізаційним змінам задля досягнення корпоративних і вузькопартійних інтересів.

Ресурс на перспективу

Ми звикли нарікати на нещасливу долю та історичні обставини, які позбавляли нас можливості мати повноцінну державу-націю. Ось і зараз киваємо в бік глобалізації з її постнаціональним простором, у якому, мовляв, нам знову немає місця.

Ніде правди діти: глобалізація кидає виклик практично кожній країні і змушує рахуватися із собою. Інформаційна революція кардинально змінює систему засвоєваних людиною знань впродовж п'яти - семи років. Не кожен може витримати цей темп, а в переважній більшості люди ще просто не втягнулися в цей процес. З порядку денного не сходить небезпека функціональної неграмотності й відірваності освіти від реального життя, яку можна зняти лише шляхом запровадження системи неперервної освіти: „потрібні знання потрібним людям в потрібний час” (Б. Гейтс). Такі „цивілізаційно компетентні” люди, звісно, є в Україні, і глобалізація розширила коло можливостей у застосуванні ними своїх знань і талантів. Внаслідок „відпливу умів” десятки тисяч наших співвітчизників (математики, програмісти, мікробіологи тощо) можуть застосувати з вигодою для себе свої сили й можливості в будь-якій точці планети. А як бути з рештою мільйонів українців, яким судилося жити й працювати в рідній Україні? Саме на цій землі локалізовано для них все найцінніше у цьому світі. Нехтувати інтересами цих мільйонів в ім'я глобалізації означає доводити ідею людського поступу до абсурду.

Олігархічно-корпоративне середовище, що склалося в Україні, виявилось нездатним сформулювати належну модель постіндустріальної модернізації країни. Однак воно засвідчило неабияку вправність заблокувати будь-яке реформування державного апарату. Як би ми не демонстрували свою прихильність до ідеї лібералізму, але повсякденна практика її реалізації за умов розбалансованості державного апарату, суцільної корупції та за браком демократичних традицій неминуче ставить Україну перед вибором між авторитарною і ліберальною моделями організації суспільно-політичного та економічного життя.

Тут не йдеться про вирішення цього вибору в площині „або – або”, бо маємо на увазі не механічне запровадження якоїсь вже усталеної в світі моделі управління – кожна модель завжди має кореспондуватися з економічним і культурним ресурсом країни, її традиціями і духовністю. Йдеться про забезпечення механізму задля здійснення місії технологічної модернізації України.

На цьому шляху нас чекають два ризики. Радянський тоталітарний та авторитарний досвід здійснення „технологічних проривів” переконав нас, що сформований за критеріями ідеологічної лояльності і виконавської дисципліни державний апарат швидко втрачає зворотний зв'язок і здатність до адекватного сприймання реальних викликів. Критичний аналіз цього досвіду схиляє нас до моделі ліберальної модернізації, перевагою якої є розкріпачення творчих сил та використання підприємницької

ініціативи. Однак, як засвідчує досвід 16 років незалежності, „невидима рука ринку” потребує доповнення „видимою рукою” – цілеспрямованим державним регулюванням. Сутнісною складовою цього регулювання має стати приватно-державне партнерство як „третій шлях” забезпечення співробітництва державного і приватного секторів національної економіки щодо реалізації капіталомістких проектів модернізації країни. Тоді в основу національної консолідації буде покладено не лише архаїчно-традиціоналістські цінності, але й новітній імідж країни, її конкурентна спроможність. Тоді бути українцем в сучасному світі стане так же престижно, як і японцем – традиційним у сфері культури й духовності і модерним у сфері виробництва.

Підвищення важливості знань та інформаційних ресурсів у житті країни ставить соціальні сили нового технічного укладу, насамперед інтелектуальні верстви населення нашої країни, перед необхідністю включатися в боротьбу за владу. Представники соціальних груп, пов'язаних з „новою економікою” та інноваційною сферою, технічна і гуманітарна інтелігенція мають набути більшої питомої ваги в суспільстві. Ідея технологічної модернізації країни, спільна для всіх регіонів України в силу її етнорегіональної нейтральності, має всі перспективи виступити в ролі однієї з сутнісних рис новітньої загальнонаціональної ідеї.

Однієї, але не єдиної.

Моральний закон у мені...

Згадаймо знову С. Хантінгтона: політичний фактор не визначить ідентичність нації без глибинного самовияву її душі, що визначається спільною історією, традицією, культурою, спільними героями і лиходіями, перемогами і поразками. Цю проблему національної ідентичності актуалізувала саме глобалізація, перекоси якої можуть бути скориговані збереженням ціннісного, морального образу окремої людини і цілих людських колективів, що опинилася нині під пресом уніфікуючих псевдоцінностей – грошей, коли, за словами Х. Арендт, „купка капіталістів нищпорить земною кулею в хижацькому пошукові нових інвестиційних можливостей, граючи при цьому на прагненні до прибутку найзаможніших і на азартних інстинктах найнищівіших” [5].

Тож глобалізація і національна ідентичність є не чим іншим, як складовими діалектичних суперечностей, сформульованих свого часу Т. де Шарденом у книзі „Феномен людини”: „Якщо універсум з астрономічної точки зору нам уявляється в стані просторового розширення (від мізерно малого до безмірно великого), то таким же чином і ще більш чітко з фізико-хімічної точки зору він виступає ніби в стані органічного згортання до самого себе (перехід від дуже простих тіл до надзвичайно складних) – це специфічне згортання „складності” (enroulement de „complexite”), як свідчить досвід, пов'язане з відповідним збільшенням внутрішньої зосередженості (інтер'єризації), тобто психіки (psyche), чи

свідомості” [6]. Тобто, в нашому випадку, глобалізація суспільного життя неминуче призводить до внутрішнього зосередження людської свідомості, спрямованої на осмислення й креативне відтворення своєї унікальності, неповторності й духовності, оскільки „специфічна властивість земних субстанцій все більше оживляється”.

Можна лише подивуватися, як філософська думка попередників ніби провістила нам наближення епохи глобалізму і, водночас, людиноцентризму. Досить згадати, як понад двісті років тому І. Кант в „Критиці практичного розуму” писав: „Дві речі наповнюють душу завжди новим і все сильнішим здивуванням і благоговінням, чим частіше і триваліше ми розмірковуємо про них, – це зоряне небо наді мною і моральний закон у мені... Перше починається з того місця, яке я посідаю у зовнішньому світі, що сприймається чуттєво... Друге починається з мого невидимого Я, з моєї особистості і представляє мене в світі, який воїстину безконечний...” [7]. Саме тому етику І. Канта розглядають і як результат, і як вихідний пункт його теоретичної філософії, оскільки саме проблема людини та її свободи стала спонукальним мотивом всієї його творчості. Головним в етиці І. Канта було прагнення віднайти всезагальну форму моральної поведінки людей, яка виключала б саму можливість аморальних вчинків, зла і несправедливості.

Принципи моральності останнім часом стали актуальними в осмисленні вітчизняної історії. Мабуть, до жодної гуманітарної дисципліни не висувається зараз стільки претензій. І часто небезпідставно. Те, що за радянських часів не існувало „Історії України” як предмета навчання, компенсується нині поглибленою увагою до вітчизняної історії як у школі, так і у вищому навчальному закладі. Тож зрозумілі почасти й претензії, які висуваються до викладачів історії України у ВНЗ – переважно колишніх спеціалістів з „Історії КПСР”, які перекваліфікувалися. Одні з них брак глибокого знання предмета дослідження стали компенсувати часом не в міру декларованим патріотизмом, а інші, захищаючи застарілі позиції, вдарились в іронію щодо того, що „історія України настільки ж непрогнозована, як і її майбутнє”. Таким є життя, і увесь цей процес нагромадження знань щодо свого історичного минулого не можна, звісно, сприймати без певної частки скепсису і песимізму. Однак заспокоює те, що так було завжди. За всіх режимів історичний дискурс пристосовувався до влади та панівної ідеології. Намагання дистанціюватися від „жорсткого соціального замовлення” породило в українській історичній науці „бунт постмодернізму”, який заперечує „універсальні рецепти пізнання, універсальне розуміння істини, загальновизнані естетичні критерії оцінки мистецької творчості тощо; мало того, постмодерністська критика реконструювала саме поняття авторитетної канонічності, витіснене інтерпретаційним плюралізмом” [8].

Ці дещо несподівані для нашої традиційної ментальності декларації висунули низку цікавих питань для обговорення: історія – це наука чи

мистецтво? Чи можна пізнати істину в процесі історичного дослідження? Існують в історії закони чи ні? Що є об'єктом пізнавальної діяльності історика: інформація про людину в минулому чи сама людина? Чи коректно виокремлювати предмет історичного дослідження, а чи досить обмежитися лише об'єктом? Якщо результати дослідницької діяльності не можуть відтворити минуле, то чи обов'язкові вони для інших дослідників? Як підвищити результативність досліджень у галузі історії? [9].

Парадокс полягає в тому, що коли дискусія між українськими традиціоналістами й постмодерністами спонукає зрештою до переосмислення методології історії України, то сама концепція постмодернізму виявляє свою творчу безплідність. Проаналізувавши творчий доробок Ж.-Ф. Ліотара, М. Хайдеггера, Ю. Хабермаса, Ж. Бодріяра, М. Оакшта, російський дослідник В. Макаренко, між іншим – іноземний член Академії педагогічних наук України, резюмує: „Висновки постмодернізму чисто негативні. Він декларує різноманітність культур і способів життя. Але чи така декларація можлива без опори на певний комплекс цінностей, що обґрунтовують захист різноманітностей?”

На думку В. Макаренка, якщо, услід за постмодерністами, впасти в скепсис і апатію щодо можливості дійти консенсусу, то цей вибір рівносильний консерватизму: „Коротше кажучи, неможливо проявити послідовність і новизну в постмодерністській писанині”, представники якої, якщо застосувати мову В. Шукшина, продовжують „чесать похоть” у сфері ідей [10]. Негативну оцінку постмодернізму дає й український дослідник Я. Дашкевич – він оцінює його як своєрідну інтелектуальну моду, котра стала небезпечною для суспільства у зв'язку з її національним індіферентизмом.

Втім, як зазначають аналітики, попри моду на „розчарованого скептика”, при написанні своїх творів вітчизняні талановиті дослідники, тяжіють вони чи до релятивізму, чи до позитивізму, все ж дотримуються традиційного русла „національної історії” і, критично утримуючись від непотрібної патетики, наполегливо вишукують нові підходи в історичних дослідженнях. Сам творчий процес, так би мовити, „вирулює” ситуацію, а внутрішній моральний імператив, виходячи з принципу „мислити глобально, діяти локально”, спонукає до того, щоб викласти читачеві насамперед те, що може служити основною опорою його існування та відправним пунктом наших спільних дій у майбутньому.

Хто ж є суб'єктом історії?

Зрозуміло, на вершині академічної науки професійний історик завжди піддає сумніву результати як своїх пошуків, так і доробку колег. І це нормально. Але подібних сумнівів не має бути на нижчому щаблі – викладанні історії в школі. Тут історія повинна служити навчально-виховним завданням: ознайомити молоде покоління з історичним минулим і, разом з тим, формувати вдумливого, законослухняного громадянина.

Подобається нам це чи ні, але в суспільстві вже назріла проблема досягнення консенсусу з низки загальнонаціональних пріоритетів.

Кожне покоління ставить свої завдання на майбутнє і шукає в історії відповіді на свої запитання. Саме тому історія завжди переписувалася і буде переписуватися. **Об'єктом** дослідження історії завжди була й лишиться людина, але **предметом** дослідження може бути й та чи інша іпостась діяльності людини в залежності від актуальних проблем сьогодення і перспектив на майбутнє. Сьогодні перед Україною постало завдання національної ідентичності й державотворення, а тому не дивно, що й предмет історії зосереджений на цих проблемах. Завтра перед суспільством постане інша проблема – відповідно буде й іншим соціальний запит, до розгляду постануть інші питання. Між іншим, ніхто не забороняє розглядати ці питання й сьогодні – було б бажання.

З огляду на зазначене, постає питання: що ж нині потрібно Україні? Безумовно, проблем безліч, але завданню консолідації нації, зниженню рівня протистояння східних і західних регіонів країни сприятиме, насамперед, досягнення загальнонаціонального консенсусу не так щодо періоду Київської Русі, не так щодо Переяславської Ради чи Полтавської битви (хоч і ці проблеми вкрай важливі), а передусім **розуміння місця і ролі радянського періоду в житті нашого народу**.

В нинішній міфологізованій версії національної ідеї радянська історія була від самого початку демонізована як антиукраїнський проект, що нібито не мав жодних джерел і передумов у самому українському житті, а був нав'язаний ззовні. Щоправда, є й інші визнання: тоталітарний режим протримався сім десятиліть не тому, що був дуже сильним, а тому, що суспільство його терпіло і обслуговувало – попри репресії, тортури, образливу бідність та всі інші форми приниження. Причини закорінені в ментальності суспільства, в типі його культури. Це суспільство не здатне раціонально і позитивно організувати простір, у якому живе. Воно руйнує власні ресурси або не вміє їх використовувати. Не вміє опанувати власну історію, а тому неспроможне побудувати проект майбутнього [11].

На превеликий жаль, цей факт (відповідальність українського народу за свою власну долю) так і не знайшов належного розуміння серед певного сегмента українських істориків. Більше того, він практично ігнорується українським політикумом та й деякими державними інституціями, які останнім часом взялися за „переформатування” національної пам'яті. Прикладом може бути теза: „Ми повинні говорити загалом про суттєве переосмислення української історії, повинні зрозуміти, **що головним суб'єктом історичного процесу в Україні ХХ століття була не Українська Радянська Соціалістична Республіка, а український визвольний рух**. Тобто той рух, що сприяв створенню української незалежної держави. І ця думка, можливо, зробить переворот у нашій свідомості...” [12].

Насамперед про методологічну неспроможність цієї тези. В науці побутує усталена думка, що первинними суб'єктами історії є соціально-

історичні спільноти, підпорядковані одній політичній владі з визначеними кордонами, які зазвичай збігаються з державними. Отже, як би хто не ставився до УРСР, але це був великий контингент українського народу, підпорядкований певній державній владі, як би цю владу не оцінювали. Це хрестоматійна істина, але її доводиться знову і знову повторювати, оскільки сваволя в бізнесі й політиці провокує таку ж сваволю у ставленні деяких дослідників до історичного процесу.

Пошлемося на авторитет І. Лисяка-Рудницького, який, працюючи в Канаді, підніс українську історіософію до справді світового академічного рівня. Він розумів, що центральною проблемою української революції 1917 - 1921 років був характер взаємовідносин Української Народної Республіки (Центральної Ради), Гетьманщини та Української Радянської Соціалістичної Республіки. На відміну від деяких сучасних „реформаторів”, І. Лисяк-Рудницький розглядав Радянську Україну як повноправного суб’єкта історичного процесу: „Чи нам подобається, чи ні, не можна заперечити факту, що в період визвольних змагань досить поважний відлам політично активних і національно свідомих українських сил прийняв т. зв. „радянську платформу”. Це були партії боротьбистів, незалежників (лівих соціал-демократів), а також окремі одиниці з-поміж більшовиків... Це не було явище тільки агентурного порядку, але ідейно-політична течія в українському громадянстві. Те, що уродженцям західних земель утруднює пізнання явища, що зветься „українським радянством”, це перенесення галицьких критеріїв на відмінні наддніпрянські відносини” [13]. В подібному ключі давали оцінку УРСР В. Липинський, В. Винниченко та інші діячі українського визвольного руху. Отже не визнавати УРСР суб’єктом історичного процесу – нонсенс.

Тепер підійдемо до проблеми суб’єктності УРСР з точки зору політичної доцільності: якщо УРСР не була суб’єктом історичного процесу, то вона й не несе жодної відповідальності за скоєні гріхи, а, з іншого боку, ми не зможемо тоді й ототожнювати себе з набутками, досягнутими за радянських часів. Взяти хоча б таку геополітичну реальність – Україну від Луганської до Закарпатської області, – яку ми успадкували, але все ще не можемо належно освоїти.

Тут варто поставити крапку й прийти до простої істини: історична ідентичність нації можлива лише за принципом: „У минулому – спільна слава і спільне каяття за скоєні гріхи; в майбутньому – спільний проект досягнення соціального суспільства”. Якщо ми й надалі будемо нездатними висунути спільний проект на майбутнє, який би сконсолідував народ України, то будемо приречені на блукання манівцями й в усвідомленні її минулого.

Література:

1. **Fukuyama F.** The end of History and the Last Man. – N.Y., 1997. – P. 275.
2. Див.: **Терентьев А.** Самюэль Хантингтон. Кто мы? Вызовы американской идентичности // URL: <http://www.glavtema.ru/libraru/259-0>
3. **Ермолаев А.** Украине нужен новый национальный проект // http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=52&op_id=881
4. Тут і далі див: **Головаха Е. И., Панина Н. В.** Национальная толерантность и идентичность в Украине: опыт применения шкалы социальной дистанции в мониторинговом социологическом исследовании // <http://www.socjournal.ru/article/648?print=yes>; **Панина Н.** Факторы национальной идентичности, толерантности, ксенофобии и антисемитизма в современной Украине // http://www.polit.ru/research/2006/03/29/panina_print.html
5. **Арендт Х.** Джерела тоталітаризму. К., 2002. – С. 175.
6. **Тейяр де Шарден П.** Феномен человека. – М., 1987. – С. 228 – 229.
7. **Кант И.** Критика практического разума // Кант И. Соч. в 6 т. Т. 3. – М., 1966. – С. 347.
8. **Яковенко Н.** Вступ до історії. – К., Критика, 2007. – С. 222.
9. **Терно С.** Вони грають зовсім не так, або Постмодернізм у сучасній українській історіографії // Генеза, № 1, 2004. – С. 92 – 93.
10. **Макаренко В. П.** Аналитическая политическая философия. – М., „Праксис”, 2002. – С. 363 – 364.
11. **Пахльовська О.** Джеймс Мейс і його місія // „День”, № 27, 15 лютого 2007 р. – С. 1.
12. СБУ гарантує: жодних секретів не буде // „День”, № 27, 14 лютого 2008 р. – С. 4.
13. **Лисяк-Рудницький І.** Історичні есе. В 2-х т. Том 2., – К., 1994. – С. 41.

Проблеми демократизації України: теоретичний і прикладний аспекти

Світлана Бульбенюк,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології і соціології
Київського національного економічного університету
ім. В. Гетьмана

В сучасній політичній транзитології домінує група дослідників, які є противниками прямого ототожнення посткомуністичних трансформацій з процесами демократичного транзиту. З методологічної точки зору, на сучасному етапі розвитку політичної науки не існує універсальної парадигми транзитологічного процесу демократизації, яка дозволяла б систематизувати та адекватно передбачати послідовність і закономірності політичних трансформацій в окремих країнах в межах демократичних переходів.

Політичні трансформації колишніх авторитарних режимів не завжди означають їх демократизацію – дуже часто відбувається транзит від одного недемократичного режиму до іншого недемократичного типу правління. Досвід політичних трансформацій останніх п'ятнадцяти – двадцяти років переконує дослідників у тому, що наслідком подібних поставторитарних і посттоталітарних транзитів стає формування „гібридних” політичних режимів. Відтак проблема розгляду процесів демократизації, що розгортаються в останні десятиріччя, є одним з центральних об'єктів політологічних досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних вчених.

Метою статті є розгляд особливостей перебігу процесів демократизації в сучасній Україні через висвітлення теоретичних і прикладних аспектів зазначеної проблематики. Реалізація цієї мети здійснюється завдяки вирішенню наступних дослідницьких завдань:

- висвітлення особливостей ставлення громадян посттоталітарних країн до базових цінностей та ідеалів демократії;
- розгляд ролі політичної еліти як провідника демократичних трансформацій, а також з'ясування специфіки формування української політичної еліти в останнє десятиріччя;
- дослідження становлення інституту опозиції як важливого чинника демократизації посттоталітарного суспільства.

Джерельну базу статті становлять передусім публікації вітчизняних дослідників О. Куценко, В. Паламарчука, О. Литвиненка, Ф. Медвідя, М. Гордієнка, О. Хорошилова, О. Новакової і О. Траверсе, присвячені аналізу специфіки і проблематики трансформаційних перетворень останніх років в Україні. Теоретичні аспекти демократичних переходів і посткомуністичних трансформацій розглядаються в публікаціях російських вчених С. Чепель та А. Мельвіля. В публікації американського політолога Є. Дрода з'ясовується роль і значення політичних лідерів у процесах демократизації в посттоталітарних країнах. Варто зазначити, що з досліджуваної проблематики нині є досить великий обсяг напрацювань політологічного спрямування. У запропонованій статті здійснюється порівняння теоретичних і прикладних аспектів аналізу процесів демократизації, які відбуваються в посттоталітарних країнах в цілому та в сучасній Україні зокрема.

У більшості посткомуністичних країн все ще зберігається політичне протистояння прихильників і противників демократії, і це свідчить про недостатню легітимність демократичної влади. Адже значна частина громадян посткомуністичних країн пасивно або й з недовірою ставиться до базових демократичних процедур та інституцій. „Нові демократії” мають зміцнювати й розширювати соціальну базу прихильників демократичної і ринкової культури з метою консолідації суспільства. Отже консолідація демократії означає інституціалізацію правил конкурентної політичної гри та чітке визначення меж політичної боротьби, вихід за які може загрожувати функціонуванню всього демократичного процесу. „Консолідацію демократії можна визначити як процес, коли епізодичні домовленості, половинчасті норми і випадкові рішення періоду переходу від авторитаризму трансформуються у відносини співробітництва і конкуренції, міцно засвоєні, постійно діючі та добровільно прийняті тими особами і колективами (тобто політиками і громадянами), які беруть участь в демократичному управлінні”, – стверджує дослідник демократичних переходів Ф. Шміттер [1].

Системні проблеми здійснення демократичних переходів у посттоталітарних державах пов'язані з особливостями функціонування самих демократичних режимів. Однією з таких найсуттєвіших проблем є зростання в суспільствах перехідного типу почуття апатії та розчарування, а також феномен „авторитарної ностальгії”, породжений нездатністю правлячих еліт вирішити найгостріші суспільні суперечності. „Вживання” нових демократичних режимів залежить не лише від здатності політичних лідерів припинити перманентну боротьбу всередині правлячої еліти, вміння домовлятися та йти на компроміси, але й від готовності багатьох громадян зберігати прихильність чи навіть відданість демократичному режимові як такому при досить критичному ставленні до його керівників.

Саме якісні, структурні зміни у масовій політичній свідомості та

політичній культурі суспільства є найбільш сприятливими факторами для становлення консолідованої демократії. Так, американський політолог С. Гантінгтон пов'язує можливості третього авторитарного „відпливу” з дією наступних факторів: слабкою вкоріненістю демократичних цінностей у свідомості політичної еліти та мас, глибокими економічними потрясіннями, зростанням соціальних суперечностей та різкою соціально-економічною й політичною поляризацією суспільства [2].

Специфіка демократичних транзитів у посткомуністичних країнах, які супроводжувалися розгортанням глибоких соціально-економічних криз, різкою соціальною диференціацією населення та зростанням маргіналізації суспільства, спричинила поширення у масовій суспільній свідомості цих держав розчарування у базових демократичних цінностях та орієнтирах. Впродовж 1990-х років навіть поняття „демократизація” значно нівелювалося, втративши ореол суспільно-політичного ідеалу. Політичними та соціокультурними наслідками такої ситуації стали політична апатія громадян, їх вкрай низькі потенції до самоорганізації і прояву політичної активності, а отже й доволі невелика легітимність інституцій влади, неузгодженість між формальними і неформальними політичними практиками за умов домінування останніх.

Аналіз особливостей перебігу процесів демократичних транзитів у посткомуністичних країнах, зокрема – в Україні, на думку російського політолога А. Мельвіля, варто здійснювати, враховуючи такі характеристики цих політичних систем:

- специфіку докомуністичних традицій у їх цивілізаційному, соціокультурному, політичному та інших вимірах, у тому числі наявність чи неаявність демократичного досвіду;
- особливості зовнішнього середовища як фактора, що сприяє або стає на заваді внутрішнім демократичним трансформаціям;
- стан соціально-економічної, політичної, культурної, етнічної, релігійно-конфесійної та інших сфер функціонування суспільства у відправних точках політичних трансформацій;
- характер перебігу процесів ерозії і розпаду старих, авторитарних структур влади;
- базові принципи зміни і репродукції політичних та економічних еліт;
- специфіку нових політичних інституцій та шляхів їх розбудови;
- тактику політичних акторів (з урахуванням їх конкретних індивідуально-психологічних особливостей) [3].

Є. Дрод акцентує особливу увагу на важливості політичного лідерства у період посттоталітарної модернізації та визначення подальшого шляху розвитку країни. Дослідник переконаний, що особистості відіграють істотну роль в історії, і саме цим пояснює надважливу роль людського чинника в процесі демократизації. Тому не дивно, що процес демократичного реформування об'єктивно може зазнавати невдач. Вчений зазначає:

„Демократичні реформи мають відповідати вибірково-радикальній стратегії”, вони повинні мати характер „локомотивів змін” для суспільства загалом, а „надто інноваційна політика не може бути запроваджена без зміни політичних та бюрократичних еліт і зламу старого державного апарату”. Є. Дрод вважає, що необхідною складовою успіху демократизації є мистецтво демократичного реформування [4].

З точкою зору Є. Дрода на особливий вплив на процеси демократизації політичного лідерства і характеру національної еліти можна погодитися. Адже в сучасній політичній науці твердження про те, що проблема відбору індивідів на провідні політичні ролі і посади (тобто проблема рекрутування політичної еліти) у виробленні політичного курсу тієї чи іншої країни набуває критичного значення для політичного порядку і стабільності, вже розуміється як аксіома. Одним з критеріїв демократичності режиму визнається ступінь відкритості рекрутування політичної еліти. „Найважливішим досягненням сталих демократій стало те, що вони навчилися регулювати потенційний конфлікт, пов’язаний з порядком зміни керівництва, та звели його до мобілізації голосів, а не зброї”, – вважає вітчизняна дослідниця О. Новакова [5].

Будь-яке суспільство, а надто суспільство посттоталітарне, зацікавлене у стабільній й відповідальній еліті. Суб’єктивний чинник починає відігравати значну роль тоді, коли відбувається процес переходу від традиційних, усталених політичних порядків і цінностей до нових, модернізованих. Тому можна стверджувати, що в демократичному суспільстві або в суспільстві, яке демократизується, має практикуватися своєрідне соціальне замовлення на всебічне і глибоке висвітлення зв’язків та принципів дії механізмів функціонування інституту політичної еліти.

Особливості української політичної еліти визначаються багатьма чинниками. По-перше, це характер утворення національного істеблішменту. Найпоширенішим способом просування особистості „нагору” у вітчизняному політикумі є можливість стати членом команди, що працює на впливового політичного лідера. Іншими словами, типовою моделлю формування української політичної еліти є клієнтарна модель. Найбільша вада її полягає в тому, що між такими лідерськими командами та всередині них постійно точиться відверта або прихована („підкилимна”) боротьба (зазвичай боротьба „компроматів”). „Відтак провідну роль в успішному просуванні кар’єрними сходінками відіграють не особисті чесноти, а належність до „команди”, клану, соціальної групи. Саме вони „виштовхують на поверхню” потрібних їм лідерів,” — зазначає О. Траверсе, аналізуючи характер національної еліти України [6]. Безумовно, що перехід до пропорційної виборчої системи як на загальнонаціональному, так і на місцевому рівні лише посилив вплив клієнтарних тенденцій у процесах формування національної політичної еліти.

Другою тенденцією, що визначає характер утворення політичної еліти України, є посилення в останні роки ролі індустріальних (регіональних)

еліт у розподілі ресурсів, що супроводжується перерозподілом впливу між елітами. Не дивно, що посилюється конфліктність відносин між елітарними групами, які позиціонують себе як виразників інтересів держави і народу, реально захищаючи групові й корпоративні інтереси. На думку О. Траверсе, зазначена тенденція вказує на недооцінку (або неадекватну оцінку) політичною елітою ролі і місця громадянського суспільства, на схильність до зростання етатизму чи навіть автократизму в Україні [7].

Різні елітарні групи мають приблизно однакові ресурсні можливості, що призводить до гіпертрофії значення зовнішніх центрів впливу на хід демократизації в Україні. Діяльність цих елітарних груп базується на реалізації „ідеї протекторату”, що на практиці означає інтеграцію окремих груп електорату на основі територіальної, а не загальнонаціональної ідентичності, принципах клієнтської лояльності, „земляцтва”, підтвердженням чого слугують результати виборів 2004, 2006 та 2007 років. Різновекторні групи політичної еліти виступають в ролі носіїв діаметрально протилежних політичних цінностей, цілей, ідеалів, які спираються на сформовані раніше стереотипи масової свідомості, на некритичне сприйняття громадянами „своїх” цінностей та ідеалів і абсолютне відторгнення „чужих” політичних взірців. Тому можна погодитися з О. Хорошиловим, що „така умисна стереотипізація масової свідомості українців не лише ускладнює соціальну інтеракцію представників різних регіонів, але й негативно впливає на процеси формування громадянського суспільства в Україні” і демократизації в цілому [8].

Внаслідок того, що українській політичній еліті так і не вдалося виробити цілісну систему політичних цінностей і запропонувати її суспільству, результати і наслідки національної демократизації все ще залишаються важкопрогнозованими. Подолання внутрішніх політичних, соціальних, економічних та культурно-національних проблем, у свою чергу, ускладнюється серйозними витратами політичної еліти на вирішення міжелітарних, корпоративних конфліктів і суперечностей. Таким чином, розв’язання проблеми становлення в Україні якісно нової еліти є одним з найважливіших напрямів демократизації країни в цілому, адже політична трансформація – це складний, багатоаспектний процес, що поєднує об’єктивні та суб’єктивні чинники.

Одним з показників ефективності демократизації є формування інституту опозиції як необхідної складової політичної системи будь-якої демократичної країни. До того ж, саме опозиція є важливим чинником гармонізації владних відносин і каналом донесення вимог суспільства до органів державної влади. Аналіз діяльності парламентської та позапарламентської опозиції в сучасній Україні дозволяє стверджувати, що її вплив на органи державної влади обмежується періодичним тиражуванням популістської риторики для самореклами, особливо у передвиборчі періоди. Вже кілька років в українському політикумі

точаться дискусії про необхідність інституціоналізації парламентської опозиції, що передбачає вибір найоптимальнішої моделі опозиційної діяльності.

Р. Даль виокремлює чотири основні моделі опозиції за критерієм її інституціоналізації і ступенем структурування в національній політичній системі. Перша модель – класична („вестмінстерська”, або „британська”) – передбачає наявність двох добре організованих провідних партій, які змагаються на виборах та в парламенті. Опозиція в такій моделі чітко розрізняється, її можна ідентифікувати однозначно.

Друга модель – „континентальна” – визначає, що опозиція репрезентується кількома партіями, тому боротьба між ними має не суто змагальний характер, а вирішальним місцем протистояння стає коаліційний торг після виборів з метою формування уряду. Стратегія опозиції спрямована не на завоювання парламентської більшості, а на збільшення кількості місць в парламенті задля отримання додаткових преференцій і можливостей під час коаліційного торгу. Р. Даль зазначає: „У багатопартійній системі сувора змагальність неможлива; фактично ...якщо до коаліції не захочуть вступити щонайменше дві партії, то більшість взагалі не буде організована”.

Третя модель – „скандинавська” – значно розширює можливості політичного торгу, адже в ньому бере участь широке коло учасників – це не лише партії, але й найбільші асоціації підприємців, працедавців тощо. Ця модель базується на використанні механізмів соціального партнерства в процесі створення коаліції та формування виконавчої влади.

Четверта модель – „американо-швейцарська” – передбачає, що політичні партії відрізняються порівняно слабкою внутрішньою єдністю та децентралізованістю. Оскільки вирішального значення протистояння між опозицією та урядом тут не існує, то і власне опозицію важко ідентифікувати [9].

Визначаючи найоптимальнішу модель опозиції для України, на нашу думку, варто врахувати особливості цього політичного інституту, визначені російським дослідником К. Пономарьовим:

- опозиція може і не мати жодної альтернативної програми розвитку країни;
- об’єктом критики опозиції може бути не лише політика уряду в цілому, але й її окремі аспекти, окремі політичні фігури;
- опозиція може і не бути меншістю, хоча і не має влади [10].

Інституціоналізація опозиції в Україні, як вважають Ф. Медвідь та М. Гордієнко, сприятиме встановленню цивілізованої конкурентної боротьби в національній політиці, гармонізації владних відносин та „деолігархізації” політичного простору. Новий формат опозиції має передбачати мобілізацію частини національної політичної еліти для вироблення зважених альтернативних політичних проєктів [11].

Окрім того, на думку цих дослідників, подальша демократизація

Україні неможлива без активізації діяльності громадянського суспільства. Тому „пріоритетним завданням влади є конвертація позитивного громадянського імпульсу у структурну модернізацію українського суспільства і держави”, – переконані Ф. Медвідь і М. Гордієнко. Адже справжня, а не формальна демократія визначається тим, як громадяни вміють процедурно утворювати інститути державного управління і наскільки вони спроможні підтримувати їх ефективне функціонування [12]. Розвиток демократії вимагає налагодження ефективної системи контролю за органами державної влади з боку громадянського суспільства. Отже демократизація – це обопільний процес, що висуває суворі вимоги як до влади, так і до громадян.

Поглиблення процесів системної трансформації висуває сьогодні перед українським суспільством і державою нагальну потребу розв’язання відразу трьох масштабних і складних завдань. По-перше, необхідним уявляється досягнення певних усталених в Європі стандартів і норм організації політичної, економічної, соціальної і культурної сфер на основі визнання універсальних вимірів демократії (наприклад, реального гарантування і забезпечення базових прав і свобод громадян). По-друге, нагальною проблемою є усвідомлення суспільством і державою ключових тенденцій суспільного розвитку в Європі та світі в цілому та пошуку, виходячи з цього, стратегічних орієнтирів майбутнього розвитку України. Для вирішення цієї проблеми необхідне розгортання широкого суспільного діалогу між всіма національними суспільно-політичними силами. По-третє, вкрай необхідним є практичне просування суспільства і держави за виробленими у процесі такого суспільного діалогу дороговказами. Для цього необхідно визначити загальну траєкторію реалізації перспектив суспільно-політичного розвитку України та внести конкретні корективи й уточнення у суспільну практику [13].

Провідною метою проведення системної трансформації є формування в Україні такої системи суспільно-політичного устрою, яка становила б собою втілення соціополітичних потенцій нації, її культурних і ментальних особливостей та була б здатна розвиватися відповідно до ключових тенденцій загальноцивілізаційного суспільного поступу. Остаточний етап демократизації має знаменуватися утворенням оригінальної національної суспільно-політичної моделі. Реалізація вищезазначених завдань системної трансформації стає можливою лише за умов врахування національної специфіки та досвіду здійснення суспільно-політичних перетворень в країні. Так, на думку О. Куценко, в Україні важливими чинниками формування сутнісних особливостей політичного режиму стали:

- слабкість та високий рівень політичної поляризації еліти, що увиразнилося вже на початку 1990-х років;
- висока конкуренція приватних інституцій за встановлення контролю за урядом;

- збереження кадрів колишньої системи на більшості ключових позицій адміністративного управління і національного, і регіонального рівня;
- сформована наприкінці 1990-х років консолідація владних еліт навколо акторів-гегемонів;
- розквіт бюрократичної корупції, що реалізує механізм „захоплення держави”;
- пов’язаний з переліченими чинниками низький рівень довіри населення до здійснюваної політики, до нових інституцій та лідерів [14].

З прикрістю можна стверджувати, що, незважаючи на суспільні сподівання 2004 – 2005 років, більшість з названих чинників повністю або частково зберігають свій вплив на характер політичного режиму й сьогодні. Безумовно, що за останні кілька років значно зросла публічність перебігу політичних процесів, але, на жаль, так і не сформувалися суспільно визнані і впливові канали артикуляції соціальних, культурних, національних, економічних та політичних інтересів громадян. Як на рівні політичної еліти, так і на рівні пересічних громадян залишається звичка ототожнювати політику й державу, применшуючи або навіть ігноруючи роль і місце інституцій громадянського суспільства в процесах агрегації та артикуляції суспільних інтересів.

Значна частина вітчизняних і зарубіжних дослідників констатує: демократія так і не перетворилася на безперечну цінність для більшості українських громадян. „Досвід повсякденного життя не зламав ставлення громадян до демократії як до привнесеної ззовні, не сформувалася віра у здатність демократичних цінностей та інституцій забезпечити участь громадян та обмежити монополію на владу...”, – вважає О. Куценко [15].

Невіра в ефективність дії демократичних механізмів в українських реаліях посилюється і внаслідок того, що правляча політична еліта в Україні є доволі закритою групою. Демократичні механізми і на загальнонаціональному, і на місцевому рівнях використовуються доволі часто для обслуговування корпоративних інтересів. Ці чинники підтверджують: політична система України у своїх найважливіших ціннісно-культурному, нормативно-регулятивному, організаційному та поведінковому вимірах залишається демократичною радше за форму, але не за змістом.

Таким чином, на наше переконання, перебіг демократичних перетворень у посттоталітарних країнах в цілому та в Україні зокрема варто розглядати, спираючись на дослідження особливостей формування у масовій політичній свідомості цінностей та ідеалів демократії, адже успішність демократизації будь-якої країни визначається багато в чому саме факторами соціокультурного характеру. Не менш важливим у дослідженні демократичних переходів є врахування суб’єктивного чинника, передусім ролі і впливу національної політичної еліти на процеси і результати системної трансформації суспільства. Розв’язання проблеми необхідності інституціоналізації опозиції на основі врахування світового

досвіду та вітчизняної політичної специфіки, на нашу думку, також є одним з нагальних завдань сучасного етапу демократизації в Україні. Безумовно, цією проблематикою аналіз особливостей демократичного транзиту посттоталітарних країн і, зокрема, України не обмежується..

Література:

1. **Чепель С. Л.** Демократические переходы: закономерности и этапы // Социально-гуманитарные знания. – 2004. - № 2. – С. 157 – 174.
2. Там само. – С. 172.
3. **Мельвиль А. Ю.** О траекториях посткоммунистических трансформаций // Полис.—2004. - № 2. — С. 64 – 75.
4. **Drod Y.** Democratic reformcraft. Paper presented at the eleventh World Futures Studies Federation's World Conferenc. – Budapest, 1990. – May 27 – 31.
5. **Новакова О.** „Помаранчева революція” як криза легітимності владної еліти // Політичний менеджмент. — 2005. - № 4. — С. 29 – 37.
6. **Траверсе О.** Політичне лідерство, національна еліта і практика модернізації суспільства // Політичний менеджмент. — 2006. - № 1. – С. 27 – 36.
7. Там само. – С. 34.
8. **Хорошилов О.** Український варіант демократизації // Політичний менеджмент. — 2005. - № 1. – С. 52 – 57.
9. **Сергеев С. А.** Политическая оппозиция и оппозиционность: опыт осмысления понятий // Социально-гуманитарные знания. — 2004. - № 3. — С. 125 – 137.
10. Там само. – С. 128.
11. **Медвідь Ф., Гордієнко М.** Феномен „помаранчевої революції” в контексті розбудови громадянського суспільства // Політичний менеджмент. — 2006. - № 1. — С. 44 – 55.
12. Там само. – С. 50, 51.
13. **Паламарчук В., Литвиненко О.** Український варіант сучасної європейської демократичної держави // Віче. — 2003. – № 5. — С. 37 – 42.
14. **Куценко О.** Зигзаги демократизації політичного режиму в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2005. - № 3. — С. 65 – 79.
15. Там само. – С. 71.

Стабільність електоральної географії великих міст

Кирило Черкашин,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри політології

Донецького національного університету

У статті демонструється, що одним з найважливіших факторів, які визначають закономірності електоральної географії (реалізованої поведінки виборців) великого міста, є фактор „Центр – Периферія”. Залежно від нього райони за підсумками голосувань постійно формують стабільний рейтинг, у якому кожний район посідає своє визначене місце. Вплив фактора „Центр – Периферія” зумовлений різною часткою на цих територіях виборців, що цікавляться політикою і добре на ній знаються. Істотне фальшування підсумків голосувань відбивається в рейтингу районів і може бути виявлене на основі аналізу електоральної статистики.

Щодо проблеми стійкості політичних переваг виборців у науковій спільноті (в українській зокрема) домінують два погляди, причому цілком протилежні. Згідно з першим політичні пріоритети виборців у досить високому ступені нестійкі, рейтинги політичних сил та їх лідерів піддаються постійним та істотним коливанням. Тобто виборці легко переорієнтовуються від підтримки однієї політичної сили до підтримки іншої. Представники іншого погляду акцентують увагу на стійкості поведінки електорату і, зокрема, на наявності стабільних закономірностей голосування виборців на певних територіях [1].

Такі погляди обумовлюються різними науковими підходами: „полстерівським” („опитувальним”), який головну увагу звертає на вимірювання коливань рейтингів кандидатів [2], і електорально-географічний („екологічний”), що акцентує увагу на стабільних територіальних закономірностях голосування. Кожний з цих підходів має свої особливості (докладніше див. [3 – 4]).

В Україні опитувальний підхід до вивчення поведінки виборців явно домінує. Але, незважаючи на це, не можна сказати, що українські соціологи-прикладники (полстери) досягнули „видатних” успіхів у вивченні

електоральної поведінки. Приклад останніх виборів-2007: фактично всі провідні соціологічні структури України за результатами своїх передвиборчих опитувань пророкували перемогу „антипомаранчевим” силам, однак коаліцію сформували саме „помаранчеві” (БЮТ замість прогнозованих 22 – 26 % здобув 30,5 % голосів)[5]. Отже методики опитувань потребують вдосконалення, і допомогти в цьому може й екологічний підхід, зокрема в аспектах територіального формування вибірок.

Як зазначав М. Доган, для вивчення поведінки виборців оптимальним є поєднання екологічного й опитувального підходів; дані, що здобуваються за їх допомогою, значною мірою не є взаємозамінюваними, а скоріше взаємодоповнюючими [3]. Так, згідно з дослідженнями Ж. Клацмана, „соціальне” й „територіальне” в електоральній поведінці виступають на рівних, і друге навіть домінує [6, с. 126].

На Заході екологічний підхід до вивчення поведінки виборців є потужним міждисциплінарним дослідницьким напрямом, у межах якого працювали такі відомі вчені, як А. Зігфрід, Ф. Гогель, М. Доган, Р. Хеберле, В. О. Кі [3]. Проте західні „класичні” праці з цієї тематики для українських дослідників малодоступні. А що ще важливіше – вивчення західного досвіду має обмежену ефективність – електоральна географія кожної країни оригінальна, а процеси, що спостерігаються в західних суспільствах, часто не простежуються в українському.

Про електоральну географію України писало багато дослідників, зокрема О. Шаблій, Є. Хан, М. Погребинський, В. Карасьов [7 – 10]. Однак, як правило, вони аналізували закономірності на високому рівні територіального узагальнення – у межах усієї країни чи окремих її регіонів. Такий підхід (незважаючи на всі його переваги) не дозволяє встановлювати точних локальних територіальних закономірностей поведінки виборців, оскільки за високого рівня узагальнення взаємокомпенсуються найрізноманітніші тенденції (через вплив великої кількості різноспрямованих факторів). Назріла необхідність у вивченні поведінки виборців на локальних територіях, де діє обмежена кількість факторів. Велике місто в цьому відношенні є хорошою моделлю: з одного боку, це локальне й досить однорідне соціально-економічне утворення, а з іншого, навпаки, досить велике й різноманітне, а рівень районів міста дозволяє фіксувати ці внутрішні відмінності. Проаналізувавши закономірності на цьому територіальному рівні, можна буде переходити до докладнішого вивчення інших, складніших геоструктур.

Праць, присвячених дослідженню електоральної географії великих міст України, авторів зустрічати не доводилося. У Росії чимало науковців вивчає таку проблематику (досвід РФ можна застосувати й для України, оскільки суспільства цих країн в багатьох аспектах схожі). Серед найцікавіших російських праць можна назвати дослідження групи Санкт-Петербурзьких вчених, присвячені електоральній географії цього міста – рівень районів і дільниць [11 – 13]. Головні висновки цих праць: поведінка

виборців на цих територіях досить стійка; виокремлюються „стабільні” „проринкові” й „продержавницькі” (що протистоять один одному) райони й дільниці; два найбільш важливі фактори електорально-територіальної диференціації – „ліво-правий” і „протестно-адаптивний”, що визначається часткою голосуючих „проти всіх”. Згадаємо й прці Р. Туровського. Спираючись на аналіз великого обсягу емпіричного матеріалу, він зазначає, що загалом великі міста, згідно з концепцією дифузії інновацій, можна розглядати як інноваційні центри (центри глобалізації та адаптації до західних цінностей), а основний тип голосування в них, що відрізняє їх від оточуючих територій, – праволіберальний [14]. В. Колосов також робить висновок про відносну незалежність поведінки електорату великих міст Росії, а також про розрив між політичними перевагами жителів регіональних центрів і „периферії”, що все більше поглиблюється [15].

Загалом проблематику електоральної географії великих міст України вивчено дуже поверхово. Саме тому **метою нашого дослідження** є визначення стабільних закономірностей електоральної географії (реалізованої поведінки виборців) великих міст на рівні районів на прикладі загальнодержавних голосувань у Донецьку 1991 – 2007 років.

Роботу виконано в традиціях екологічної школи вивчення поведінки виборців. Аналізуються підсумки голосувань на рівні районів міста на всіх загальнодержавних голосуваннях за весь період існування відносно вільних змагальних виборів – з 1991 по 2007 рік. Основні джерела емпіричної інформації: дані Донецького державного обласного архіву та офіційного сервера ЦВК України [16].

За приклад було взято саме Донецьк у зв’язку з тим, що автор досить добре обізнаний з „електоральною ситуацією” в цьому місті; у цьому мегаполісі значна кількість районів – дев’ять (більше тільки в Києві), що робить наочним внутрішньоміські територіальні відмінності. Зазначимо, що виявлені на прикладі Донецька закономірності поведінки виборців проявляються і в інших великих містах України, однак у різних частинах країни по-своєму [17].

Статтю для зручності сприйняття розбито на такі структурні елементи: Донецьк на електоральній мапі області, електоральна географія Донецької області, факти (підсумки голосувань у місті), інтерпретації, підтасування, кластер-аналіз, доповнення й висновки.

Донецьк на „електоральній мапі” області досить помітно виділяється. За підсумками виборів у ньому, як і в інших великих містах регіону (Маріуполі, Макіївці, Горлівці, Краматорську), традиційно один з найменших рівнів виборчої активності. Також у Донецьку стабільно відносно високий рівень підтримки ліберальних сил (що виступають за захист прав людини, вільну ринкову економіку тощо), вищий ступінь підтримки мають найрізноманітніші політичні сили, у тому числі й непопулярні в регіоні. Тобто домінування лідера кампаній (КПУ в 1990-х

і Партії регіонів у 2000-х роках) не було таким абсолютним, як у багатьох інших містах. Водночас Донецьк традиційно є лідером серед міст і районів регіону за часткою тих, хто голосує „проти всіх”, а відсоток бюлетенів, визнаних недійсними, зазвичай є одним з найменших в області.

Приблизно такі ж особливості поведінки виборців обласних центрів (низька явка, відносно високий рівень підтримки ліберальних і непопулярних у регіоні сил, висока частка голосувань „проти всіх” і малий відсоток зіпсованих бюлетенів) властиві великим містам і інших регіонів країни. Однак у різних частинах України (Центр, Захід і Південний Схід) ці особливості проявляються по-своєму, що визначається тим, які політичні сили тут популярні [17].

Електоральна географія Донецької області, як і будь-якого іншого великого регіону України, досить складна і не може бути описана за допомогою одного, „головного” фактора. Таких детермінант кілька [17], їх можна подати в такому вигляді.

1. Географічна („геополітична”): чим ближче до кордону з Росією, тим вищий рівень підтримки сил, які умовно можна назвати „євразійськими” (що виступають за тісне співробітництво з РФ й іншими країнами СНД, високий статус російської культури й мови тощо). А чим далі „вглиб” території країни, тим вища популярність „правих українських” („прозахідних”, „національно-демократичних”, нині „помаранчевих”) сил.

2. Етнічна (тісно пов’язана з першою детермінантою): зазвичай чим більша на території частка росіян та інших неукраїнців, тим вищий рівень підтримки „євразійців”, а чим більше в складі населення українців, тим вищі показники здобувають „праві українські” сили.

3. Модернізаційна (або **фактор Центр - Периферія**): великим і відносно благополучним у соціально-економічному відношенні культурним центрам (Донецьку, Маріуполю, Краматорську) властива „розмаїтість голосування” – підтримка найрізноманітніших політичних сил, у тому числі й „нетрадиційних” для регіону (наприклад, „помаранчевих”). Дія цієї детермінанти часто є зворотною дії двох перших (географічної й етнічної). Наприклад, рівень підтримки „помаранчевих” одним з найбільших в області є в „модернізаційних центрах”, де частка росіян та інших неукраїнців максимальна.

4. Соціально-економічна: несприятлива соціально-економічна ситуація на території спричиняє підвищення популярності „економічної опозиції” (політичних сил, що критикують соціально-економічну політику чинного уряду): лівих радикалів, а іноді й „правих” (БЮТ, „Нашої України”). Дія цієї детермінанти в більшому ступені проявляється на „депресивних” шахтарських територіях центру області.

5. Фактор Місто - Село потужно впливає на рівень виборчої активності: на сільських територіях явка на вибори традиційно вища, ніж на міських, і

чим більше місто, тим нижчий рівень виборчої активності. (На рівень явки впливає і „розмір” населеного пункту – простежується чітка зворотна статистична залежність: чим менше жителів у населеному пункті, тим вища явка, і навпаки. Крім того, активність низька на „депресивних” індустріальних територіях).

6. Фактор „адміністративної підтримки”: належить до „відхиляючих”, проявляється в ситуаційній підтримці електоратом політичних сил, що підтримуються місцевими (локальними) елітами. У результаті на цих територіях можуть зрости показники „незвичайних” для регіону сил, наприклад, у Маріуполі 1998 року – ПРП, що співробітничала з мером В. Поживановим, або 2006 року в цьому ж місті „пропомаранчевої” СПУ, яку підтримував директор металургійного комбінату ім. Ілліча В. Бойко.

Саме взаємокомпенсуючий або взаємопосилюючий вплив цих шести основних детермінант визначає підсумки виборів на конкретних територіях і формує складну й неповторну електоральну географію області.

Факти. На рівні районів великого міста (Донецька) все набагато простіше. Тут явно домінує один єдиний фактор – „Центр – Периферія”. Залежно від нього райони міста за підсумками голосувань постійно формують рейтинг, у якому кожен район посідає своє стабільне, точно визначене місце (**таблиця 1**).

З другої ж половини 1990-х років, залежно від результатів голосувань, райони формували ще й чотири чітко виокремлені групи територій: Центр, Напівцентр, Напівпериферію й Периферію (**картограма**). У межах „своєї” групи розташування району могло трохи змінюватися, однак за нормальних умов голосування (без серйозних перекидувань) райони практично ніколи не виходили за межі своєї групи. Істотне ж відхилення району від свого традиційного місця в рейтингу, як правило, поєднувалося з явними аномаліями на рівні дільниць – „маніпуляціями” (ці випадки в **таблиці 1** позначено „заливкою”).

В остаточному підсумку відмінності між Центром і Периферією в результатах голосувань відбиваються в трьох основних проявах, котрі описуються нижче.

1. Більше „розмаїття” політичних переваг виборців Центру й „монолітність” (однорідність) поглядів на Периферії. Чим ближче до Центру, тим домінування регіонального лідера кампаній (КПУ в 1990-х, ПР у 2000-х) стає все менш вираженим, і все більші показники здобувають „нетрадиційні” для регіону політичні сили: 1) явні опоненти сил – вихідців з регіону (наприклад, „помаранчеві”); 2) „треті сили”; 3) маловпливові об’єднання (аутсайтери). Також у Центрі частка тих, хто голосує „проти всіх”, максимальна по АТО, а найчастіше і по всьому регіону. А рівень виборчої активності найбільший у місті. Зате чим ближче до Периферії, тим підтримка регіонального лідера виборчої кампанії все більше зростає, „нетрадиційні” об’єднання користуються все меншою популярністю,

частка голосуючих „проти всіх” прямує до мінімуму. Цю властивість голосування Периферії можна назвати „монолітністю” (однорідністю) голосування, тобто Центр і Периферія протистоять одне одному як „розмаїття” й „монолітність”.

Картограма

Електоральна диференціація території Донецька на рівні районів міста (1998 – 2007 рр.)

Досить показовий тут приклад президентських виборів-2004: найбільша кількість передвиборчих масових агітаційних заходів на користь кандидата в президенти В. Януковича відбувалася в центральному Ворошиловському районі Донецька – через цей район фактично проводилася агітація жителів усього міста (при тому, що агітація на користь опонентів була малопомітною). За підсумками ж голосування („третього” туру) результат В. Януковича в цьому районі був найменший не лише в місті, але й по всій області (87,4 %), а В. Ющенко здобув тут свій найбільший показник у регіоні (9,8 %). Тобто підсумки голосувань значною мірою залежать не від зусиль виборчих штабів та інтенсивності агітації, а від соціально-економічної (культурної) структури територій [1].

Ще один показовий приклад : рівень підтримки КПУ на парламентських виборах-2007 зростав у міру наближення до Центру (у 1990-і спостерігалася чітка зворотна залежність – найбільшою підтримка лівих була на Периферії). Чим престижніший район, тим популярнішими були комуністи. Пояснення цього явища: в умовах безперечного домінування в 2000-х ПР

більш радикальна КПУ загалом є менш популярною, але виборці Центру, які, ймовірно, краще орієнтуються в перипетіях політики, в умовах максимальної поляризації електорату в 2007-му частіше робили вибір на користь „непримиренної” КПУ, ніж поміркованої й „загальновідомої” ПР. І за підсумками цього голосування комуністи максимальну підтримку мали на тих же територіях, що й „помаранчеві”.

2. Більш високий рівень підтримки сил ліберального напрямку в Центрі й висока популярність „патріотичних” сил на Периферії. Рівень популярності політичних сил ліберального й центристського напрямку загалом у міру руху до Центру зростає. Особливо чітко ця тенденція проявлялася в другій половині 1990-х рр., коли протистояли одне одному ліворадикали й центристи (провладні й ліберальні). На Периферії рівень підтримки лібералів і центристів менший, зате домінування політичних сил радикального чи скоріше „традиційно-патріотичного” напрямку має більш яскравий прояв. Варто уваги, що „традиційно-патріотичними” силами для різних частин країни є різні сили: для Південного Сходу нині це, в першу чергу, ПР, а раніше була КПУ. На Заході ж і в Центрі до таких сил скоріше відносять націоналістів і „національних демократів”. Тобто маємо на увазі „патріотизм” з погляду більшості населення цієї частини країни. Отже Центр і Периферія протистоять одне одному і за критерієм „лібералізм – традиціоналізм”.

3. Більш висока стійкість політичних поглядів виборців Центру й більш легка переорієнтація електорату на Периферії. Дуже важливий критерій відмінності Центру й Периферії – рівень стійкості політичних поглядів виборців. Найяскравіше різниця тут проявилася на референдумах-91 про збереження Союзу і визнання незалежності України. Якщо частка тих, хто голосував проти збереження СРСР, у міру наближення до Центру зростала, то через вісім місяців, навпаки, з наближенням до Центру збільшувалася частка тих, хто голосував проти незалежності. Тобто показники були діаметрально протилежними (хоча щоразу за результатами голосувань формувався згадуваний вище рейтинг районів). Отже переорієнтації на Периферії мають більш масовий характер, а в Центрі політичні погляди окремих груп виборців більш стійкі.

Прикметно, що закономірності виборчої активності на рівні районів міста (усередині АТО) проявляються обернено до того, як вони проявляються на рівні регіону і всієї країни. В Україні й області традиційно найменша явка на вибори спостерігається в найбільших містах, як правило, в обласних центрах, тобто в Центрах явка найменша. Це явище може пояснюватися більшою індивідуалізацією, можна навіть сказати „атомізацією”, виборців „інноваційних центрів” – великих міст. На рівні ж районів великого міста (Донецька) все навпаки – найбільша виборча активність традиційно спостерігається скоріше в Центрі, а з наближенням до Периферії вона зменшується (таблиця 2).

Таблиця 1
Рейтинг районів Донецька за підсумками загальнодержавних голосувань 1991 – 2007 рр.

Голосування	Варіант підтримки	Райони Донецька									Спостереження №
		Ворошиловський	Калінінський	Кіп'яківський	Ленінський	Куйбишевський	Кіровський	Більшовицький	Пролетарський	Петровський	
ВР-2007	„Антипожарничка“	82,10 %	86,33 %	86,90 %	88,20 %	88,56 %	89,47 %	89,06 %	91,11 %	89,89 %	1
	„Пожарничка“	10,39 %	8,01 %	7,27 %	6,36 %	6,25 %	5,65 %	5,69 %	4,77 %	5,06 %	2
	КПУ	8,41 %	7,45 %	6,89 %	6,80 %	6,69 %	6,33 %	7,10 %	6,06 %	5,32 %	3
ВР-2006	ПР	63,02 %	69,41 %	69,83 %	73,37 %	73,43 %	74,66 %	75,15 %	77,08 %	77,27 %	4
	НУ	3,13 %	2,23 %	2,22 %	1,90 %	1,64 %	1,55 %	1,47 %	1,25 %	1,12 %	5
Президент-2004 (3-й тур)	В. Янукович	87,40 %	91,17 %	90,30 %	93,54 %	93,31 %	93,73 %	94,32 %	95,28 %	94,12 %	6
	В. Ющенко	9,79 %	6,64 %	6,42 %	4,16 %	4,62 %	4,14 %	3,01 %	3,04 %	3,02 %	7
Президент-1999 (1-й тур)	Л. Кучма	37,56 %	35,40 %	33,53 %	33,64 %	28,35 %	28,13 %	29,25 %	25,86 %	25,04 %	8
	6 центристів	39,80 %	37,36 %	35,53 %	35,46 %	30,15 %	30,03 %	30,87 %	27,22 %	26,20 %	9
	П. Симоненко	25,48 %	33,45 %	33,64 %	35,85 %	41,47 %	41,34 %	43,72 %	47,51 %	46,61 %	10
	Ліві радикали	32,93 %	42,06 %	42,65 %	45,13 %	51,08 %	50,62 %	51,20 %	56,14 %	57,46 %	11
	КПУ	26,28 %	31,47 %	29,80 %	34,09 %	35,42 %	39,67 %	32,36 %	34,77 %	43,14 %	12
ВР-1998 (пропорційна система)	5 правих	3,92 %	3,59 %	3,09 %	3,00 %	2,99 %	2,83 %	2,16 %	2,06 %	2,28 %	13
	20 центристів	46,99 %	41,40 %	44,82 %	42,84 %	36,43 %	33,94 %	43,49 %	38,38 %	29,30 %	14
	16 „болото“	20,16 %	16,79 %	16,37 %	11,99 %	13,42 %	11,73 %	12,27 %	10,95 %	9,80 %	15
Президент-1994 (2-й тур)	Л. Кучма	70,92 %	75,59 %	75,03 %	64,83 %	79,15 %	70,83 %	78,21 %	81,92 %	76,38 %	16
	Л. Кравчук	25,70 %	21,33 %	22,28 %	30,39 %	18,41 %	22,09 %	19,67 %	15,61 %	21,31 %	17
Референдум-91 про незалежність	„Так“	74,32 %	79,64 %	80,71 %	80,04 %	81,71 %	84,08 %	81,35 %	82,92 %	88,12 %	18
	„Ні“	21,96 %	16,30 %	15,53 %	15,08 %	13,95 %	12,13 %	14,34 %	13,60 %	8,62 %	19
Референдум-91 про збереж. СРСР	„Так“	72,81 %	75,92 %	77,35 %	78,16 %	79,05 %	80,06 %	80,02 %	82,30 %	86,69 %	20
	„Ні“	25,21 %	22,41 %	20,88 %	19,99 %	19,27 %	18,27 %	18,36 %	16,18 %	12,16 %	21
Групи територій другої половини 1990-х - 2000-х рр.		Центр	Напівцентр	Напівпериферія				Периферія			

Примітки. 1. У таблиці подано дані за всі вибори, коли райони включалися в стабільний рейтинг, але відзначилися з них. 2. „Залишок“ позначено кодами політичності рейтингу, поданих з вином аномалій на різні ділянки. 3. Категорії політичних сил 2007 р.: „Антипожарничка“ - ПР, КПУ, СПУ, КПУ(о); „Пожарничка“ - БЮТ, НУ, НС, „Свобода“ - 6 кандидатів; „Ліві радикали“ - П. Симоненко и Н. Вітренко.

Таблиця 2

**Частка тих, що проголосували по районах Донецька
на виборах 1991-2007 рр.**

Рейтинг районів Донецька	Результати кампаній							
	ВР- 2007	ВР- 2006	2004 (3)	1999 (1)	ВР- 1998	1994 (2)	Реф.- 91	Реф.-91 СССР
Ворошиловський	69.13%	72.36%	84.23%	72.19%	64.93%	65.92%	72.72%	73.88%
Калінінський	63.81%	67.28%	83.48%	63.43%	56.08%	61.89%	72.05%	71.61%
Київський	68.99%	71.60%	85.02%	64.79%	60.84%	68.85%	73.08%	73.49%
Ленінський	65.75%	71.19%	90.45%	67.05%	61.46%	67.76%	73.84%	76.44%
Куйбишевський	65.65%	66.44%	82.40%	60.08%	51.78%	65.52%	72.65%	73.37%
Кіровський	65.36%	68.41%	81.42%	60.66%	57.25%	65.61%	74.13%	73.08%
Будьоннівський	66.40%	67.43%	82.82%	62.96%	61.74%	70.79%	76.32%	77.51%
Пролетарський	64.02%	64.17%	84.42%	58.97%	59.03%	62.25%	70.71%	72.34%
Петровський	64.87%	67.81%	79.15%	64.14%	56.92%	66.94%	74.85%	76.50%

Примітка: „Заливкою” виділено традиційно низькі показники Калінінського району.

Тобто Центр міста найбільш політично активний (хоча тут не спостерігається такої чіткої залежності і ступеня розходжень, як з підтримкою політичних сил). Досить контрастно ця закономірність проявилася й на останньому голосуванні – виборці Центру більшою мірою явилися на дострокові вибори, ніж виборці Периферії, що ще раз демонструє більшу „аполітичність” останніх. На рівні міста це явище можна пояснювати „вторинною модернізацією” (назва умовна) – в умовах індивідуалізації великого міста політично активнішими є більш освічені, заможні й благополучні мешканці Центру. Хоча, звичайно ж, слід враховувати й те, що передвиборча агітація в Центрі ведеться інтенсивніше.

Щоправда, й у цій загальній схемі є свої особливості. Наприклад, напівцентральний Калінінський район традиційно має один з найнижчих рівнів виборчої активності, схожий з показниками Периферії. Чим це спричинено, пояснити важко; вочевидь, соціально-економічною структурою району – тут незначна кількість великих підприємств, і можливість для мобілізації виборців обмежена. Напівцентральний же Ленінський район, навпаки, традиційно має високі показники виборчої активності, схожі з показниками Центру. Це пояснюється тим, що цей нечисленний за кількістю виборців район „наповнений” великими підприємствами (Донецький металургійний завод, завод холодильників NORD, фабрика „Конті”). Тобто можливостей для мобілізації виборців і контролю за роботою комісій, сформованих, як правило, з працівників великих підприємств, тут набагато більше, ніж на багатьох інших територіях.

Ще одна особливість – вищеописані закономірності щодо явки (велика

активність Центру, менша – Периферії) почали діяти з другої половини 1990-х років. До цього простежувалася скоріше зворотна залежність (хоча вона не мала дуже чіткого прояву) – як і на рівні регіонів нині більш активною була Периферія, а менш активним – Центр (таблиця 2, вибори 1991 – 1994 рр.). Зміни, що відбулися, можуть свідчити про значні трансформації в українському суспільстві – більшу його індивідуалізацію, що сталася за останній період. У містах скорочення традиційно високого рівня виборчої активності сильніше проявилось на Периферії. Якщо раніше явка на вибори значною мірою визначалася „груповими факторами” – ходили голосувати майже всі, то в умовах можливості вибору (робити це чи не робити) більшу активність у містах проявляють жителі благополучнішого Центру.

Якщо ж „опуститися” на рівень виборчих дільниць, то тут простежується чітка залежність рівня виборчої активності від типу забудови територій. Найвища явка на територіях, забудованих багатоповерхівками сучасного типу (не „хрущовки” й не „сталінки”), а найнижча у приватному секторі. Цю закономірність можна пояснити тим, що: 1) у територіальному плані „дільниці багатоповерхівок” сформовані більш компактно – пункт для голосування розташований недалеко від виборців, а „дільниці приватного сектора” охоплюють набагато більшу площу – виборцям до пункту для голосування іноді доводиться долати значну відстань (на що не всі зважуються); 2) мешканці більш престижних багатоповерхівок благополучніші (заможні, освічені) і проявляють вищий інтерес до політики. Загалом же на рівні дільниць спостерігаються приблизно такі ж відмінності між багатоповерхівками й приватним сектором, як між Центром і Периферією на рівні районів міста.

Показово, що чітка залежність від фактора „Центр – Периферія” спостерігається і для такої здавалося б другорядної й незначної в кількісному прояві електоральної категорії, як частка голосуючих „проти всіх” (таблиця 3). Чим ближче до Центру, тим вища частка „негативістів”, а з наближенням до Периферії їх частка наближається до мінімуму. Але тут знову ж є свої особливості: Київський район традиційно відрізняється високою часткою „негативістів” і за цим показником зазвичай випереджає Калінінський, що стоїть у рейтингу перед ним.

Таблиця 3

Частка тих, хто голосує „проти всіх” по районах Донецька
в 1994 – 2007 рр.

Рейтинг районів Донецька	Підсумки кампаній					
	ВР-2007	ВР-2006	2004 (3)	1999 (1)	ВР-1998	1994 (2)
Ворошиловський	3.05 %	1.67 %	2.24 %	4.74 %	8.15 %	3.08 %
Калінінський	2.08 %	1.09 %	1.51 %	3.47 %	6.22 %	2.52 %

Київський	2.35 %	1.25 %	1.70 %	3.31 %	6.49 %	2.25 %
Ленінський	2.06 %	1.03 %	1.24 %	2.77 %	5.12 %	3.43 %
Куйбишевський	1.99 %	1.10 %	1.18 %	2.53 %	6.65 %	1.84 %
Кіровський	1.97 %	1.00 %	1.13 %	2.67 %	5.20 %	6.03 %
Будьоннівський	1.72 %	1.12 %	1.07 %	2.78 %	4.61 %	1.91 %
Пролетарський	1.45 %	1.07 %	0.86 %	2.50 %	4.01 %	1.99 %
Петровський	1.74 %	0.84 %	0.84 %	1.89 %	3.80 %	1.47 %

Примітки. 1. У 1991 і 1994 рр. категорії „проти всіх” у бюлетені не було, вона малася на увазі під викреслюванням усіх варіантів. Таким чином, можна було „псувати” голоси, віддані за небажаного кандидата, викреслюючи залишений варіант. Це очевидно і спостерігалось 1994 року в Кіровському і Ленінському районах – аномально високі показники викреслювання двох кандидатів за низького рівня підтримки тут Л. Кучми, що вибивається з рейтингу (таблиця 1). 2. „Заливкою” виділено і традиційно високі показники Київського району.

Інтерпретації. За всіма вищезгаданими проявами лежить різний рівень індивідуалізації волевиявлення виборців у Центрі й на Периферії. Жителі Центру більше цікавляться політикою, краще в ній орієнтуються, велика їх частка має стійкі політичні погляди. Тут „кожний має свою думку”. На Периферії ж виборці загалом політикою цікавляться менше, знаються на ній гірше, політичні погляди тут не такі стійкі і більша, ніж у Центрі, частка жителів голосує під впливом „групових факторів” – „як усі”. Цю особливість можна пояснити більшим проявом модернізаційного/ постмодернізаційного процесу в Центрі і більшим рівнем індивідуалізації виборців, що супроводжує його (приблизно так пояснює своєрідність голосування електорату „інноваційних центрів” Р. Туrowsький [14]). Зрештою можна сказати, що в Центрі й на Периферії серед виборців поширені різні типи „електоральних культур”: „ліберально-плюралістична стійка активістська” в Центрі й „традиційно-патріотична нестійка пасивна” на Периферії. На останній значна частина виборців узагалі не ходить на вибори, а істотна частина тих, що ходять, голосує за „традиціоналістів” („державників”, радикалів). У Центрі ж виборці політично активніші, але й „розкид” політичних поглядів тут набагато більший.

Якщо ж пояснювати ці явища простіше, то Центр і Периферія відрізняються одне від одного часткою виборців, що цікавляться політикою і добре на ній знаються. У Центрі таких виборців більше, а з наближенням до Периферії їх частка скорочується. Отже Центр і Периферія відрізняються: 1) рівнем компетентності виборців; 2) соціальними інтересами жителів, оскільки представленість соціальних груп на цих територіях також є різною.

Підтасування. Як було продемонстровано вище, за звичайних умов райони міста за підсумками голосувань вишиковуються в рейтинг, у якому кожен район посідає своє місце. Істотне ж відхилення району від цього місця, як правило, пов’язане з „аномаліями” у статистиці на цій території (окремі випадки в таблиці 1). На голосуваннях же, підсумки

яких були перекручені дуже сильно (маніпуляції мали „системний” характер), установлений вище рейтинг районів узагалі не формувався. Такою ситуація була на виборах: президентських-1999 (другий тур), парламентських-2002 і президентських-2004 (другий тур від 21.11.04.) (таблиця 4). Тобто, встановивши стабільні закономірності реалізованої поведінки виборців, можна на основі аналізу електоральної статистики визначати: території, на яких проводилися „маніпуляції”; рівень „підтасування” підсумків кампаній.

Таблиця 4

Підсумки виборів по районах Донецька на голосуваннях,
результати яких були істотно перекручені

Рейтинг районів Донецька	Кампанії					
	Президент-1999(2)		ВР-2002		Президент-2004(2)	
	Явка	Л. Кучма	„За ЄДУ!”	Явка	В. Янукович	В. Ющенко
Ворошиловський	84.80%	57.79 %	37.24 %	70.80%	98.19 %	1.06 %
Калінінський	72.96%	56.42 %	40.31 %	67.03%	96.08 %	0.28 %
Київський	77.64%	55.99 %	37.36 %	64.47%	99.26 %	0.25 %
Ленінський	87.16%	60.80 %	55.38 %	78.17%	92.12 %	4.68 %
Куйбишевський	77.30%	52.63 %	33.26 %	59.84%	96.05 %	1.81 %
Кіровський	79.92%	51.82 %	38.09 %	67.33%	95.94 %	1.07 %
Будьоннівський	76.58%	52.20 %	41.04 %	68.95%	94.83 %	2.92 %
Пролетарський	74.19%	50.81 %	43.91 %	64.41%	96.77 %	1.50 %
Петровський	88.90%	55.68 %	35.47 %	72.10%	97.01 %	1.48 %

Кластер-аналіз. Щоб точніше встановити ступінь розходження між районами Донецька і їх групування, нами було застосовано математичну процедуру кластер-аналізу, що дозволяє визначити ступінь близькості об’єктів один до одного і порядок їх групування. Цей математичний метод ґрунтується на розрахунку відстаней між об’єктами. Ураховувалися тільки ті голосування, результати яких були не дуже перекручені (таблиця 1, спостереження № 1 - 2, 4 - 7, 9, 11, 20 - 21). Кластер-аналіз проводився методами розрахунку Евклідової відстані і „зв’язку між групами” („незважених середніх”), які є найбільш універсальними [18, с. 402]. Основний результат розрахунків подано на **дендрограмі**. Читається вона справа наліво, райони міста в лівій частині подано у вигляді рейтингу.

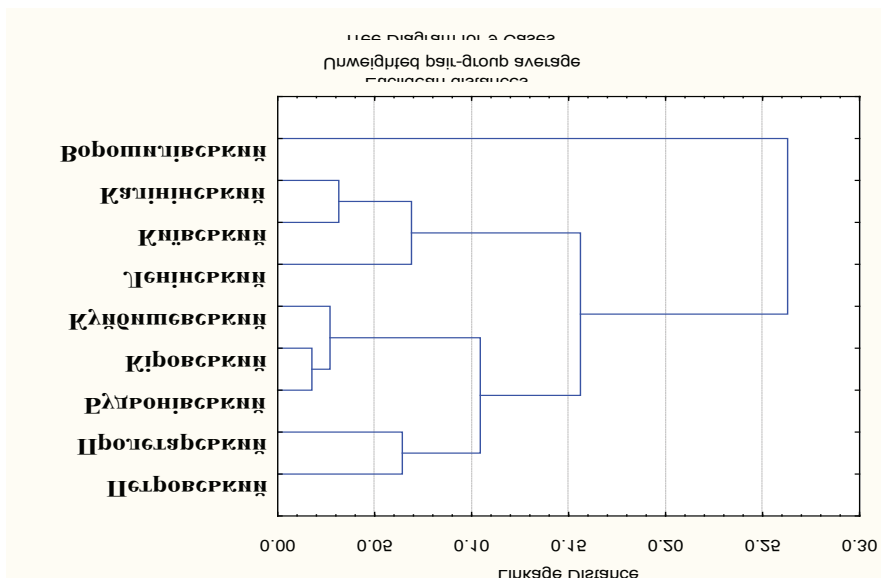
Відповідно до отриманих результатів, найбільш специфічний центральний Ворошиловський район. Потім від усієї іншої території відокремлюються три райони Напівцентру. Наступний крок – поділ

Напівпериферії й Периферії (три і два райони відповідно).

Прикметно, що результат кластер-аналізу схожий з „простими” спостереженнями, поданими в **таблиці 1**, тобто отриманий результат підтверджується під час застосування різних методів аналізу. Цікаво, що відмінність між групами районів має характер арифметичної прогресії – центральні території найбільш специфічні і чим ближче до Центру, тим специфіка більша.

Дендограма

Електоральна диференціація території Донецька на рівні районів за підсумками кластер-аналізу

Кластер-аналіз підтвердив також велику схожість окремих територій: Кіровського і Будьоннівського районів Напівпериферії, Калінінського й Київського Напівцентру, що в рейтингах час від часу мінялися місцями, а також специфічне розташування Ленінського району, що належить до Напівцентру, але близький і до Напівпериферії.

Доповнення. З картограми видно, що електоральний Центр і Напівцентр Донецька трохи зміщений на північний схід. Пояснюється це тим, що на північному сході до Донецька впритул примикає місто Макіївка, окремі території якого виступають у ролі периферійних щодо Донецька.

Показово, що рейтинг районів Донецька за політичними орієнтаціями виборців зберігався незмінним за роки всіх голосувань – з початку 1990-х. Однак „структура” цього рейтингу трохи змінилася. Якщо на початку 1990-х років усі райони вишиковувалися „в ряд” і явно виділялися тільки

Ворошиловський центральний і Петровський периферійний, то вже з другої половини минулого десятиліття райони стали утворювати явно виокремлювані групи (Центр, Напівцентр, Напівпериферію й Периферію). Тобто соціально-економічна диференціація, що відбулася, чітко відбилася й у просторовому виявленні – явно виділилися більш і менш престижні території, за якими відрізняються й підсумки голосувань.

Слід відзначити особливе розташування в місті Ленінського району. За кількістю виборців це нечисленний район, однак на його території розташовано ряд великих підприємств (ДМЗ, NORD, „Конті”), що створює можливості для мобілізації виборців на вибори і впливу на роботу комісій, які, як правило, формуються зі співробітників великих підприємств. І цей район, відповідно, демонстрував високий рівень виборчої активності, особливо на голосуваннях, підсумки яких були сильно перекручені, а також високий рівень підтримки провладних (місцевої й регіональної влади) сил – у 1990-х роках це були центристи, а в 2000-х – „біло-блакитні”. Відповідно, у 1990-х район був ближче до Напівцентру, а в 2000-х – до Напівпериферії.

Висновки

Електоральна географія великих міст (на прикладі Донецька) на рівні районів виявляє явну тенденцію до стабільності. Але це не просто стабільність підтримки певних політичних сил на різних територіях як прийнято вважати. Основний фактор, що впливає на підсумки голосувань у межах великого міста, – це фактор „Центр – Периферія”. У підсумках виборів він має три основні прояви. 1. Більша розмаїтість політичних пріоритетів жителів Центру й „монолітність” (однорідність) поглядів електорату Периферії. 2. Більша популярність політичних сил ліберального й центрристського напрямку в Центрі і безумовна підтримка „патріотичних” сил на Периферії. 3. Рівень стійкості політичних поглядів виборців Центру є більшим, ніж Периферії, де переорієнтації електорату носять більш масовий характер.

У міру руху від Центру до Периферії прояв вищеописаних „центральных” факторів зменшується, а „периферійних” збільшується. Залежно від фактора „Центр – Периферія” дев’ять районів Донецька на достовірних голосуваннях 1991 – 2007 років постійно вишиковувалися в стабільний рейтинг, у якому кожен район посідав своє певне місце. З другої половини 1990-х років райони в цьому рейтингу формували ще й чотири групи територій з вираженими особливостями голосувань: Центр, Напівцентр, Напівпериферію й Периферію.

Особливості поведінки виборців пояснюються більшим поширенням по територіях того чи іншого типу „електоральної культури”: „ліберально-плюралістичної стійкої активістської” у Центрі й „традиційно-патріотичної нестійкої пасивної” на Периферії. А простіше: різною часткою жителів, що цікавляться політикою і знаються на ній у Центрі й на Периферії. У Центрі

ця частка більша, а з наближенням до Периферії вона скорочується. Тобто території за фактором „Центр – Периферія” відрізняються: а) ступенем політичної компетентності виборців; б) соціальними інтересами жителів. Це відбивається й у підсумках волевиявлень.

Проведення істотних перекирувань підсумків голосувань відбивається в рейтингу районів і може бути виявлене на основі аналізу електоральної статистики.

Література:

1. **Ахременко А. С.** Сравнительный подход (Структура и динамика российского электорального пространства. Круглый стол.) // Полис. – 2000. – № 2. – С. 98 – 99.

2. **Оссовський В.** Полінг versus соціологічне дослідження громадської думки // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 4. – С. 207 – 215.

3. **Галкин А. В.** Электоральное поведение как объект исследования // Рабочие избиратели в странах Западной Европы. – М.: Наука, 1980. – С. 3 – 63.

4. **Черкашин К.** Електоральна диференціація території України // Політичний менеджмент. – 2008. – № 1 (28). – С. 23 – 38.

5. Позачергові вибори: прогноз результатів. Український центр політичного менеджменту <http://www.politik.org.ua/elect/electcontent.php3?c=565>

6. **Кола Д.** Политическая социология. М.: Весь мир: ИНФРА-М, 2001. – 405 с.

7. **Шаблій О. І.** Електоральна географія // Соціально-економічна географія України: навч. посібник / За ред. О. І. Шаблія. – 2-е вид. – Л.: Світ, 2000. – С. 116 – 131.

8. **Хан С. А.** Електорально-географічний аналіз президентських виборів в Україні // Укр. геогр. журн. – 1999. – № 1. – С. 59 – 62.

9. **Белецкий М. И., Погребинский М. Б., Толпыго А. К.** Президентские выборы 1999 года в Украине: региональный аспект // Стратег. панорама. – 1999. – №4. – С. 71-78.

10. **Карасёв В.** Выборы 2006: линии и сценарии расколов // Національна безпека і оборона. – 2005. – № 10. – С. 57 - 60.

11. **Аксёнов К. Э., Зиновьев А. С., Плющенко Д. В.** Крупный город – регион – Россия: динамика электорального поведения на парламентских выборах // Полис. – 2005. – № 2. – С. 41 - 52.

12. **Аксенов К. Э.** Двухпартийность массового политического сознания и география избирательного поведения в Санкт-Петербурге // politreg.ru.ru/work/axenov_a3.htm

13. **Зиновьев А.** Пространственные различия устойчивых тенденций

в массовом избирательном поведении в Санкт-Петербурге (1999-2003) // http://politreg.pu.ru/work/zinovjev_a.htm

14. **Туровский Р. Ф.** Географические закономерности электорального транзита в посткоммунистических странах // Полития. – 2004 - 2005 (зима). – № 4 (35). – С. 110. – 149.

15. **Колосов В. А., Бородулина Н. А.** Электоральные предпочтения жителей крупных городов России: типы и устойчивость // Полис. – 2004. – № 4. – С. 70 – 79.

16. Офіційний веб-сервер Центральної виборчої комісії України // www.cvk.gov.ua

17. **Черкашин К. В.** Електоральна поведінка населення незалежної України в регіональних зрізах: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Таврійск. нац. ун-т. ім. В. І. Вернадського – Сімферополь, 2005. – 19 с.

18. **Бююль А., Цёфель П.** SPSS: искусство обработки информации : Пер. с нем. – СПб.: ООО „ДиаСофтЮП”, 2005. – 608 с.

Політико-правовий аспект діяльності земляцтв

Марина Бурмака,
генеральний директор
Міжнародної громадської організації
„Полтавське земляцтво”

Наприкінці ХХ століття громадсько-політичне життя Києва ознаменувалося унікальним явищем — створенням земляцьких товариств, що обумовлювалося процесами становлення громадянського суспільства, розвитком різних форм громадської самодіяльності, захищеної від прямого втручання і регламентації з боку органів державної влади. Кияни — вихідці з різних областей України — об'єднувалися задля створення своєї „діаспори”, підтримки одне одного, збереження контактів з рідним краєм, лобювання своїх інтересів у столиці. Нині в Києві діє 25 земляцьких організацій.

Земляцтва, як різноміждетнокультурних організацій, є одним з важливих інструментів громадянського суспільства, ланкою, яка пов'язує його з державою. Зважаючи на тенденції формування і розвитку громадянського суспільства в Україні, набуває актуальності теоретична розробка питань політичної ролі та правосуб'єктності цих організацій, оскільки вони беруть дедалі активнішу участь у житті української спільноти.

На жаль, спеціальних досліджень діяльності етнокультурних громадських організацій в українській науковій літературі ще обмаль. Локальні питання цієї проблематики розглядали О. Антонюк, Т. Базовкін, Н. Беліцер, Л. Кормич, О. Лісничук, Л. Лойко, Г. Новичков, Ю. Римаренко, Д. Шелест та деякі інші науковці. Досліджень стосовно земляцтв областей України не існує взагалі.

Відтак метою статті є з'ясування політико-правового аспекту діяльності земляцтв, а саме аналіз українського законодавства та імplementованих норм міжнародного права на предмет конституювання земляцьких організацій, визначення їх статусу і функцій.

Якщо звернутися до фундаментальних прав і свобод людини, то

серед них одне з перших місць належить свободі об'єднань, яка не може обмежуватися за релігійними, мовними, етнічними та іншими ознаками. Ці принципи викладені у засадничих міжнародних документах, зокрема у Загальній декларації прав людини [1], Міжнародному пакті про громадянські та політичні права [2], Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [3]. Відображені вони і в українському законодавстві, перш за все в Конституції країни. (Відзначимо, що вперше таку норму було внесено ще до Конституції УРСР у 1990 році (Стаття 49) одночасно зі скасуванням Статті 6 про керівну та спрямовуючу роль Комуністичної партії).

Конституція України, ухвалена 1996 року, Статтею 36 гарантує право громадян на об'єднання: „Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення та захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей” [4].

Конституція гарантує також право на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань, право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію в будь-якій формі (Ст. 34), право збиратись мирно і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (Ст. 39), свободу творчості та захист інтелектуальної власності (Ст. 54).

Уперше в українському правовому полі етнокультурні організації як суб'єкт права названі в Декларації прав національностей України. Статтею 6 цього документа всім національностям гарантується право „створювати свої культурні центри, товариства, земляцтва, об'єднання”. Визначаються також цілі і форми їх діяльності: „Ці організації можуть здійснювати діяльність, спрямовану на розвиток національної культури, проводити в установленому законом порядку масові заходи, сприяти створенню національних газет, журналів, видавництв, музеїв, художніх колективів, театрів, кіностудій” [5].

Отже з перших днів незалежності України земляцтва як різновид етнокультурних організацій стали повноправними правовими суб'єктами, що знайшло відображення і в інших нормативних актах.

Важливим кроком у легітимізації земляцтв стало прийняття Закону України „Про об'єднання громадян” [6]. Згідно з ним, громадські організації можуть утворюватися для задоволення різних спільних інтересів громадян, зокрема „національно-культурних” (ст. 3). Етнокультурні чи національно-культурні організації вважаються різновидом громадських організацій, що відрізняються від політичних партій (як і інші громадські організації) тим, що не можуть брати участь у формуванні органів влади та виробленні державної політики і відрізняються від інших громадських організацій метою і напрямом своєї діяльності, але користуються однаковими з ними

правами. В Законі зазначається, що обмеження діяльності об'єднань громадян можуть встановлюватися тільки Конституцією і законами України. Держава забезпечує дотримання прав і законних інтересів об'єднань громадян, легалізованих шляхом, передбаченим Законом. Втручання державних органів і посадових осіб у діяльність громадських об'єднань, так само, як і втручання громадських об'єднань в діяльність державних органів, посадових осіб та діяльність інших громадських об'єднань, не допускається – крім випадків, передбачених законом.

До набуття чинності Закону „Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців” [7] реєстрація земляцтв здійснювалася за Законом „Про об'єднання громадян” та прийнятими в його розвиток постановами Кабінету Міністрів України. Після набуття чинності Закону „Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців” стали розрізняти два види реєстрації: реєстрацію в органах юстиції статутів земляцтв та державну реєстрацію земляцтв як юридичних осіб у державного реєстратора.

Детальніше питання легалізації земляцтв регулюються Положенням про порядок легалізації об'єднань громадян, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України № 140 від 26 лютого 1993 року [8].

Отже існує кілька проблем у справі реєстрації земляцтв: 1) „подвійна реєстрація” для отримання статусу юридичної особи; 2) наявність „територіального статусу”, що звужує права земляцтв як юридичних осіб та вносить плутанину щодо реєстрації цих юридичних осіб різними державними органами в залежності від їх статусу; 3) неузгодженість норм Закону „Про об'єднання громадян” із Законом „Про оподаткування прибутку підприємств” в частині вимог щодо використання майна неприбуткової організації, яка ліквідується. Ці неузгодження породжують проблему щодо надання земляцтвам неприбуткового статусу.

Закон „Про об'єднання громадян” визначає також, що громадські організації можуть мати міжнародний, всеукраїнський та місцевий статус. Так, з 25 земляцтв областей України в Києві 11 зареєстровані Міністерством юстиції як міжнародні організації, інші мають місцевий статус і, відповідно, зареєстровані Київським міським управлінням юстиції. З відкриттям осередків в інших регіонах спостерігається тенденція до трансформації місцевих організацій у всеукраїнські. Хоча так званий міжнародний статус організації законом не обґрунтовується. Адже, незалежно від цього статусу, який для організації коштує понад 500 доларів США, така організація є винятково українською юридичною особою і саме так тлумачиться поза межами України.

Важливим питанням, яке може виникнути при подальшому вдосконаленні некомерційного законодавства, є розподіл між різними органами повноважень щодо нагляду і реєстрації. Нині Міністерство юстиції та його органи здійснюють легалізацію земляцтв та одночасно

нагляд за їх діяльністю. Такі широкі повноваження породжують зайвий бюрократизм у реєстрації у зв'язку із занепокоєнням реєстраційних органів власною відповідальністю за майбутню діяльність осіб, яких вони реєструють.

У позитивній міжнародній практиці повноваження державних органів реєстрації обмежуються встановленням правового статусу шляхом формальної перевірки засновницьких документів, видачі свідоцтва про реєстрацію юридичних осіб та веденням реєстру. Саме тому видається доцільним повністю передати реєстрацію земляцтв та інших громадських організацій державним реєстраторам [9].

Доцільно спростити й вимоги до змісту статутних документів організацій, оскільки нині засновники змушені переписувати в статuti більшість норм закону, які діють незалежно від статусу, а їх зміна викликає необхідність вносити зміни до цього установчого документа. Спрощення вимог зменшить корупційні очікування при реєстрації громадських організацій, у тому числі й земляцтв [10].

Не менш важливим є питання реєстру земляцтв. Українське законодавство передбачає велику кількість реєстрів, у яких обліковуються громадські організації, проте Єдиного реєстру немає. Не встановлено загальних вимог щодо ведення реєстрів і доступу громадськості до інформації, що міститься в них. Лише формально реєстри неприбуткових організацій не закриті для громадськості. Кожний орган, що реєструє громадську організацію, веде їх реєстр (управління Міністерства юстиції, місцеві виконавчі комітети та адміністрації). Положення про порядок легалізації об'єднань громадян передбачає публікацію в газеті „Урядовий кур'єр” даних реєстру про всеукраїнські та міжнародні громадські організації, хоча на практиці це положення ігнорується. З набуттям чинності Закону „Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб підприємців” впроваджено єдиний державний реєстр юридичних осіб. Проте доступ до нього визначається самим законом і не відповідає публічності реєстрів неприбуткових організацій.

Крім того, в Міністерстві статистики всім юридичним особам присвоюється код, що відповідає виду їх діяльності, і без якого організація не може розпочати свою діяльність (відкрити банківський рахунок, виготовити печатку тощо). Відповідно до Закону „Про державну статистику в Україні” [11], інформація з державного статистичного реєстру надається громадським організаціям, іншим юридичним і фізичним особам на платній основі. Статистична інформація надається безплатно тільки у випадках, коли громадські організації чи інші особи виконують доручення державних органів. Це обмежує доступ до статистичної інформації. До того ж, на жаль, класифікація видів діяльності в органах статистики не має нічого спільного зі справжніми видами діяльності неприбуткових організацій; земляцтва, наприклад, здійснюють такий вид діяльності, як „обслуговування домашніх господарств”.

Після включення до Єдиного державного реєстру підприємств і організацій України, земляцтво має стати на облік в органах Державної податкової адміністрації, де йому присвоюється код платника податків. Для того, щоб підтвердити пільги на оподаткування прибутку, земляцтво має бути занесене до Реєстру неприбуткових організацій, який веде Державна податкова адміністрація на підставі Закону „Про оподаткування прибутку підприємств” [12]. Отже, незалежно від того, реєструються земляцтва в одному чи в кількох місцях, має існувати єдиний національний реєстр для всіх неприбуткових організацій, цілком доступний для громадськості.

Слід зазначити, що в жодному законі України про вибори народних депутатів України (1993, 1997 та 2002 рр.) громадські організації не визнавалися суб'єктами висування кандидатів. Очевидно, що перехід з 2004 року до пропорційної системи виборів депутатів усіх рівнів, коли суб'єктами виборчого процесу стали лише політичні партії, остаточно позбавив об'єднання громадян непартійного типу, до яких належать і земляцтва, можливості бути суб'єктом виборчого процесу.

У вересні 2001 року було прийнято Розпорядження Президента України №252/2001 рп „Про заходи щодо підтримки діяльності національно-культурних товариств” з метою координації діяльності органів виконавчої влади у цій сфері, де міститься й вказівка Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям разом з відповідними органами місцевого самоврядування розглянути можливість безоплатного надання будівель і споруд, що перебувають у державній та комунальній власності, для проведення національно-культурними товариствами культурологічних, освітніх, науково-просвітницьких та інших заходів; вивчити питання та здійснити в установленому порядку заходи щодо встановлення відповідно до законодавства мінімального розміру плати за оренду державного та комунального майна, що використовується зазначеними товариствами для забезпечення своєї діяльності [13].

Без сумніву, виконання цих положень сприяло б розвитку земляцтв та активізації їх діяльності, що, у свою чергу, дало б додаткові можливості для збереження етнокультури українського народу та її регіональних особливостей. Адже, крім виконання функцій інституту громадянського суспільства, основна роль земляцтв – етнозберігаюча, саме завдяки якій ці організації називаються „діаспорою своєї області”. Це: 1) активна участь у розвитку і зміцненні духовної культури, мови свого народу, участь в культивуванні національних традицій та звичаїв свого краю, у підтриманні культурних зв'язків з рідною областю; 2) захист соціальних прав вихідців зі своєї області, що проживають у столиці; 3) здійснення економічних завдань для земляків; 4) лобіювання отримання гарантій для ефективного розвитку своїх областей, вплив на позитивні позиції своєї області в Україні. Зайве й говорити, що етнокультура та її головні складові (національний менталітет, духовна і матеріальна культура,

мова) посідають в національній культурі стрижневе місце, бо зберігають у пам'яті людській етнічні індикатори поведінки, вироблені протягом віків, які визначають не лише продовження існування народної культури сьогодні, але й значно більше – цілісність етносу.

Тим часом в українському законодавстві немає нормативного включення земляцтв як суб'єктів політики. Не існує документів, які б фіксували місце і роль земляцтв у громадянському суспільстві. Лише кілька положень узагальнено позначають суспільно-політичну функцію „представників громадських організацій” чи „інститутів громадянського суспільства”. Так, Постанова Кабінету Міністрів України „Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики” визначає порядок проведення консультацій з громадськістю стосовно формування та реалізації державної політики, у тому числі й діяльність громадських рад при центральному і місцевих органах виконавчої влади [14].

На окрему увагу заслуговує „Концепція сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства”, схвалена Розпорядженням Кабінету Міністрів України, мета якої – удосконалення нормативно-правової бази з питань розвитку громадянського суспільства, створення належних умов для розвитку та діяльності його інститутів. Концепція визначає напрями вдосконалення законодавчих актів, що передбачають спрощення процедури легалізації та реєстрації зазначених інститутів; регулювання їх підприємницької діяльності; створення умов для розвитку благодійництва і меценатства; запровадження механізму державного замовлення на надання інститутами окремих послуг на конкурсних засадах; підтримку суб'єктів господарювання та громадян, які надають фінансову допомогу чи здійснюють добровільні пожертвування інститутам для розв'язання проблем, що мають важливе суспільне значення; спрощення вимог до установчих документів інститутів та ліцензування їх діяльності з надання соціальних послуг; удосконалення правового регулювання участі інститутів у прийнятті рішень органами виконавчої влади, діяльності громадських рад та інших консультативно-дорадчих органів; здійснення органами виконавчої влади моніторингу громадської думки з питань їх діяльності тощо. Ці питання досить актуальні, проте і нині не маємо інформації щодо оцінки реалізації органами державної влади положень цієї Концепції [15].

Наступний документ – Програма діяльності уряду „Український прорив: для людей, а не політиків” в частині „Громадянське суспільство” визначає державну підтримку розвитку громадянського суспільства, яка передбачає: налагодження плідного діалогу між владою, неурядовими організаціями та громадянами; створення сприятливих умов для діяльності інститутів громадянського суспільства; вчасне і публічне реагування органів державної влади на ініціативи і звернення громадськості; приведення законодавства про неурядові організації у відповідність з

європейськими стандартами.

Для реалізації цих завдань уряд зобов'язується вдосконалити нормативно-правову базу з питань діяльності громадських організацій, що передбачає розроблення таких проектів законодавчих актів: про внесення змін до Закону України „Про об'єднання громадян” (спрощення та здешевлення процедур створення і реєстрації громадських організацій); про відкритість і прозорість діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування (нова редакція); про неприбуткові організації [16].

Проте питання про практичну реалізацію вкотре задекларованих намірів держави щодо сприяння розвитку громадянського суспільства і, зокрема, діяльності громадських організацій, і досі лишається відкритим.

Аналіз українського законодавства в частині державної політики щодо розвитку земляцтв як елемента громадянського суспільства дає можливість зробити наступні **висновки**.

1. В Україні й досі не запроваджено єдиної та скоординованої державної політики щодо взаємодії з громадянським суспільством і сприяння діяльності його інститутів. Закон України „Про об'єднання громадян” як базовий нормативний акт не відповідає сучасним потребам розвитку громадянського суспільства; закони, що регулюють діяльність окремих видів громадських організацій, застаріли, а іноді й суперечать як новітньому законодавству, так і базовому Закону. Відтак діяльність земляцтв значною мірою гальмується через непрозорість та неузгодженість законодавства у цій сфері.

2. Органи державної влади протягом останніх п'яти років не проявляли особливої активності щодо реформування законодавства для організацій громадянського суспільства, в структурі якого дієвою складовою є земляцтва.

3. З огляду на унікальність етнозберігаючих функцій, які виконують земляцтва в українському суспільстві, важливо не лише реформувати законодавство в частині нормативного регулювання (ліквідація територіальних обмежень та розширення правових можливостей для здійснення діяльності земляцтв, залучення їх до надання соціальних послуг населенню за рахунок державного і місцевих бюджетів) та фіксації місця і ролі земляцтв у громадянському суспільстві, але й на практиці впроваджувати задекларовані заходи для підтримки та розвитку національно-культурних товариств.

4. Реформування законодавства стосовно всього некомерційного сектора, до якого належать і земляцтва, в тому числі й приведення у відповідність до фундаментальних принципів статусу неурядових організацій в Європі, має, у першу чергу, передбачити спрощення і здешевлення державного регулювання процедур реєстрації земляцтв;

створення податкових стимулів для філантропічної і благодійної діяльності бізнесу; запровадження процедур фінансової підтримки земляцтв шляхом залучення їх до реалізації державних гуманітарних проектів на конкурсній основі.

Впровадження нових правових норм, як і вдосконалення чинних, – справа назріла, оскільки цілком очевидно, що в подальшому діяльність земляцтв все більше впливатиме на формування громадянського суспільства в Україні. Отже ефективне реформування законодавства можливе лише за умови посилення співпраці органів державної влади з об'єднаннями громадян при виробленні державної політики у цій сфері.

Література:

1. Загальна декларація прав людини. Генеральна Асамблея ООН. Док. ООН/PES/217 А від 10.12.1948 р.
2. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права. Генеральна Асамблея ООН. Док. ООН/PES/2200 А (XII) від 16.12.1966 р. Ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-08 від 19.10.1973 р.
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Рада Європи. 04.11.1950 р. Ратифіковано Законом України № 475/97-ВР (475/97-ВР) від 17.07.1997 р.
4. Конституція України. Відомості Верховної Ради. – 1996. – № 30. – С. 141.
5. Декларація прав національностей України. Верховна Рада України, № 1771-ХІІ від 01.11.1991 р.
6. Закон України „Про об'єднання громадян” № 2460-ХІІ від 16.06.1992 р. Відомості Верховної Ради. – 1992. – № 34 – С. 504.
7. Закон України „Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців” № 755-IV від 15.05.2003 р. Відомості Верховної Ради. – 2003. – № 31 - 32. – С. 263.
8. Положення про порядок легалізації об'єднань громадян. Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України № 140 від 26.02.1993 р.
9. **Український Д.** Загальна оцінка стану правового регулювання діяльності невідприємницьких організацій. <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=6032334&mode=thread&order=0&thold=0>.
10. **Кормич Л. І., Шелест Д. С.** Громадські об'єднання та політичні партії сучасної України: Навч. посіб. – Одеса: Юридична література. – 2002. – 200 с.
11. Закон України „Про державну статистику в Україні” № 2614-ХІІ від 17.09.1992 р. Відомості Верховної Ради. – 1992. – № 43. – С. 608.
12. Закон України „Про оподаткування прибутку підприємств” № 334/94-ВР від 28.12.1994 р. Відомості Верховної Ради. – 1995. – № 4 – С.

28.

13. Розпорядження Президента України „Про заходи щодо підтримки діяльності національно-культурних товариств” № 252/2001-рп від 21.09.2001 р.

14. Постанова Кабінету Міністрів України „Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики” № 1378 від 15.10.2004 р.

15. Концепція сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 1035-р від 21.11. 2007 р.

16. Програма діяльності Кабінету Міністрів України „Український прорив: для людей, а не політиків”, затверджена Постановою КМ № 14 (14-2008-п) від 16.01. 2008 р.

Мультикультуралізм: теоретичні і практичні аспекти

Світлана Дрожжина,
кандидат філософських наук,
завідуюча кафедрою правових дисциплін
Донецького національного університету економіки і торгівлі
ім. М. Туган-Барановського

У статті розглядаються теоретичні і практичні аспекти сучасного мультикультуралізму як одного з чинників демократизації суспільства.

Проблема культурної багатоманітності часто породжує непрості виклики. Важливість цієї проблеми засвідчує і звіт Програми розвитку ООН (PNUD), у якому зазначається, що близько мільярда осіб (кожен сьомий житель Землі) належать до групи, яка в тій чи іншій формі стає жертвою за етнічною, расовою, релігійною чи, ширше, за „культурною” ознакою [1].

Одним із шляхів подолання напруги в полікультурних країнах та варіантів активізації процесу демократизації чимало філософів, політологів, правознавців вважають мультикультуралізм, який „розуміється не тільки як терпимість стосовно культурного розмаїття, але і як вимога законодавчого визнання прав расових, релігійних і культурних груп” [2].

Поняття „мультикультуралізму”, історія його виникнення та еволюції, його позитивні і негативні прояви в сучасних полікультурних, фрагментованих суспільствах розглядаються в чималій кількості наукових досліджень. Особливу увагу цій тематиці приділяють такі вчені, як О. Антонюк [3], О. Биков [4], В. Вардеккер [5], Е. Бомешко [6], С. Бондарук [7], І. Воронов [8], В. Котигоренко [9], В. Малахов [10 – 12], А. Перотті [13], М. Рагозін [14], С. Саржан [15]. Дослідження виконуються переважно за такими напрямками, як етнічні та мовні проблеми (О. Антонюк, О. Биков, В. Вардеккер, Е. Бомешко, С. Бондарук, І. Воронов, В. Котигоренко, С. Саржан), роль мультикультуралізму в освітньо-виховній діяльності (А. Перотті, М. Рагозін). Чи не найширший дослідницький спектр мультикультуралізму (крізь призму соціальної філософії) представлено в працях В. Малахова. Вчений розглядає можливість втілення політики мультикультуралізму в сучасному російському суспільстві,

позитивні і негативні риси такої політики в Росії. Р. де Кодіак у загальному вигляді розглядає багатозначність терміну „мультикультуралізм”, але його дослідження ґрунтуються на матеріалах лише Франції, а це не дає повної уяви про позитивні і негативні риси мультикультуралізму в країнах Східної Європи та СНД [1].

Мета автора пропонованої статті: розглянути мультикультуралізм як теорію, практику і політику полікультурного суспільства, його типи, базові принципи, роль ідентичності у розбудові практичної політики мультикультуралізму та форми практичної політики, що враховують культурне розмаїття суспільства. Об’єкт дослідження – теоретичні засади і практична політика мультикультуралізму.

Теоретичні аспекти мультикультуралізму

Термін „мультикультуралізм” з’явився в науковому обігу наприкінці 1980-х років. Він означав поважливе ставлення більшості населення до меншин, однаковий статус різних культурних традицій, право індивіда на вибір своєї ідентичності.

В мультикультурному суспільстві людина зберігає свою ідентичність попри впливи інших культур. Аналіз основних соціально значущих компонентів культури (пізнавальних, нормативно-ціннісних, оціночних, поведінкових тощо) свідчить, що кожен індивід може належати до кількох культур, що представники меншин можуть повноцінно інтегруватися в суспільство, зберігаючи хоча б частково сукупність власних етнокультурних, психічних, ціннісних та інших специфічних національно зумовлених ознак.

Мультикультуралізм означає співіснування в єдиному політичному суспільстві кількох помітних культурних груп, які бажають і, в принципі, здатні відтворювати свою специфічну ідентичність. Таке визначення є дескриптивним, або описовим. У дескриптивному розумінні більшість сучасних країн мультикультурні.

Наявність етнокультурної і мовної розмаїтості ще не може бути підставою для визнання суспільства мультикультурним в цілому. Для цього необхідно, щоби поряд з дескриптивними ознаками мультикультуралізму були ще й нормативні. Нормативний аспект полягає у піклуванні держави про права, гідність і добробут усіх її громадян незалежно від їх етнічного, расового походження, віросповідання, мови тощо. Згідно з нормативним підходом, для сучасних суспільств докладання зусиль для сприяння матеріальному й духовному розквіту різних культурних груп, а також поваги до їх ідентичності є виправданим і необхідним.

Отже мультикультуралізм – це стан, процеси, погляди, політика культурно неоднорідного суспільства, орієнтовані на свободу вираження культурного досвіду, визнання культурного розмаїття; культурний, політичний, ідеологічний, релігійний плюралізм, визнання прав меншин як

на суспільному, так і на державному рівні [16, с. 94].

Н. Кирабаєв характеризує мультикультуралізм як „теорію, практику і політику неконфліктного співіснування в одному життєвому просторі багатьох різнорідних культурних груп” [17, с. 20]. Вчений вважає, що мультикультуралізм утверджує повагу до розбіжностей, але при цьому не відмовляється від пошуку універсальності. На думку О. Павлової, розвиток Європейського Союзу – яскравий приклад орієнтації саме на мультикультуралізм, а не на розбудову загальної культурної ідентичності. Адже ані держави-члени, ані окремі регіони не демонструють явної готовності до єдиної ідентичності, до повної втрати самотності [18].

І тут постає цілком доречне запитання: якщо акцентувати увагу на розбіжностях, то як же зберегти цільність, єдність полікультурного, фрагментованого суспільства? Теоретично тільки загальна національна (в політичному розумінні) ідея може зцементувати таке суспільство. Там, де громадянське суспільство не бажає об'єднуватися навколо такої ідеї, держава може втручатися в цей процес. Але таке втручання має бути настільки делікатним, науково, філософськи обґрунтованим, щоб не підірвати стихійно сформовані в громадянському суспільстві об'єднання, спроможні стати осередками єднання [19, с. 136]. Мультикультуралізм, заснований на загальнолюдських цінностях, на принципах рівноправного співіснування різних форм культурного життя, в тому числі й субкультурних форм, може стати для полікультурного, фрагментованого суспільства такою об'єднавчою ідеологією.

Вчені, які не сприймають мультикультуралізм як філософську концепцію і не визнають його чинником об'єднання суспільства та засобом демократизації, висувають тезу, що жодне суспільство нині не є мультикультурним у повному розумінні цього слова. Але ж ми не можемо назвати й жодного демократичного суспільства, яке б повністю відповідало всім принципам і вимогам демократії як філософського дискурсу. Отже мультикультуралізм як ідею, що об'єднує полікультурне суспільство, демократизує його в силу того, що він (мультикультуралізм) ґрунтується на загальнолюдських цінностях, можна сприймати як теоретичну модель, до якої може прагнути поліетнічне, поліконфесійне, багатомовне суспільство.

Найактивніше заперечують мультикультуралізм як теорію і практику держави іммігрантські, в якій іммігранти можуть поглинути титульну націю. В. Кімліка розрізняє два основні різновиди культурного розмаїття. По-перше, це наслідок інтеграції, розширення кордонів держави, приєднання до неї культур раніше автономних, прив'язаних до певної території. Такі культури, інтегруючись, прагнуть зберегти себе у вигляді окремих спільнот, вимагають автономії, забезпечення свого існування паралельно із суспільною більшістю. По-друге, культурне розмаїття може бути результатом імміграції. Як правило, групи іммігрантів орієнтуються на інтеграцію в суспільство, до якого вони прибули. Проте останнім часом

їх адаптація все більше ускладнюється протистоянням зі стороною, яка їх приймає [цит. за: 1].

Відтак мультикультуралізм можна розглядати не тільки як концепцію, практику і політику іммігрантських країн, а й усіх сучасних полікультурних держав світу, який глобалізується, адже меншини (етнічні, мовні, релігійні, політичні тощо), як іммігрантські, так і корінні, висувають нові вимоги, в основі яких лежить бажання „визнання”; більшість таких груп не бажає перебувати під захистом ліберального суспільства, а жадає визнання їх повноправними членами такого суспільства.

Такі теоретики мультикультуралізму, як В. Кімліка, Ф. Фукуяма, В. Малахов, вважають, що теоретично забезпечити такі можливості меншинам при мультикультуралізмі реально, якщо дотримуватися двох правил: одна група не може домінувати над іншою, не можна дозволяти групі принижувати членів своєї ж групи. Тобто необхідно дотримуватися принципу свободи як між групами, так і в самих групах (адже повсякденні практики і/або системи цінностей деяких меншин входять у суперечність з демократичними принципами і загальнолюдськими цінностями).

Яку б модель мультикультуралізму не обрала країна, базовим принципом цієї моделі на практиці, у державній політиці є принцип культурної свободи, тобто надання індивідам права жити згідно з власним вибором, маючи реальну можливість оцінювати й інші варіанти. „У соціологічному плані цей концепт відбиває специфіку суспільства новітнього часу: рефлексивність і прагнення до особистісної автономії” [1]. Про таку свободу можна говорити лише тоді, коли особа сама приймає рішення, незважаючи на свою етнічну приналежність, мову колиски, релігію, до якої належить за волею батьків, тощо. У філософському плані йдеться не про примирення культурних особливостей із загальнолюдськими цінностями, а про доповнення реєстру прав людини, про зближення концепту свободи індивіда з ідеєю прав людини і прав колективу.

Політичні практики мультикультуралізму

Політичні практики мультикультуралізму пов’язані з ідентичністю. Погляди вчених щодо цієї проблеми можна узагальнити так: ідентичність – це самосвідомість індивіда чи групи, продукт розуміння того, що „Я” маю певні якості, які відрізняють мене від „Вас”, а також „Нас” від „Них”.

Сучасна криза ідентичності набуває різних форм, по-різному проявляється і викликає різні наслідки. С. Хантінгтон [20, с. 37] називає такі причини кризи: глобальна економіка, стрибок у розвитку транспорту і комунікаційних технологій, міграція населення, поширення демократичних цінностей, закінчення „холодної війни”, крах комуністичного режиму в СРСР. Що стосується України та інших країн, що входили до складу Радянського Союзу, то до загальних причин можна додати й такі: розпад СРСР на окремі держави після десятиріч формування нової суспільної генерації – „радянського народу”, проблема входження України до

Євросоюзу, розмежування України на окремі регіони. До речі, остання обставина різко проявилася в процесі формування сучасної ідентичності в полікультурній Україні.

В багатьох державах фрагментація набула крайніх форм субнаціональних рухів за політичне визнання, автономізацію і незалежність. Згадаймо рухи, що виступають від імені франко-канадців, шотландців, фламандців, каталонців, басків, ломбардів, корсиканців, курдів, косоварів, берберів, чеченців, палестинців, абхазів, тамилів тощо [20, с. 37].

Розглядаючи практику мультикультуралізму крізь призму ідентичності, необхідно згадати й про три „ідентифікаційні хвилі”, описані Р. де Кодіаком [1]. Він вважає, що після Другої світової війни були три періоди, коли різні групи вимагали визнання їх культурних особливостей. Перший період („етнічне відродження”) тривав з кінця 1950-х років до кінця 1970-х і осмислювався в термінах деколонізації. Ця хвиля охопила Канаду (Квебек), США (рухи афроамериканців, індіанців, латинос), Західну Європу (рухи басків, каталонців, бретонців, шотландців, гелльців, фламандців), деякі країни Східної Європи (Югославія, Румунія, Польща) і частину СРСР. Друга „ідентифікаційна хвиля” сталася у 1980-і роки й охопила іммігрантське населення. Третя „хвиля” виникла у 1990-х – 2000-х роках. Її суть – проголошення, незважаючи на тенденції глобалізації, відмінностей та розмаїття, а також вимоги публічного визнання прав усіх меншин. Наслідки впливу цих хвиль на всі сторони суспільного життя сучасних держав проявилися в мультикультурній практиці.

Однією з країн-першопрохідців мультикультуралізму вважають Індію. Саме в її конституції (1950 р.) було зроблено спробу врахувати культурне розмаїття та внести в основний закон норми західної демократії. В Індії визнається мовне розмаїття через надання хінді статусу офіційної мови поряд з англійською, а також надання офіційності півтора десятку інших мов в окремих штатах. У школах викладання здійснюється трьома мовами: хінді, англійською та офіційною мовою штату. Визнається також поліконфесійність населення. Держава намагається дотримуватися навіть юридичного плюралізму [21, с. 98 - 125].

У Малайзії вже протягом тридцяти років практикується позитивна дискримінація. 1969 року уряд законодавчо встановив для малайців квоти у сфері комерційного ліцензування та володіння капіталом, передбачив для них спеціальні кредити й соціальну допомогу, аби економічно підняти до рівня „китайської меншини все населення”.

Мультикультуралізм в США сприйняли з ентузіазмом представники всіх меншин – вони зрозуміли його як культурний плюралізм. Але на початку 1990-х років США й Канада зустрілися з феноменом реактивного мультикультуралізму. Його носії – етнічні й культурні меншини. Якщо раніше їх члени прагнули злитися з більшістю, то тепер наполягають на своїй „інакшості”. Якщо до кінця 1970-х років іммігранти з Азії і Латинської Америки активно входили в процес асиміляції, то від середини 1980-х років

вони енергійно і навіть агресивно підкреслюють свою культурну несхожість з більшістю населення.

В США мультикультуралізм не став складовою державної політики. Соціальна інтеграція іммігрантів традиційно вважалась їх особистою справою. На фактичну поліетнічність сучасних США негативно реагує чимала частина громадськості, оскільки ця ідеологія явно суперечить „американській мрії”, найважливіший елемент якої – уявлення про єдину „американську націю”.

Уряд Канади 1971 року проголосив мультикультуралізм офіційною ідеологією. На відміну від США, в Канаді ніколи не була популярною ідея єдиної нації. Канада завжди була державою плюралістичною в етнічному та лінгвістичному розумінні. В основу мультикультуралізму тут закладено, перш за все, демографічні фактори. Цікаво, що нині 79 % канадців вважають мультикультуралізм необхідною умовою єдності держави, а 95 % вважають, що можна пишатись і тим, що ти канадець, і своїм етнічним походженням [10, с. 45]. Щоб клопотатися про надання громадянства, необхідно прожити на території Канади три роки без правопорушень, усно заявити про лояльність до конституції, продемонструвати знання з історії Канади (співбесіда носить досить формальний характер). Володіння мовою в перелік умов не входить (як і відмова від іншого громадянства). Але регіональні політики Квебеку використали в таких умовах права автономії для встановлення культурно-політичного панування франкофонів та мовної монополії. Відтак порушуються права англомовних жителів цієї провінції, що призвело, у свою чергу, до порушення прав франкомовних громадян за межами Квебеку.

Отже в Канаді мультикультурна політика відступила від принципу рівних можливостей. Крім того, надмірне піклування надається іммігрантам з Пакистану, Індії, Китаю з метою „відновлення історичної справедливості”. В результаті навіть іммігранти, які не зазнали жодних утисків, мають більші привілеї, ніж вихідці з Європи.

Дві п'ятих австралійського населення – іммігранти першого чи другого покоління. Щоб уникнути утворення етнічних анклавів, влада суворо стежила, щоб іммігранти селились серед „старих” австралійців. Найважливішим фактором інтеграції вважався інститут громадянства. Отримати громадянство (при обов'язковому володінні англійською мовою) можна було після п'ятирічного проживання в країні (пізніше – після трирічного, нині – після дворічного). Та все ж соціально-економічні фактори загострювали етнічні відмінності. Навіть іммігранти з високою кваліфікацією одержували низькооплачувані робочі місця, оселялися далеко від центру, що тільки збільшувало їх ізоляцію. Відтак настанова на асиміляцію не виправдала себе. У зв'язку з цим австралійська влада переорієнтувалась на політику мультикультуралізму (кінець 1970-х років), в основі якої було фольклористське розуміння етнічних меншин. У другій половині 1980-х років етноцентристська модель мультикультурної політики була змінена на громадянську. Мультикультуралізм почали формулювати, перш за все, у форматі реальної рівності громадян. На перший план виступили не підтримка етнічних меншин, а забезпечення

конституційних прав, причому пріоритет надавався соціальним правам. Чинниками мультикультурної політики стали культурна ідентичність, соціальна справедливість, економічна ефективність (етнічність, як і мовна та релігійна приналежність, не закріплюється за індивідами чи групами як невід'ємна властивість).

Швеція офіційно прийняла мультикультуралізм 1975 року, що проявилось у трьох законодавчо закріплених принципах: однаковий рівень життя для груп меншин та іншого населення країни; вільний вибір між етнічною ідентичністю і шведською культурною ідентичністю; партнерство, що означає забезпечення таких взаємовідносин у професійній сфері, які дозволили б кожній особі користуватися привілеями, які надає спільна робота [1].

Досвід держав, які дотримуються політики мультикультуралізму, свідчить, що позитивна дискримінація може скоротити нерівність між групами. В Малайзії співвідношення між середньодушовим доходом китайського і малайського населення скоротилося з 2,3 1970 року до 1,7 1990 року. В США частка адвокатів афроамериканського походження зросла з 1,2 % до 5,1 %, а лікарів – з 2 % до 5,6 %. В Індії надання робочих місць у сфері державної служби, доступу до вищої освіти та до місць у парламенті для членів зареєстрованих каст і племен дозволило їм долучитися до середнього класу [1].

Будь-яке соціальне явище, що спостерігається в різних країнах, суспільствах, цивілізаціях, має свою типологію. Хоча мультикультуралізм досить „молоде” соціальне явище, його типологія вже не тільки трактується, але й уточнюється. Трактуювання типології, яку започаткував німецький соціолог Ф.-О. Радтке, знаходимо у В. Малахова [12].

1. „Моралістичний” тип. Його агенти – працівники соціальної сфери. Для цього типу характерне розуміння мультикультуралізму як ідеальної моделі співіснування різних етнічних та релігійних спільнот, кожна з яких є носієм окремої культури. Якщо внести корективи до розуміння співвідношення понять „етнос” і „культура”, то цей тип можна визнати прийнятним і для сучасного українського соціуму.

2. Постмодерністську форму мультикультуралістського дискурсу підтримують університетські інтелектуали і мас-медіа. Їхнє гасло: „Хай будуть відмінності, але без зміни існуючого порядку!” Відмінності, отже, визначаються на рівні кухні та фольклорних фестивалів.

3. „Фундаменталістську” форму мультикультуралізму репрезентують активісти етнічних меншин. Вони пропонують повністю порвати з нормами, що склалися в межах сучасної ліберальної демократії.

Типи мультикультуралізму важливо розглядати не тільки з теоретичної, а й практичної точки зору. Дослідники виокремлюють три форми практичної політики, що враховують культурне розмаїття суспільства: мультикультурна освіта, автономія, мультинація [1]. Кожна з них заслуговує на окремий розгляд. У цій статті уявляється можливим окреслити лише основне коло проблем кожної з цих форм.

Мультикультурна освіта, на нашу думку, має містити в собі три основні елементи: навчання, виховання та інформаційно-просвітнянську діяльність. Мультикультурне навчання має на меті дати суму знань, умінь, навичок, які висвітлюють полікультурність суспільства, в просторі якого живе індивід. Історія народів, етнополітика, міжкультурні комунікації, культурологія, етнічна психологія, мовознавство – ось далеко не повний перелік дисциплін, які мають бути у навчальних планах, програмах полікультурних спільнот.

У царині ж виховання особливо важливо виокремити виховання громадянськості, тобто сукупності інтелектуальних і нормативних позицій та відповідних зразків поведінки, головних цінностей і цілей, які є основою емоційного та інтелектуального ангажування індивідів, їх почуття ідентифікації та прийняття існуючої традиції, головних цінностей політико-культурної спільноти [22, с. 44].

Процес формування громадянськості, що дає людині можливість відчувати себе морально, соціально, політично і юридично дієздатною і захищеною, – це процес виховання, покликаний формувати толерантну особистість, залучати її до громадського життя, визнаючи пріоритетами права, свободи і законні інтереси людини і спільноти. Основою такого виховання є прилучення особистості до системи загальнолюдських цінностей, ядром якої є Людина як найвище творіння Бога чи Природи, Людина як основний вектор суспільного розвитку. Найбільшою проблемою такої системи виховання є віднайдення золотой середини, співвідношення між правами людини, загальнолюдськими цінностями, з одного боку, та самотутністю, неповторністю, розмаїттям, з іншого боку. Досвід держав, що реалізують цінності та ідеологію мультикультуралізму, свідчить, що виховання загальногромадянської ідентичності сумісне з підтримкою культурного плюралізму. „Не маргіналізація етнічності й виключення її зі сфери публічного, а переоцінка й реорганізація прав меншин на демократичних засадах може посилити солідарність національної спільноти” [23].

Другою формою практичної політики, що враховує культурне розмаїття суспільства, є автономія, котра може розглядатися як політична, територіальна, адміністративна та персональна (культурна). Як і мультикультурна освіта, автономія як форма практичної політики заслуговує на окреме дослідження.

Культурна (культурно-національна) автономія, що становить для нас інтерес в межах цього дослідження, – це надання певній етнічній спільноті певної самостійності в питаннях організації освіти, інформаційних форм культурного життя (право створення національних шкіл, бібліотек, театрів тощо) [24, с. 328]. Культурна автономія будується на екстериторіальній основі. Вона поширюється на всіх представників певної національності. Така автономія реалізується через такі організаційні форми, як національні культурні центри, національні громадські ради, асоціації, земляцтва.

Статус автономії необхідно встановлювати раніше, ніж загостряться відносини між більшістю населення країни і більшістю населення певного регіону. Коли домінуючими емоціями стають ненависть і фрустрація, то вже жодна автономія не зможе зняти напруги [1].

Ще однією формою практичної політики, що враховує культурне розмаїття суспільства, є мультинація, концепт якої розробляється з XIX століття. Головні її постулати: відокремлення нації від держави і перегляд права на самовизначення [1]. Перша ідея ґрунтується на принципах всебічного розвитку громадянського суспільства, правовій рівності індивідів, верховенстві права, суверенітеті нації, розподілі влади на три гілки тощо. У взаємовідносинах нації і держави перевага має належати інститутам громадянського суспільства; забороняється втручання держави у його справи; держава підконтрольна громадянському суспільству; законодавчо закріплюються права і свободи індивідів та механізми їх захисту [25, с. 39 - 40]. Друга ідея, що лежить в основі концепту мультинації, полягає в перегляді принципу самовизначення. Фактично його розуміють як право на відокремлення і створення нової національної держави. Однак сучасні реалії вносять корективи: цей принцип має на увазі не створення нової держави, а користування автономією в межах мультикультурної держави.

Висновки

1. Сучасні філософи, політологи, правознавці визначають мультикультуралізм як ідеологію, політику і соціальний дискурс, що визнає правомірність і цінність культурного плюралізму, значимість розмаїття культурних форм. Цементуючим фактором полікультурного, фрагментованого суспільства можуть стати тільки загальнолюдські цінності, дотримання прав людини в усіх сферах життя (в тому числі й захист прав національних, мовних, політичних, релігійних меншин), а отже процес неухильної демократизації суспільства. Саме мультикультуралізм, заснований на загальнолюдських цінностях, на принципах рівноправного співіснування різних форм культурного життя, в тому числі й субкультурних форм, може стати об'єднавчою ідеологією.

2. Мультикультуралізм можна розглядати не тільки як концепцію, практику і політику країн іммігрантських, а й усіх сучасних полікультурних країн світу, що глобалізується, адже меншини (етнічні, мовні, релігійні, політичні тощо), як іммігрантські, так і корінні, висувають нині вимоги, в основі яких є бажання „визнання”. Вчені розрізняють два основні різновиди культурного розмаїття: розмаїття як результат інтеграції внаслідок розширення кордонів, культур, раніше автономних і прив'язаних до однієї території, і розмаїття як результат імміграції.

3. Яку б модель мультикультуралізму не брала країна за основу, базовим принципом її на практиці, у державній політиці є принцип культурної свободи, тобто надання індивідам права жити згідно з власним вибором,

маючи реальну можливість оцінити й інші варіанти.

4. Існує кілька основних моделей мультикультуралізму (канадська, американська, німецька, австралійська тощо), певна його типологія („моралістичний”, постмодерністський, „фундаменталістський” типи), різні форми практичної політики, які враховують культурне розмаїття суспільства (мультикультурна освіта, автономія, мультинація).

Література:

1. **Ронан де Кодиак**. Мультикультуралізм / www.Immigranty.qxd
2. **Фукуяма Ф.** Ідентичність і міграція / www.n-europe.eu
3. **Антонюк О.** Історичні основи етнополітики України // Людина і політика. – 2003. – № 2. – С. 25 – 31.
4. **Биков О. М.** Конституційно-правовий статус національних меншин. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 354 с.
5. **Wardekker W. L.** Identity, plurality and education // Philosophy of education. – [http://x.ed.uiuc.edu/EPS/PES – Yearbook / 95_docs/wardekker.html](http://x.ed.uiuc.edu/EPS/PES-Yearbook/95_docs/wardekker.html) (8p.)
6. **Бомешко Е.** Поліетнічне Придністров'є: проблеми образования в контексте единого образовательного пространства СНГ // Персонал. – К., 2003. – № 8. – С. 36 – 38.
7. **Бондарук С. О.** Досвід західних демократій та мультикультурний розвиток в Україні / Матеріали II міжнародної наукової конференції (Одеса, 24-26 травня 2002 р.) / Укладач Л. Марголіна; Канад.-укр. проект „Демократична освіта”, М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Одеська національна юридична академія. – К.: Ай Бі, 2003. – 729 с.
8. **Воронов І.** Етнічні меншини у вимірах демократії // Політика і час. – 2002. – № 10. – С. 50 – 60
9. **Котигоренко В.** Тенденції в етнічній та етномовній динаміці населення України у 1959 – 2001 рр.: (За матеріалами переписів) // Людина і політика. – 2003. – № 2. – С. 12 – 24.
10. **Малахов В.** „Скромное обаяние расизма” и другие статьи. – М.: Модест Колеров и „Дом интеллектуальной книги”, 2001. – 176 с
11. **Малахов В.** Зачем России мультикультуралізм // <http://www.management.edu.ru>
12. **Малахов В.** Культурный плюрализм versus мультикультуралізм // <http://www.management.edu.ru>
13. **Перотті Антоніо.** Виступ на захист полікультурності. – Львів: Кальварія. – 2001. – 128 с.
14. **Рагозин Н. П.** Принцип интеркультурности в преподавании прав человека: некоторые проблемы пропедевтики // Книга о предрассудках / Пер. с англ. – Донецк, 1997.
15. **Саржан С. Е.** Національні меншини в суспільно-політичному житті

України // Вісник ДонДУЕТ. Сер. Гуманітарні науки. – 2001. – № 3. – С. 86 –92.

16. **Дрожжина С. В.** Культурна політика сучасної полікультурної України: соціально-філософський та правовий аспекти: Монографія. – Донецьк: ДонДУЕТ, 2005. – 196 с.

17. **Кирабаев Н. С.** Культурная идентичность, плюрализм и глобализация в современном философском дискурсе // Культурная идентичность и глобализация. Доклады и выступления. 5-ый международный философский симпозиум „Диалог цивилизаций: Восток - Запад”. – М.: Изд-во РУДН, 2002.

18. **Павлова Е. Б.** Идеи мультикультурализма в формировании идеологии глобализирующегося общества. Теоретические аспекты // www.sir.edu

19. **Фукуяма Ф.** Доверие // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999.

20. **Хантингтон С.** Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности. – М. ООО „Издательство АСТ”: ООО „Транзиткнига”, 2004. – 635 с.

21. **Сейла Бенхабиб.** Притязания культуры. Равенство и разнообразие в глобальную эру // Пер. с англ.; под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: Логос, 2005. – 350 с.

22. **Рагозін М. П.** Демократія від А до Я: Словник-довідник. – Донецьк: Видавництво „Донбас”, 2002. – 203 с.

23. **Низамова Л. Р.** Идеология и политика мультикультурализма: потенциал, особенности, значение для России / www.kazanfed.ru

24. Большой юридический словарь / Под ред. А. Я. Сухарева, В. Д. Зорькина, В. Е. Крутских. – М.: ИНФРА-М, 1999. – 790 с.

25. **Дрожжина С. В.** 50 конспектов уроков по Программе Министерства образования и науки Украины. – Донецк: Центр подготовки абитуриентов, 2001. – 328 с.

Косово, боротьба за незалежність: історія питання та його наслідки

Вікторія Дівак,

аспірант Інституту держави і права
ім. В. Корецького НАН України

У статті аналізується геополітична ситуація, яка склалася внаслідок проголошення незалежності Косово. Автор доходить висновку, що, незважаючи на певні побоювання міжнародної спільноти стосовно можливого виникнення певних загроз, цей факт не матиме серйозних негативних наслідків для європейського регіону, так само як і для країн – членів СНД.

Проблема національних меншин як складової зовнішньої і внутрішньої політики югославської держави виникла разом з утворенням 1918 року Королівства сербів, хорватів і словенців у складі Сербії, до якого увійшли частини Австро-Угорської імперії – Хорватія, Словенія, Істрія, Далмація, Боснія і Герцеговина, а також Македонія і Чорногорія. Однак, як видно з назви, суб'єктами цієї держави були лише серби, хорвати і словенці. Македонці, чорногорці й боснійські мусульмани, а також албанці Косово і Метохії не були її політичними суб'єктами. 1929 року держава отримала назву Королівство Югославія.

На території Королівства з'явилася велика кількість різних етнічних груп – і ті, що проживали тут раніше, і ті, що оселилися на цих землях в результаті післявоєнної зміни кордонів. Навесні 1920 року уряд Королівства підписав доповнення до Мирного договору – „Тимчасовий закон про захист національних меншин”, окремі положення якого увійшли до Конституції Королівства 1921 року. Зокрема, Конституцією було передбачено для національних меншин майже всі громадянські й політичні права, які мали три титульні нації. Однак існували й певні обмеження, зокрема у сфері виборчих прав і прийняття на державну службу – для натуралізованих громадян передбачався десятирічний термін проживання в країні та вільне володіння сербо-хорватською мовою, якщо громадянин бажав обиратися до парламенту. Для тих, хто бажав працювати в державних структурах, потрібний був спеціальний дозвіл Державної Ради та запит відповідного міністра.

Слід зазначити, що загалом для уряду була характерною неухвага

до прав національних меншин, котрі не згадувалися у відповідних міжнародних документах, і надання особливих привілеїв етнічним групам, які мали суттєву підтримку своїх материнських держав (наприклад, Італії та Німеччини). У цьому контексті албанці, незважаючи на те, що на початку 1920-х років вони були найчисельнішою етнічною меншиною, з міжнародно-правової точки зору підпорядковувалися внутрішнім законам (Конституції) та адміністративним правилам Королівства.

Офіційна політика центральної влади в регіоні Косово і Метохії у міжвоєнний період зводилася до політико-економічного, адміністративного та культурного регулювання міжетнічних стосунків і дуже часто мала репресивний характер. Головним завданням уряду на той час було відновлення етнічного балансу в регіоні, де чисельність слов'янського населення з 1886 по 1912 рік скоротилася майже на 150 тисяч осіб. З цією метою проводилася аграрна реформа, яка повинна була, з одного боку, модернізувати сільськогосподарське виробництво та обмежити поміщицьке землеволодіння, а з іншого – забезпечити заселення цих земель сербськими й чорногорськими селянами. Така політика, під час проведення якої часто порушувалися громадянські права та відбиралася земля в албанців без будь-яких компенсацій, викликала протест серед сільського населення Косово. У політичній сфері албанці мали активні виборчі права, але пасивне виборче право було обумовлене вимогами до кандидатів вільно володіти офіційною державною мовою (сербо-хорватською), тоді як використання албанської мови заборонялося. Таким чином, можна стверджувати, що у міжвоєнний період албанці Королівства фактично перетворилися на громадян другого сорту, що призвело до посилення сепаратистських тенденцій і кристалізації вимог об'єднання всіх албанців Балкан у Велику Албанію.

Королівство Югославія проіснувало до квітня 1941 року, коли зазнало поразки від Німеччини та її союзників (Італії, Угорщини й Болгарії) і було поділене на відповідні зони окупації. Під час Другої світової війни партизани під керівництвом Йосипа Броз Тіто за підтримки СРСР і Великої Британії звільнили країну від окупантів, і югославська державність була відновлена вже у зовсім іншій формі – етнотериторіальній федерації на основі комуністичної ідеології та відповідної їй економічної бази.

У 1940 - 1960-і роки здавалося, що національне питання в країні вирішено. Однак вже на початку 1960-х років у Союзі комуністів Югославії розпочалася боротьба між прихильниками реформ і удосконалення федералізму та прихильниками жорсткого централізму, а 1970-ті роки позначилися репресіями щодо учасників „Хорватської весни”, „лібералів” Сербії, реформаторів Македонії та Боснії і Герцеговини.

Після Другої світової війни генеральний секретар Компартії Албанії Е. Ходжа зазначав: „Берлінський конгрес та Версальський мирний договір несправедливо порушили інтереси Албанії і албанської національної меншини Косова... Вони не погодилися з таким вирішенням питання і не

бажають залишатися у межах Югославії, незалежно від її політичного устрою... Їх єдиний ідеал – це об'єднання з Албанією” [1].

Особливий статус регіон Косово і Метохія (Космет) отримав лише після створення ФНРЮ. Відтоді щоразу, коли вносилися зміни до Конституції, статус регіону підвищувався, розширювалися його права як територіальної одиниці. Так, Конституція 1946 року надавала регіону статус автономної області у складі Сербії, за Конституцією 1963 року Космет отримав статус автономного краю, а Конституція 1974 року фактично перетворила регіон на самостійного суб'єкта Югославської Федерації.

Слід зазначити, що уже в той період албанці висловлювали невдоволення статусом автономної області у складі Сербії. В уже згадуваному листі Е. Ходжі до ЦК ВКП(б) зазначалося, що „їх (албанців) ідеал – об'єднання з Албанією залишився не здійсненим” [2]. Ще 1948 року лунали заклики до боротьби албанського народу за власну державу.

І хоча в окремих документах КПЮ висловлювалася думка, що Югославія має розвиватися як федеративна держава рівноправних народів і що національному питанню слід приділяти більше уваги, в реальному житті пріоритет надавався саме розвитку процесів самоврядування. Крім того, Конституція 1963 року мала суттєві суперечності: з одного боку, національні меншини отримали статус народностей (автономні області, у тому числі Косово і Метохія отримали статус автономних країв), а з іншого – саме значення нації у системі соціалістичного самоврядування понижувалося на користь виробничих відносин.

Відповідно до Конституції 1974 року, республіки та автономні краї отримували політичну та економічну самостійність. Так, автономні краї фактично мали подвійний статус: вони перебували у складі Сербії й одночасно отримали такі ж права, як і сама Сербія в складі Федерації. Тобто автономний край Косово і Метохія мав однакові права з республіками, крім одного – він не міг вийти із складу Сербії. Вважалося, що таким чином вдасться зберегти єдність країни. Однак швидко з'ясувалося, що тенденції до національного самовизначення суперечили ідеї побудови югославської держави, а соціалізм з елементами самоврядування та ринку насправді мало чим відрізнявся від соціалізму радянського.

Навесні 1981 року на тлі загальноюгославської кризи в економіці знову загострилося косовське питання. Оскільки албанці в Югославії були четвертою нацією за кількістю, то вважали, що мають право вимагати статусу республіки.

У травні 1980 року помер Й. Броз Тіто – лідер Югославії протягом усього післявоєнного періоду. Особистість його була значним фактором у вирішенні проблем внутрішньої і зовнішньої політики країни, а авторитарний характер його влади стримував, не давав вийти на поверхню економічним, політичним і національним суперечностям.

Вже через рік після смерті Тіто косовські албанці виступили за надання автономному краю статусу республіки. Демонстрації протесту незабаром

трансформувалися у відкритий конфлікт албанців з поліцією та сербським населенням, який тривав до остаточного розпаду Югославії.

Після чергового загострення ситуації в регіоні наприкінці 1980-х років у Сербії розпочалася кампанія за територіальну й адміністративну єдність республіки та скорочення прав автономних країв. 1986 року було опубліковано Меморандум Сербської академії наук і мистецтва, який фактично став маніфестом сербських націоналістів. Автори Меморандуму зазначали: „Конституція 1974 року фактично розділила Сербію на три частини. Автономні області в межах Сербії зроблено рівноправними республіками, а та частина сербських людей, яка проживає в інших республіках у великій кількості, на відміну від інших національних меншин не має права використовувати рідну мову та алфавіт, організовуватися політично і культурно, розвивати унікальну культуру своєї нації” [3]. Саме така ситуація, на думку авторів Меморандуму, призводить до переселення сербів з Косова і Хорватії на територію внутрішньої Сербії. Виходом академіки вважали негайну зміну Конституції з метою задоволення нагальних потреб сербів – „автономні області повинні стати істинними, невід'ємними частинами Республіки Сербії, надання їм автономії, яка б не ліквідувала цілісність Республіки” [4].

Рецепти виходу з кризи, які пропонувалися академіками, фактично забезпечували панування сербської нації над іншими – перетворення Югославії на „Велику Сербію” або об'єднання в одну державу всіх територій, на яких проживали серби. Звичайно, лідери інших республік не могли з цим погодитися. Меморандум зруйнував той крихкий етнополітичний та ідеологічний баланс, що існував у югославському суспільстві.

У цей період до влади прийшов молодий лідер Югославії С. Мілошевич. Граючи на національних почуттях сербів, він закликав до більш жорсткої національної політики й домогся скасування автономного статусу країв Косово і Метохія та Воєводини, населених переважно (відповідно) албанцями й угорцями. Саме націоналізм С. Мілошевича підштовхнув Югославію до краху: Словенія і Македонія відокремилися майже без проблем, а Хорватія та Боснія і Герцеговина отримали незалежність після громадянських воєн 1990-х років.

За Конституцією Сербії 1990 року залишалися чинними всі привілеї країв Косово і Метохія та Воєводина, крім однієї – права вето на рішення республіканського центру. Албанці вважали, що автономію краю знищено. Хоча Сербія й намагалася проводити деякі заходи щодо політичної та економічної стабілізації в регіоні, всі вони виявилися неефективними. Парламент Косово, розпущений сербською Скупщиною у липні 1990 року, почав створювати паралельні державні структури – парламент і уряд у підпіллі. В результаті регіон фактично розділився на два суспільства – сербське й албанське. 1994 року було сформовано навіть підпільне міністерство внутрішніх справ Республіки Косово.

Загалом офіційний Белград ігнорував вимоги косовських албанців, нагнітаючи істерію навколо „одвічності сербської землі”, що призвело до зародження албанського ненасильницького руху опору, який поступово радикалізувався і зрештою вилився у партизанську війну проти федеральної влади. 1997 року була створена Визвольна армія Косова. Зброю повстанці одержували, зокрема, через албанський кордон – з армійських арсеналів, пограбованих під час албанської революції 1997 року. Рівень насильства наростає з обох сторін, а федеральна армія в ході „антитерористичних операцій” влаштовувала етнічні чистки.

Посилаючись на необхідність захистити косовських албанців, НАТО 1999 року піддав сербську територію повітряним бомбардуванням, в результаті чого югославські урядові війська вийшли з Косова, а їх місце зайняли військові сили Альянсу. Протягом восьми з половиною років Косово перебувало під управлінням контингенту НАТО та адміністрації ООН. Номінально залишаючись сербською провінцією, регіон став протекторатом ООН. 17 лютого 2008 року парламент Косово офіційно в односторонньому порядку проголосив незалежність.

Аналіз історичної ретроспективи перебування Косово у складі Сербської республіки та Югославії загалом дає змогу визначити причини стійкого сепаратизму косовських албанців. Вони обумовлювалися насамперед недалекоглядною політикою федерального керівництва в суспільно-політичній, соціально-економічній та культурній сферах.

Найсуттєвішими причинами посилення албанського націоналізму і сепаратизму можна вважати вкрай несприятливу суспільно-політичну ситуацію в регіоні, серйозні економічні та соціальні проблеми. Регіон Косово і Метохія був найвідсталішим в Югославії, хоча має багаті природні ресурси (вугілля, родючі землі). Так, якщо 1947 року рівень найбільш відсталих регіонів країни – Боснії і Герцеговини, Македонії та Чорногорії був вищий, ніж у Косово на кілька відсотків, то 1980 року вже у 2,5 разу [5]. 1980 року рівень національного продукту на душу населення в Косово був на 72 відсотки нижчий, а рівень безробіття майже на 30 відсотків вищий, ніж загалом по Югославії. Водночас за темпами природного приросту населення регіон був на першому місці не тільки серед республік Югославії, а й у Європі [6].

До політичних причин можна віднести командно-адміністративну систему, яка поширювала політичний контроль на всі сфери життя суспільства; загальну кризу соціалістичного табору, що кардинально змінила систему ідеологічних цінностей етнічних груп, які в ньому перебували; перехід владних повноважень і повноважень щодо розподілу загальних ресурсів країни від центральної партійно-державної номенклатури до лідерів національних рухів, які домагалися національного рваншу.

Ще однією причиною посилення сепаратизму косовських албанців можна вважати систему освіти в регіоні, яка, починаючи з кінця 1950-х

років, була тісно пов'язана з албанською шкільною освітою – вона підігрівала націоналістичні настрої, особливо серед учнівської молоді. В навчальних закладах Косово викладали фахівці з Албанії, за албанськими підручниками навчалися учні в школах, тоді як державні програми повністю ігнорувалися. 1970 року в Приштині відкрився університет, де албанською і сербською мовами навчалося майже 40 тисяч студентів, і 80 відсотків їх були албанцями. На одну тисячу осіб у Косово студентів було на 14 відсотків більше, ніж в середньому по країні [7].

У розвитку албанського сепаратизму можна виокремити такі етапи: 1950-ті роки – пропаганда націоналізму, 1960-ті роки – демонстрації, акції протесту, провокації проти сербського населення, 1970 – 1980-ті роки – збройна боротьба, повстання, кінець 1990-х років – збройна боротьба за незалежність.

Суттєву підтримку албанським сепаратистам надавала підпільна організація „Революційний рух за об'єднання албанців”, очолювана А. Демачі. В статуті організації зазначалося: „Головна і кінцева мета руху – звільнення шиптарських країв, анексованих Югославією, та їх об'єднання з матір'ю Албанією” [8]. У підпіллі діяли й такі організації, як „Марксистсько-леніністи Косово”, „Червоний народний фронт”, „Марксистсько-ленінська партія албанців Югославії”. 1982 року ці організації об'єдналися в одну під назвою „Рух за албанську соціалістичну республіку в Югославії”. Ця організація виступала за об'єднання в Республіці Косово всіх земель, де проживали етнічні албанці, в складі Федеративної Югославії – Косово і Метохія, Західна Македонія, частина Санджака, частина Чорногорії.

Що стосується безпосередньо сецесіоністського руху в Косово, тут можна назвати три напрями його діяльності. Перший напрям – політичний рух під керівництвом І. Ругови (Демократичний Союз Косово). Вимагаючи незалежності краю, І. Ругова не відмовлявся від пошуку компромісів з керівництвом Югославії. Другий напрям був репрезентований „урядом у підпіллі” Б. Букоши, який мав великий вплив на албанців, що перебували за межами Косово. Він безпосередньо управляв фінансовими потоками з-за кордону, що спрямовувалися на підтримку боротьби за незалежність. Третій напрям – військовий і терористичний, представлений Визвольною армією Косово. Головною метою цієї організації було визнання своєї боротьби національно-визвольною і створення власної держави за допомогою міжнародних організацій.

Аналіз етапів розвитку етнічного конфлікту в Косово дозволяє зробити такі висновки:

1) перебування на одній території етносів з різними культурними, конфесійними, історичними традиціями, які до того ж мають в історичній ретроспективі негативний досвід взаємовідносин, є постійним дестабілізуючим чинником у регіоні. За таких умов потрібна дуже обережна й виважена державна політика щодо вироблення механізмів співіснування, які, з одного боку, давали б можливість зберігати і розвивати

етнічну самобутність, а з іншого – не зачіпали проблем цілісності держави через сецесійні процеси;

2) у глобалізованому світі ідеї етнічного націоналізму та етнічного сепаратизму за умов ігнорування інтересів етнічних меншин можуть набувати агресивного характеру, загрожувати територіальній цілісності держав. Політичний устрій сучасного світу далеко не ідеальний, а отже потребує суттєвих змін, насамперед у сфері міжнародного права.

На нашу думку, цікавою є реакція німецьких політиків і політичних оглядачів на проголошення незалежності Косово. Адже саме Німеччина бере активну участь у розв'язанні проблем країн колишньої Югославії.

Впливові німецькі друковані засоби масової інформації 16 – 22 лютого 2008 року більшість своїх матеріалів присвятили проблемам Косово, Сербії, всього балканського регіону, а також впливу цих процесів на перспективи європейської інтеграції, можливим загрозам для об'єднаної Європи та завданням німецької політики у цьому контексті [9]. Так, Н. Фрід у статті „Зворотній бік наказу на марш” (*Sueddeutsche Zeitung*, 21.02.08) говорить про історичне значення для Німеччини її участі в розв'язанні косовської кризи. На його думку, Косово є синонімом однієї з основних змін у німецькій свідомості, оскільки події навколо Косово змусили Німеччину вперше після Другої світової війни взяти участь у військових акціях (НАТО у Югославії, 1999). Автор зазначає, що сумнівна міжнародно-правова основа цієї війни компенсувалася особливо важливою для Німеччини моральною аргументацією: „Ніколи знову – Освенцім, ніколи знову – геноцид”. Отже, на думку автора, Німеччина позбавилася табу на використання збройних сил, що стало поштовхом до участі бундесвера в інших військових операціях за межами країни. Н. Фрід зазначає, що Косово сприяло виробленню нової інтерпретації міжнародної відповідальності Німеччини, а також інтересів її безпеки.

Велику увагу німецькі засоби масової інформації присвятили міжнародно-правовим основам проголошення незалежності Косово. Проте у цьому питанні серед фахівців немає однастайної думки. Так, професор права (до 2004 року голова Німецького товариства міжнародного права) М. Боте в інтерв'ю газеті *Tageszeitung* (17.02.08) називає незаконним проголошення незалежності Косово. Він зазначає, що підставами для вимог національною меншиною права на самовизначення могло бути її жорстоке пригноблення сьогодні, але не в минулому. Крім того, підкреслює М. Боте, на території Косово немає інститутів, необхідних для нормального функціонування держави. Тому єдиною владою тут є тимчасова адміністрація місії ООН Unmik, і будь-які дії ЄС в обхід ООН є незаконними. У цій же газеті Б. Шох у статті „Поганий приклад” зазначає, що проголошення незалежності Косово не принесло миру на Балкани. Утвердження в Косово принципу етнонаціоналізму може дестабілізувати ситуацію в Македонії та Боснії і Герцеговині. А. Позенер у статті „Визнання незалежності Косово є помилкою” (*Die Welt*, 20.02.08) звертає увагу на

Вікторія Дівак

те, що цей факт загрожує єдності ЄС, його співробітництву з Росією та інтеграції Сербії до європейської спільноти, а також підриває авторитет ООН.

Прихильники незалежності Косово загалом спираються на докази не юридичного чи логічного характеру, а морально-психологічного. Так, Х. Басія у газеті *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (18.02.08) зазначає, що проголошення та визнання незалежності Косово були необхідними через те, що дотеперішній стан не дозволяв регіону розвиватися і був нестерпним для косовських албанців. Небажання Росії і Сербії співробітничати в цьому питанні зробило неможливим компроміс у межах переговорного процесу. Проголошення незалежності косовської держави було не ідеальним, але єдино можливим у цій ситуації, зазначає К. Бергін у газеті *Die Welt* (17.02.08). Вона підкреслює, що війна Сербії проти своїх громадян позбавила її права спиратися на принципи непорушності державного кордону. Таким чином, косовські албанці отримали моральне право на самовизначення, одночасно взявши на себе зобов'язання щодо дотримання прав меншин і збереження сербських історичних і культурних пам'яток.

Коментарі німецької преси загалом висловлюють песимізм щодо життєздатності нової держави. Так, Т. Шмід у статті „Чому Косово залишиться протекторатом?” зазначає, що народження „державного немовляти” в Європі не може сприйматися як причина для радощів. На його думку, у нового утворення немає державницької ідеї, а саме його виникнення є результатом не нормального політичного процесу, а „маневру вимагання”. Тому реально Косово приречене залишатися утворенням, яким воно вже є дев'ять років – „несамостійною спільнотою, протекторатом” (*Die Welt*, 18.02.08).

У цьому контексті головним у публікаціях німецьких засобів масової інформації є питання допомоги Європи і, зокрема, Німеччини, у розбудові основних державних інститутів Косово. Окремі політичні оглядачі висловлюють сумнів щодо змоги косовської влади найближчим часом створити дієздатні силові структури. Так, *Sueddeutsche Zeitung* (22.02.08) цитує міністра оборони ФРН Ф.-Й. Юнга, який вважає, що формування косовської армії чисельністю 3,5 тисячі осіб може затягтися, і тоді забезпечувати безпеку в Косово продовжуватиме військовий контингент НАТО KFOR.

Велику увагу приділяють засоби масової інформації й діяльності в Косово представництва ЄС, насамперед місії Eulux. Ця місія налічує 1800 поліцейських, митників і чиновників юстиції з країн ЄС, найчисельнішою є саме німецька делегація. Е. Ратфельдер у статті „Радник з правом вето” зазначає, що в Косово ЄС буде представлено трьома окремими підрозділами – політичним представництвом IOC/EUSR, поліцейсько-правовою місією Eulux та групою зв'язку. На думку автора статті, згодом ці групи конкуруватимуть, що відіб'ється на їх діяльності. Крім того, Е. Ратфельдер впевнений, що з органами ЄС не будуть співпрацювати косовські серби, що суперечить ідеї плану М. Ахтисаарі (*Tageszeitung*,

16.02.08). А. Н. Мапперт-Нідік зазначає, що незалежне Косово може рахувати на підтримку МВФ та Міжнародного банку реконструкції та розвитку, де його покровителі мають більшість голосів, але косівським албанцям зачинено двері до структур ООН та ОБСЄ (Die Zeit online, 18.02.08).

Таким чином, політики Німеччини у своїх поглядах на майбутнє Косово та ЄС демонструють повне розуміння того, що економічна неспроможність Косово і брак державних інститутів неминуче стануть тягарем для країн об'єднаної Європи. Крім того, мають сенс і коментатори, які дотримуються думки, що остаточне вирішення косовського питання може бути ускладнене суперечностями в країнах ЄС та неготовністю його бюрократичних структур до вирішення комплексу прецедентних правових, адміністративних і політичних проблем, котрі виникли з утворенням нової незалежної держави.

Після проголошення незалежності Косово виникло питання, як вплине ця подія на подальший розвиток міжнародно-правових відносин в сучасному світі. На нашу думку, говорити про її наслідки ще рано, оскільки навіть найбільш впливові на світовій арені країни та міжнародні організації остаточно не визначилися з цього питання. Поки що можна говорити лише про те, що країни, де проблем сепаратизму немає або вони не є кричущими, визнали незалежність Косово чи схилиються до цього. Країни ж, де питання самовизначення народів і націй трансформуються в процеси створення незалежних держав через сецесію, виступають категорично проти незалежності.

Та все ж вже зараз можна висловити деякі міркування.

На нашу думку, визнання незалежності Косово можна вважати кінцем системи міжнародних відносин, заснованої на визнанні непорушності суверенітету національних держав. Що це означає? По-перше, це – визнання можливості зміни кордонів у Європі через насильство і без згоди країни, що мала суверенітет над певною територією, зафіксований міжнародно-правовими актами. Розпад СРСР, Чехо-Словаччини, Югославії не порушував принципу непорушності кордонів. Суб'єкти федерацій цих країн просто змінили свій статус, закріпивши це в домовленостях між собою. Приєднання НДР до ФРН здійснилося за бажанням НДР як суб'єкта міжнародного права. Утворення Європейського Союзу також обмежується принципом національного суверенітету й непорушності кордонів. Однак можна говорити, що сьогодні цей принцип у Європі більше не діє, а отже навряд чи він буде діяти в інших частинах світу. По-друге, можна стверджувати, що косовський прецедент фактично зафіксував відмову від принципу суверенітету держави-нації, і перехід до права, заснованого на приматі своїх принципів віри і своїх цінностей, підкріплених своєю силою. По-третє, можна припустити, що, використовуючи косовський прецедент, сепаратисти спробують встановлювати контроль над територіями, значимість яких визначають, наприклад, запаси корисних копалин чи

геополітичні інтереси тих або інших держав.

Разом з тим, поява нової держави на Балканах навряд чи суттєво впливатиме на геополітичні процеси, хоча певні загрози щодо можливої дестабілізації регіону і Європи у перспективі цілком реальні. Адже, звернімо увагу, існує питання щодо легітимності Міжнародної наглядової групи з проблем Косово, яка повинна діяти у межах плану М. Ахтісаарі, та її міжнародного представника, оскільки поки що немає рішення Ради Безпеки ООН про статус Косово. У цьому контексті план М. Ахтісаарі також не має правового статусу (і невідомо, коли він такий статус отримає), а отже не існує будь-яких міжнародно-правових основ для діяльності Міжнародної наглядової групи. Це, на думку офіційних представників Сербії, свідчить, що діяльність цієї групи та її представника в Косово незаконна, а відтак порушується суверенітет і територіальна цілісність Сербії. Позицію Белграда підтримала Росія [10]. Така правова невизначеність може призвести до суттєвого затягування в часі реалізації положень плану М. Ахтісаарі. А коли не буде дієвих результатів його втілення, ЄС може опинитися заручником тих, за чію долю він взяв на себе відповідальність.

Коли будь-який регіон заявляє про свою незалежність, то його юридичний статус змінює не сама заява, а кількість країн, що його визнають і приймають нову державу до міжнародних організацій. Реально ж нині в інших частинах світу немає такого впливового блоку, як, наприклад, ЄС, який би був готовий визнати незалежність будь-якого регіону, а також спрямувати значні фінансові й людські ресурси для допомоги новій державі. Дослідник процесів глобалізації У. Бек зазначав, що в сучасному світі всі можуть і навіть повинні втручатися у справи одне одного, але реально втручатися можуть лише ті, хто має достатній економічний і військовий потенціал.

Проголошення незалежності Косово спровокувало розкол серед країн ЄС у питанні визнання нової держави. Ймовірно посилюватимуться труднощі, які вимагатимуть від ЄС суттєвої допомоги як фінансової, так і військової для вирішення проблем корупції, наркотрафіку, злочинності, що існують у Косово –європейська спільнота просто не має досвіду вирішення таких проблем. Крім того, у випадку прискорення процедури прийняття Косово до ЄС, одразу ж виникнуть питання щодо стандартів Євросоюзу, до яких новій державі дуже далеко.

Існує ще один важливий для європейської спільноти аспект. Косово є переважно ісламським регіоном, а отже в перспективі ЄС може зустрітися з серйозними проблемами щодо ісламського фундаменталізму. Так, у Чорногорії 2002 року за активної підтримки албанського населення, яке складає майже 20 відсотків, до влади прийшов прихильник незалежності М. Джуканович, а 2006 року саме завдяки албанцям Чорногорія заявила про незалежність від Сербії. Напружена ситуація склалася також у Санджаку – області на кордоні Сербії та Чорногорії, де більшість населення

складають серби-мусульмани. Якщо з цього регіону вдасться витіснити рештки християнського населення, то, у разі відриву Чорногорії від Сербії, а також об'єднання мусульманської частини Боснії і Герцеговини з албанськими землями, на Балканах утвориться доволі потужна мусульманська спільнота.

Сербія не має ресурсів і сил для утримання Косово під своєю юрисдикцією. Вирішення цього питання військовими методами приведе Белград до відкритого протистояння з міжнародною спільнотою. Політичне вирішення також неможливе, оскільки державне будівництво і в Сербії, і в Косово ґрунтується на принципах етнічного націоналізму. А етнічний націоналізм фактично унеможливорює існування держави з поліетнічним населенням. Тому Сербії вигідніше підтримувати ефективні стосунки з найбільш впливовими країнами Європи та США з огляду на їх ймовірну підтримку Сербії у прагненні стати членом ЄС.

Сьогодні боротьба косовських сербів проти незалежності Косово підтримується і Сербією, і Росією. Те, що косівських сербів підтримує Белград, зрозуміло, а от те, що ці процеси підтримує Москва, може свідчити, що проблема Косово з рівня Приштини і Белграда виходить на інший геополітичний рівень, а саме Москви і Вашингтона. Така ситуація, ймовірно, свідчатиме, що процес визнання незалежності Косово міжнародною спільнотою і включення його до міжнародних організацій суттєво затягнеться.

Динаміка розвитку грузино-абхазького та грузино-осетинського конфліктів, що призвели до появи двох невизнаних держав, демонструє певні аналогії з Косово. Наприклад, конфлікти в Косово та Грузії свого часу були заморожені з залученням зовнішніх факторів, які виконують провідну роль у процесі врегулювання. У випадку Косово це держави – члени НАТО, у грузино-абхазькому конфлікті – Росія. При цьому згоду на чинні формати політичного врегулювання було зафіксовано в окремих міжнародних документах. Однак головним об'єднуючим фактором у ситуації, що розглядається, була політична воля етнічних спільнот, що проживають на території Косово, Абхазії та Південної Осетії.

Разом з тим, вважаємо, що ні прецедент Косово, ні можливе бажання Росії використати ситуацію, що склалася, у своїх цілях, не матимуть жодного значення для подальшої долі невизнаних республік на території СНД. Слід взяти до уваги такі обставини. Придністров'я заявило про свою незалежність від Молдови 1990 року. Нагірний Карабах проголосив незалежність від Азербайджану 1991 року. Абхазія і Північна Осетія фактично домоглися суверенітету 1992 року. Тобто де-факто ці республіки стали незалежними (вже понад 10 років мають власні уряди, парламенти, збройні сили тощо) задовго до проголошення незалежності Косово. Отже для них Косово може стати лише додатковим інструментом легітимації своїх амбіцій на міжнародній арені. Крім того, конфлікти в цих республіках розвиваються за власним сценарієм, і незалежно від того, чи буде Москва

підтримувати їх уряди, і чи визнає міжнародна спільнота незалежність Косово, грузино-абхазький і вірмено-азербайджанський конфлікти потребуватимуть нових принципів врегулювання.

Ще один аспект. Існує певний сумнів у тому, що лідери невизнаних республік насправді зацікавлені в швидкому вирішенні існуючих конфліктів. Деякі політики схиляються до думки, що місцева політична еліта може бути зацікавлена в збереженні перманентно невирішеного стану цих конфліктів, оскільки в цьому випадку є можливість отримувати деякі дивіденди, насамперед економічні.

На нашу думку, говорити про вплив Косово на українські реалії можна лише гіпотетично, оскільки в країні немає мотивів для розвитку подій за косовським сценарієм. Однак деякі загрози все ж існують. Так, можливе посилення негативних тенденцій в Криму, що пов'язується з існуванням на півострові російської і кримськотатарської спільнот. Можливе посилення активності деяких політичних сил щодо закликів про приєднання Криму до Росії. Що стосується кримських татар, то радикалізація кримськотатарського руху (поки що вони вимагають вирішення земельного питання в автономії) цілком можлива, особливо враховуючи те, що в Україні не сформовано аргументовані позиції щодо того, яким чином адаптувати кримських татар в українське суспільство. Природне скорочення слов'янського населення і природний приріст кримськотатарського у перспективі може суттєво змінити демографічну та релігійну складову в автономії, що позначиться на подальшому розвитку регіону. Події у Косово також певним чином можуть погіршити перспективи діалогу щодо придністровського врегулювання, одним з учасників якого є Україна.

У контексті впливу проголошення незалежності Косово на суспільно-політичну ситуацію в Україні цікавими є результати соціологічного опитування, проведеного компанією Research & Branding Group з 11 по 18 березня у всіх регіонах (опитано 2000 респондентів старше 18 років, статистична похибка вибірки не перевищує 2,2 %). 33 % опитаних вважають, що аналогічна ситуація (проголошення незалежності) може виникнути в Криму з кримськими татарами, 11 % - у Криму з російськомовним населенням. 24 % опитаних вважають, що в Україні таке неможливо, 18 % не змогли визначитися з відповіддю. 25 % опитаних вважають, що в зв'язку з проголошенням незалежності Косово немає реальних загроз активізації проявів сепаратизму в Україні. При цьому 23 % респондентів вважають, що скоріше не існують такі загрози, 21 % - скоріше існують, 11 % - існують такі загрози, 20 % респондентів утруднилися відповісти.

Отже, можна зробити деякі **висновки**.

Незважаючи на побоювання міжнародної спільноти щодо можливих загроз для регіону, проголошення незалежності Косово не матиме фатальних негативних наслідків: країни Західної Європи залишаються досить сильними і впливовими для того, щоб не допустити дезінтеграції

своїх держав, а Росія на сьогодні досить слабка, щоб скористатися цією ситуацією для посилення свого впливу на міжнародній арені. Тому факт відокремлення Косово може бути певним чином використаним (і то за певних умов), а не відігравати вирішальну роль у цих процесах. Загалом, аналізуючи історію розвитку сепаратизму в різних країнах, можна стверджувати, що коли існують об'єктивні передумови (у широкому розумінні) для будь-якого відокремлення, то воно відбудеться у той чи інший спосіб. Якщо ж таких передумов немає, то жодне Косово не стане причиною розділення країни.

Література:

1. Письмо Э. Ходжи в ЦК ВКП(б) о предыстории возникновения косовского вопроса и методах его решения. // Восточная Европа в документах российских архивов, 1944 – 1953. – М.: Новосибирск: Сибирский хронограф, 1998. – Т. 2: 1949 – 1953. – С. 206.
2. Там само, с. 209.
3. Кризис югославского федерализма <http://gruzdev.narod.ru/zaversh.html>
4. Там само.
5. **Гуськова Е. Ю.** Албанское сепессионистское движение в Косово. Албанський фактор кризиса на Балканах. – М.: ИНИОН, 2003. – С. 11.
6. Социалистическая Федеративная Республика Югославия. – М.: Наука, 1985. – С. 170.
7. Автономный край Косово и Метохия: Факты. – Белград: Союзный секретариат по информации, 1998. – С. 30.
8. Там само, с. 126.
9. Суверенитет без государства: немецкие СМИ о независимости Косово. <http://www.regnum.ru/news/issues/967693.html>
10. **Бобицкий Н.** Косово месяц спустя: quo vadis? <http://www.zn.ua/1000/1600/62441>
11. <http://podrobnosti.ua/society/2008/03/24/506997.html>

Тенденції гендерної політики в Європі та Україні

В'ячеслав Соколов,

доктор історичних наук,

професор кафедри політології

Одеського державного економічного університету

Марина Саприкіна,

аспірант кафедри політології

Одеського державного економічного університету

Автори аналізують тенденції у сфері гендерної політики в Європейському Союзі та Україні у 2004 – 2007 роках. На основі офіційних документів дається відповідь на питання, чи тотожним шляхом просуваються ЄС і Україна до досягнення гендерної рівності, а також як можна наблизити Україну до європейських гендерних стандартів.

У 2004 – 2007 роках в Україні було прийнято низку важливих документів щодо забезпечення гендерної рівності. Вони, зокрема, підтверджували міжнародні зобов'язання України щодо зазначеної проблеми. Так, у червні 2005 року Президент України підписав Указ „Про вдосконалення роботи центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків” [4], згідно з яким на одного з керівників органу виконавчої ради покладаються обов'язки гендерного радника. У вересні 2005 року Верховна Рада України ухвалила Закон „Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків” [1]. Його мета – досягти паритетного статусу жінок і чоловіків шляхом законодавчого забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, гарантованих Конституцією. За цим законом державними інституціями, які забезпечують принцип рівних прав і можливостей жінок і чоловіків, є Верховна Рада України, Уповноважений Верховної Ради з прав людини, Кабінет Міністрів, спеціальний центральний орган виконавчої ради з рівних прав та можливостей. Законом засновуються посади координаторів з гендерної рівності на всіх щаблях влади.

У квітні 2006 року було прийнято Постанову Кабінету Міністрів щодо проведення гендерно-правової експертизи чинного законодавства і проектів нормативно-правових актів в усіх сферах його застосування.

У листопаді 2006 року відбулися парламентські слухання на тему „Рівні права та рівні можливості в Україні: реалії і перспективи” і „Сучасний стан та актуальні завдання у сфері запобігання гендерному насильству”. В грудні 2006 року Кабінет Міністрів України з метою забезпечення рівних прав жінок і чоловіків та можливості для їх реалізації як основного права людини затвердив „Державну програму з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року” [2].

2007 рік був оголошений роком гендерної рівності в Україні. Тоді ж було створено Міжвідомчу раду з питань сім'ї, гендерної рівності, демографічного розвитку та протидії торгівлі людьми [3].

Більшість міжнародних експертів сходиться на думці, що Україна створила сучасне національне законодавство, яке сприяє гендерній рівності і забезпечує гарантії того, що ніхто не може дискримінуватися за статтю [16, с. 41].

Україна двічі звітувала про виконання Цілей розвитку тисячоліття, прийнятих для України. Цей документ передбачає 6 цілей, 13 завдань, 23 індикатори. Що стосується гендерної рівності і прав жінок, то перед Україною поставлено, зокрема, такі цілі, як поліпшення здоров'я матері і зниження дитячої смертності, забезпечення гендерної рівності. Завданням також є досягнення гендерного співвідношення згодом найменше 30:70 для двох статей в органах законодавчої і виконавчої влади і скорочення вдвічі різниці в доходах жінок і чоловіків до 2015 року.

Для вимірювання використовуються такі індикатори:

- гендерне співвідношення серед народних депутатів України (кількість жінок і чоловіків);
- гендерне співвідношення серед депутатів місцевих органів влади;
- гендерне співвідношення серед депутатів обласних органів влади;
- гендерне співвідношення серед депутатів районних органів влади;
- гендерне співвідношення серед депутатів міських органів влади;
- гендерне співвідношення серед депутатів селищних органів влади;
- гендерне співвідношення серед депутатів сільських органів влади;
- гендерне співвідношення у складі членів Кабінету Міністрів України;
- гендерне співвідношення серед вищих державних службовців (І і ІІ посадових категорій);
- співвідношення середньої зарплатні жінок у процентному відношенні до середньої зарплатні чоловіків.

У звіті щодо прогресу у виконанні Цілей розвитку тисячоліття 2005 року зазначається, що відтоді, як було ухвалено цей документ, Україна, яка традиційно мала високі стандарти щодо жіночої освіти та значні досягнення в розвитку законодавчої бази стосовно принципів рівних прав, зобов'язалася дати відповідь на більше викликів, ніж інші пострадянські країн [16, с. 45]. Та все ж прогрес України у цій сфері не був значним.

Визначені завдання були виконані лише за трьома індикаторами з десяти. Відзначалося, що існує велика різниця між забезпеченням гендерної рівності де-юре і де-факто. Незалежні оцінки (місце України в наведених нижче міжнародних рейтингах) доводять, що Україна не набагато просунулась у виконанні міжнародних зобов'язань. За показниками індексу людського розвитку Україна 2006 року посідала 77 місце серед 177 країн світу [13].

Індекс людського розвитку обчислюється на основі чотирьох показників: очікуваної тривалості життя при народженні дитини, рівня грамотності населення, старшого 15 років, охоплення всіма видами освіти (включаючи й вищу) вікових категорій, що, відповідно до специфіки національної освітньої системи, мають підлягати навчанню, та на основі величини ВВП на душу населення за паритетами купівельної спроможності. Україна умовно належить до відносних лідерів групи середнього розвитку [14], до якої входить і ще одна країна з євроінтеграційними амбіціями – Туреччина.

Група середнього рівня розвитку людини — це транзитно-перехідна група, країни якої можуть мати доволі високі показники за однією складовою зведеного індексу й бути на низькому рівні за показником іншої складової. В Україні спостерігається саме така тенденція. Вона відстає за показником величини ВВП на душу населення (85 місце) та показником очікуваної тривалості життя при народженні (113 місце). За рівнем грамотності Україна посідає 11 місце (99,4 %). Саме завдяки сильним позиціям в освітній сфері наша країна має підсумкову 77 позицію.

За двома індексами – людського та гендерного розвитку – Україна посідає 47 місце серед 136 країн.

Індекс гендерного розвитку було введено 2005 року для вимірювання досягнень у тих же сферах, що й індекс людського розвитку, але з врахуванням становища жінок і чоловіків. Ступінь реалізації прав жінок, введений 1995 року, вимірює рівень участі жінок на рівні прийняття рішень в економічній і політичній сферах. Він розраховується за рівнем доходу жінок і чоловіків, кількістю жінок і чоловіків у парламенті та рівнем прийняття економічних рішень через кількість жінок-керівників, менеджерів, технічних працівників. Тут Україна посідає 63 місце серед 75 країн (сума балів – 0.455 [13]).

Країни – члени Європейського Союзу входять до групи високого рівня розвитку [12]. У ЄС прийнято важливі політичні документи у цій сфері. Так, у березні 2006 року ухвалено „Дорожню карту до рівності чоловіків і жінок – 2006 – 2010 роки” [7]. У ній визначено 6 пріоритетів стосовно досягнення гендерної рівності. Йдеться, передусім, про створення рівних умов для чоловіків і жінок для досягнення економічної незалежності, ліпшого балансу між роботою, особистим і родинним життям. Забезпечення рівного доступу чоловіків і жінок до участі у прийнятті рішень теж визначено як одне з провідних завдань разом з подоланням насильства

і торгівлі людьми. Серед основних завдань визначено також боротьбу з гендерними стереотипами в суспільстві і поширення гендерної рівності поза межами Європейського Союзу.

Тоді ж було прийнято Європейський пакт з гендерної рівності. Цей документ спрямовується на заохочення дій з гендерної рівності серед країн - членів ЄС і самого ЄС у таких сферах, як ліквідація гендерного розриву в оплаті праці і гендерних стереотипів на ринку праці, узгодження сімейного та професійного життя, гендерне інтегрування і гендерний моніторинг.

В лютому 2007 року було оприлюднено звіт Європейській Раді, Європейському парламенту, Європейському економічному та Соціальному комітету і Комітету регіонів щодо рівності між чоловіками й жінками, а в травні - документ „До гендерної рівності в Європейському Союзі”, а також Декларацію трьох країн - голів Ради, в якій Німеччина, Португалія і Словенія на найвищому рівні визнали, що досягнення гендерної рівності потребує вироблення окремого документа. В документі було визначено основні заходи цих країн у період їх головування в Раді. Зазначалося, зокрема, що гендерна рівність є метою ЄС, а також що „гендерні стереотипи” є ключовою темою для трьох співголів. Було визначено чотири пріоритетні напрями: ліквідація гендерних стереотипів в усіх сферах суспільства, збільшення економічної участі жінок та гендерної рівності у процесах прийняття рішень, ліквідація гендерного дисбалансу в освіті, просування жінок-мігрантів у всіх сферах діяльності суспільства, гендерне інтегрування.

У вересні 2007 року було опубліковано Резолюцію Європейського парламенту щодо рівності між жінками й чоловіками в Європейському Союзі та активних дій у цій сфері. У ній визнавалося, що гендерне інтегрування (означає на практиці оцінку, як саме політичні, адміністративні та соціальні заходи впливають на життя й становище чоловіків і жінок, і там, де необхідно, взяти відповідальність за перегляд цих заходів задля просування гендерної рівності) ще не розвинуто, воно часто ігнорується у національних планах дій щодо зайнятості та соціальної участі.

В Резолюції відзначалися позитивні результати щодо досягнення індикаторів зайнятості жінок (6 мільйонів з 8 мільйонів створених робочих місць в ЄС з 2000 року зайнято жінками, але є значна різниця щодо зайнятості різних вікових груп в різних галузях), а також нульовий прогрес щодо реалізації принципу рівної платні за рівний обсяг зробленої роботи (ліквідація гендерної різниці в зарплатні є однією з головних проблем для ЄС). В документі говорилося, що недостатньо лише гендерного інтегрування - потрібні особливі заходи (кампанії з підвищення обізнаності, обмін найкращими практиками, діалог з громадянами та бізнес-урядові ініціативи). Європарламент вважав за потрібне виконати дослідження в країнах - членах ЄС, наскільки вони реалізують законодавство ЄС у сфері гендерної рівності. Робився також наголос на потребі вироблення політики для подолання гендерних

стереотипів в освіті.

Отже Європейський Союз проявляє значну активність у сфері забезпечення гендерної рівності. В Україні ж, тим часом, ця тенденція згасає.

Якщо зараз оглянути пріоритети країн ЄС, то можна побачити, що головуєча в Європейській Раді Німеччина (перші шість місяців 2007 року) визначила за основний принцип „досягнення рівних можливостей для всіх на роботі і в суспільстві” та сформулювала чотири пріоритети у сфері гендерної рівності, серед яких, зокрема, зміцнення сімей (більше дітей в родинах, більше родин в суспільстві), просування рівних можливостей на робочому місці та в суспільстві [10]. Під головуванням Німеччини було проведено конференцію з питань гендерного бюджету. Португалія (липень – грудень 2007 року) визначила шість пріоритетів з просування гендерної рівності, серед яких зайнятість та розвиток підприємництва серед жінок, узгодження сімейного і професійного життя, боротьба з гендерними стереотипами, боротьба з гендерним насильством, здійснення досліджень щодо проблем жінок і бідності, гендерне інтегрування [9]. Словенія під час свого головування проголосила пріоритетом подолання гендерних стереотипів, розширення участі жінок у суспільному житті, боротьбу з дискримінацією за гендерними ознаками у всіх сферах суспільства.

Повчальним може бути порівняльний контекстний аналіз двох документів – Державної програми України з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві та Європейської дорожньої карти до рівності чоловіків і жінок.

Пріоритети гендерної рівності

Європейська дорожня карта до рівності чоловіків і жінок 2006 – 2010 років визначає 7 головних пріоритетів, а саме: досягнення рівної економічної незалежності для чоловіків і жінок; узгодження роботи, сімейного і приватного життя; просування рівної участі жінок і чоловіків на рівні прийняття рішень; ліквідація гендерного насильства й торгівлі жінками; ліквідація гендерних стереотипів в суспільстві; просування гендерної рівності ззовні ЄС; поліпшення управління для досягнення гендерної рівності.

Українська Державна програма з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року визначає за мету утвердження рівних прав жінок і чоловіків та рівних можливостей для їх реалізації як основного права людини. Завдань для досягнення цієї мети ставиться аж 16 (!). Автори спробували розділити ці завдання за групами і окреслили чотири головні пріоритети України у сфері досягнення гендерної рівності.

1) **Створення необхідної нормативно-правової бази.** Приведення галузевих нормативно-правових актів у відповідність із Законом

України „Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків”, адаптація законодавства України до законодавства ЄС у сфері забезпечення гендерної рівності; удосконалення механізму здійснення гендерно-правової експертизи чинного законодавства та проектів нормативно-правових актів.

2) **Гендерне інтегрування.** Формування та реалізація державної політики у сфері забезпечення гендерної рівності; впровадження гендерних підходів у діяльність органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування; забезпечення включення гендерної складової до програм соціально-економічного розвитку регіонів та галузей, а також дотримання гендерної рівності під час вирішення кадрових питань у центральних та місцевих органах виконавчої влади; створення інституційного механізму забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків.

3) **Залучення громадського суспільства до впровадження політики гендерної рівності.** Забезпечення співпраці центральних та місцевих органів виконавчої влади у вивченні гендерних питань з науково-дослідними установами Національної академії наук, залучення до проведення наукових та експертних досліджень громадських організацій і міжнародних агентств; підтримка громадських ініціатив, спрямованих на формування гендерної культури, подолання усталених стереотипів щодо ролі та місця жінок у суспільстві; організація громадського обговорення проектів нормативно-правових актів і програм, спрямованих на забезпечення гендерної рівності.

4) **Адвокаційна робота з просування гендерної рівності.** Підготовка та опублікування державної доповіді про виконання в Україні Конвенції ООН „Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок”, щорічної державної доповіді щодо утвердження гендерної рівності в Україні; проведення конференцій, засідань за круглим столом, навчальних семінарів, інших масових заходів; інформаційно-просвітницька робота щодо ліквідації всіх форм дискримінації за ознакою статі, подолання стереотипів стосовно ролі жінок і чоловіків у сім'ї та суспільстві, утвердження духовних цінностей, формування відповідального материнства і батьківства, забезпечення гендерного паритету в духовній сфері; моніторинг щодо дотримання засобами масової інформації вимог із забезпечення рівноправності статей під час розміщення рекламних оголошень стосовно працевлаштування, публікації матеріалів щодо ситуації на ринку праці, а також висвітлення ролі жінок і чоловіків у всіх сферах життєдіяльності.

Очікувані результати

Якщо зважити на структуру Європейської дорожньої карти до рівності чоловіків і жінок 2006 – 2010 років, то можна побачити, що очікувані результати визначаються індикаторами та головними ініціативами з пріоритетних питань. Визначено 5 основних документів і дій, які потрібно здійснити за період 2007 – 2010 років. Це: прийняття щорічних звітів

з реалізації, детальніша розробка індикаторів оцінки й моніторингу в цьому контексті; зовнішня оцінка програми в 2008 році та формулювання рекомендацій на наступний період; прийняття програми на період 2009 – 2013 років; визначення щорічних цілей для найму і призначення жінок на керівні посади та інші позиції в самій Комісії; продовження та поліпшення кампаній з просування обізнаності.

Очікувані результати української Державної програми з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року визначені абстрактними термінами: „стабілізувати”, „забезпечити”, „підвищити” (всього 8 пунктів).

Слід відзначити завдання Європейської комісії щодо поліпшення ситуації з гендерної рівності в самій Комісії. Подібного зобов'язання з боку Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту не існує.

Діяльність в рамках зазначених документів щодо досягнення гендерної рівності

В європейській Дорожній карті до рівності чоловіків і жінок 2006 – 2010 років визначено 45 ключових дій, виписаних відповідно до кожного з 7 пріоритетів. В українській Державній програмі з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року планується здійснити 52 заходи без їх конкретного визначення.

Моніторинг виконання документів

Європейська Дорожня карта до рівності чоловіків і жінок 2006 – 2010 років передбачає моніторинг процесу її виконання: щорічні звіти, щорічні програми, подальша розробка індикаторів, розробка нового індексу гендерної рівності, розробка нових індикаторів для 12 критичних сфер Пекінської платформи дій, посилення гендерно-розподіленої статистики, підготовка проміжного звіту 2008 року та фінального звіту 2010 року, зовнішня оцінка. До того ж введено 43 індикатори з розподілом за пріоритетами та із зауваженням, що деякі з індикаторів слід вдосконалити. В українській Державній програмі з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року про моніторинг не згадується, передбачається лише підготовка щорічних доповідей.

Виходячи з попереднього аналізу дій і тенденції у сфері гендерної рівності в ЄС та Україні та з метою наближення України до європейських гендерних стандартів, можна запропонувати: невідкладно провести ревізію закріплених в українській Державній програмі пріоритетів та скоротити їх кількість; чітко окреслити очікувані результати Програми у відповідності до визначених пріоритетів; привести заходи Програми у відповідність з визначеними пріоритетами; здійснити заходи для моніторингу виконання Програми.

Література:

1. Закон України „Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків” / Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2005, № 52, ст. 561.

2. Постанова КМУ від 27 грудня 2006 р. № 1834 „Про затвердження Державної програми з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року”.

3. Постанова КМУ від 5 вересня 2007 р. № 1087 „Про консультативно-дорадчі органи з питань сім'ї, гендерної рівності, демографічного розвитку та протидії торгівлі людьми”.

4. Указ Президента України № 1135/2005 від 26 липня 2005 року „Про вдосконалення роботи центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків”.

5. Резолюція Європейського парламенту щодо рівності між жінками та чоловіками в Європейському Союзі, 27 вересня 2007 р. (2007/2065(INI)).

6. Європейський Пакт з гендерної рівності, 25 - 26 березня 2007 / Європейський бюлетень, березень, 2007.

7. Дорожня карта до рівності чоловіків і жінок – 2006 - 2010 pp. / SEC (2006) 275, 01 березня 2006.

8. Звіт Комісії Раді, Європейському парламенту, Європейському економічному та Соціальному комітету і Комітету регіонів щодо рівності між чоловіками та жінками. – 2007, 7 лютого 2007.

9. Цілі Португальського Президентства в ЄС щодо імплементації політики з просування гендерної рівності. http://www.eu2007.pt/UE/vEN/Politiclas/Emprego_Consumidores/genre.htm

10. Ключові питання та цілі Німеччини як країни Президента в Європейській Раді 2007. Федеральне Міністерство з питань сім'ї, старших громадян, жінок та дітей http://www.eu2007.de/en/News/download_docs/Februar/BMFSFJBroschuere.pdf

11. До гендерної рівності в Європейському союзі. Декларація трьох країн – президентів Ради, 15 – 16 травня 2007.

12. Програма Словенської республіки щодо Президентства в ЄС / „Синергія для Європи”, січень 2008 – червень 2008.

13. Human Development Indicators. Country Profile. Ukraine. - <http://hdr.undp.org>

14. <http://www.slovoprosvity.com.ua/modules.php?name=News&file=article&sid=3653>

15. Голос України. – 2005. – 18 вересня.

16. Ukraine. – Millennium Development Goals. – 2005. – www.un.org.ua

Гендер і „держава загального добробуту” в країнах Західної Європи

Вікторія Ященко,
аспірант кафедри політології
Одеського національного університету
ім. І. Мечникова

Стаття присвячена проблемі досягнення гендерної рівності в процесі розбудови демократичної політичної системи. Використано дані з політичної практики країн Західної Європи.

Гендерна рівність – невід’ємна складова загального принципу рівності як принципу демократичної розбудови держави. До її розуміння існує два підходи. Згідно з першим (формальним) гендерна рівність – це однакове ставлення до кожної особи, незважаючи на обставини. Він ґрунтується на теорії, що всі люди рівні і ставлення до них має бути відповідним. Існує й інший підхід, згідно з яким гендерна рівність означає однакові можливості для всіх у досягненні прибутку. Політика гендерної рівності передбачає використання всіх необхідних засобів для гарантування жінкам і чоловікам рівності при використанні ресурсів та можливостей [1, с. 235].

Сучасна література, присвячена політиці рівності статей, вельми розмаїта. Це і набір теорій та концепцій, що з’явилися внаслідок досліджень у сфері рівних можливостей, і аналіз різних типів „держави загального добробуту” (welfare states). Держава загального добробуту – це „концепція державного управління, в котрій держава відіграє ключову роль у захисті та розвитку економічного і соціального благополуччя своїх громадян. Вона заснована на принципах рівних можливостей, справедливого розподілу багатства і відповідальності суспільства за тих, хто не може самостійно забезпечити собі мінімальні умови для гідного життя [3].

Термін „держава загального добробуту” став широко застосовуватися у 1960-і роки, однак економічні та політичні засади такої держави розвиваються на європейському континенті ще з кінця ХІХ століття, однак найбільш активно після закінчення Другої світової війни.

Державу загального добробуту називають також соціальною державою, підкреслюючи ту важливу роль, яку має виконувати держава для вирішення й регулювання соціальних проблем. Це держава,

найважливішим напрямом діяльності якої є забезпечення добробуту і розвитку усіх своїх громадян. Під досить абстрактним поняттям „загальний добробут” розуміють конкретні напрями діяльності держави щодо організації системи освіти, охорони здоров'я та забезпечення житлом (соціальні служби), боротьби проти бідності і соціального відторгнення, ліквідації будь-яких форм дискримінації тощо.

Розвиток демократичних принципів у європейських країнах відбувався за рахунок поступового розширення соціальної бази демократії та розширення прав громадян. Прийнято виділяти три групи прав – громадянські, політичні та соціальні і, відповідно, говорити про три види або ступені громадянства, де соціальне громадянство відображає найвищий ступінь гарантій прав людини.

Соціальні права стали реальністю відносно недавно в порівнянні з двома іншими групами прав – у XX столітті. Ці права мають свою специфіку, вони не так чітко окреслені, як громадянські й політичні. У різних країнах соціальні гарантії значно відрізняються за змістом та обсягом. Соціальні права належать до сфери перерозподілу доходів на підставі існуючих у суспільстві уявлень про справедливість. Розвиток соціальних прав підвищує матеріальну цінність приналежності до соціальної держави і, таким чином, закріплює легітимність національного уряду і державну лояльність.

Національні системи соціального захисту у європейських країнах значно відрізняються за ступенем участі держави в їх організації та фінансуванні, за способом формування соціального бюджету та його розподілу, за ступенем охоплення населення, за якістю і об'ємом послуг і допомог, що надаються.

Виокремлюють чотири моделі організації соціального захисту: корпоративну, або консервативну (Німеччина, Франція, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург), соціал-демократичну, скандинавську (Швеція, Данія, а також Фінляндія), англосаксонську, або бевіриджіанську (Велика Британія, Ірландія) та південно-європейську, або латинську (Греція, Португалія, Іспанія, Південь Італії) [3]. У скандинавських країнах, наприклад, держава контролює і надходження коштів, і організацію соціальних служб, і систему соціального захисту. В країнах з консервативною моделлю держава виконує переважно контролюючу і посередницьку роль між громадянами і державними та приватними фондами, неурядовими організаціями, що забезпечують соціальні програми. У країнах з розвинутою системою соціального захисту держава не тільки забезпечує основні соціальні гарантії, але й піклується про підтримання певного рівня життя через спеціальні програми допомоги людям з низьким рівнем доходів.

Розвинену систему соціального захисту часто називають системою підтримки „від колиски до могили” – „from cradle to grave”, підкреслюючи її всеохоплюючий характер. Проте великий обсяг соціальних послуг

спирається на вищі податки. В сумі прямі і непрямі податки, що спрямовуються на соціальні потреби, в країнах з соціал-демократичною моделлю можуть сягати майже 55 %, з консервативною моделлю – близько 44 %, з англосаксонською – 37 %. Опитування громадської думки показують, що європейці готові платити високі податки як запоруку свого забезпеченого і захищеного життя [3].

У середземноморських країнах держава менш активно бере участь в організації системи соціального захисту. Відповідальність за соціальне забезпечення покладається в основному на місцевий рівень, сім'ю і церкву, що дозволило деяким дослідникам називати цю модель „рудиментарною”.

Принцип рівності, що спочатку піддавався сумніву, розглядається нині як один з устоїв ліберальних демократичних режимів країн Західної Європи. Водночас фінансування політики забезпечення рівності, як і її пріоритетність, дуже відрізняються в різних країнах. Уряди багатьох держав прийняли, адаптували до національних умов і законодавчо закріпили цілу низку заходів, спрямованих на забезпечення рівності. Однак оцінка ефективності їх реалізації, як і проведення відповідного моніторингу і порівняльного аналізу, часто не здійснюється. Іноді це фрагментарні дослідження на загальнонаціональному і/або галузевому рівні, філософські і соціологічні роздуми про суть поняття рівності тощо.

Панівний нині на Заході напрям аналізу держав загального добробуту зазнає критики з боку деяких дослідників через використання методології, що не враховує в повному обсягу, на їх думку, гендерного чинника. Твердження, що основні теоретичні моделі держави загального добробуту не враховують гендерну складову, передбачає створення нових, альтернативних концепцій, які включають різне трактування гендерних відмінностей задля проведення відповідної державної політики. Інші дослідники наполягають на необхідності синтезу феміністських і традиційних підходів до проблеми, що дозволить поєднати їх найбільш сильні сторони. Як би там не було, все більш очевидною стає потреба у всебічній оцінці політики досягнення рівності як важливого напряму діяльності сучасної цивілізованої держави. Такий аналіз має здійснюватися як всередині окремих секторів діяльності держави, так і в міжсекторному плані (відповідно до напрямів політики держави). Він необхідний як на національному, так і на міждержавному рівнях, включаючи оцінку прогресу у цій сфері в загальноєвропейському контексті.

Аргументи, котрі наводяться авторами, свідчать, що політика рівності статей не може бути органічно вписана в існуючі моделі держав загального добробуту як у зв'язку з їх (моделей) загальною обмеженістю, так і внаслідок явної недооцінки значення соціостатевих відмінностей.

Необхідною умовою ефективною антидискримінаційної стратегії є взаємодія трьох важливих компонентів. До них належить, по-перше,

переконливе обґрунтування антидискримінації, на основі якого може бути досягнута загальна угода за основними принципами для того, щоб була створена і стала сильною та досить широкою підтримка з боку держави. По – друге, прийняття досконало розробленого зводу законів для того, щоб подолати особливі обставини, за яких можуть виникати різні типи дискримінації. По-третє, існування механізмів і місця для ефективних дій, щоб вести боротьбу з дискримінацією у всіх сферах суспільства. Три ці компоненти – етика відмінності, антидискримінаційне законодавство і практика рівності, або, іншими словами, принципи, пропозиції і процеси повинні бути присутні в різній мірі і у всіх країнах. Вони є попередніми умовами успішної антидискримінаційної діяльності. Поки ці елементи не інституалізовані належно, прогрес може бути невизначеним і вразливим перед обставинами, що змінюються, такими, зокрема, як економічні спади і зміни в громадській думці. Суперечності і слабкості в будь-якій з цих сфер загрожують міцності всієї стратегії і можуть серйозно підривати успіхи, досягнуті в інших сферах. Набагато легше завдати шкоди антидискримінаційній стратегії і її досягненням, ніж удосконалити і розширити її вплив. [4, с. 234].

Для того, щоб показати відмінності в глибині і силі політики рівності та в її реалізації у різних країнах, існує класифікація „форм” фемінізму, яка становить інтерес при розгляді стійкості політики в умовах економічних спадів і політичного тиску, а також при вивченні думок про тенденції і можливості політики рівності (таблиця 1).

Таблиця 1

„Форми” фемінізму в політиці рівності [4, с. 235 - 236].

„Форми” фемінізму	Головні ознаки
Державний	Рівність – це частина конституції, вона вища, ніж партійна політика. Конституційний принцип справляє прямий вплив на стратегії, що пропонуються. Втілення в життя – це функціональна вимога, тобто відповідність законодавства і політики принципу рівності є обов’язковою. Політика рівності практикується в усіх основних сферах в суспільстві, що стосуються жінок, включаючи й приватну сферу.
Парламентський	Рівність може бути питанням представництва та ідентичності. Законодавчі ініціативи можуть сприяти прогресу заходів щодо досягнення рівності. Ретельний контроль за законодавством з питань рівності, а також за відповідною політикою та її здійсненням.

Урядовий	Рівність – це залежна від обставин політика, що має партійні політичні ознаки. Зведення законів встановлює конкретні сфери, де бажана рівність. Законодавство, політичні ініціативи обов’язкові для урядового міністра, що має у своєму розпорядженні ресурси, персонал, повноваження в деяких випадках застосовувати вето і можливість пропонувати закони.
Організаційний (що проводиться спеціально створеною установою)	Закони встановлюють конкретні сфери, де бажана рівність (це зазвичай сфери зайнятості та освіти). Установа отримує повноваження надавати допомогу людям, що подають скарги, розглядати скарги і виступати ініціатором судових процесів. Установа має адекватну частку урядового прибутку. Установа політично автономна. Установа консультує уряд щодо методів досягнення рівності і відповідної політики. Установа може організувати і фінансувати дослідження. Введення посад омбудсменів для того, щоб залагоджувати адміністративні конфлікти і розслідувати складні проблеми.
Добровільний	Розробляє власну програму, яка звичайно не носить партійного політичного характеру. Фінансується внесками своїх членів, органами місцевого врядування. Діяльність з збирання інформації, консультування, створення мережі і лобіювання. Може виступати ініціатором кампаній і розробляти процеси змін. Може впливати на вироблення політики і процесів її втілення в життя. Спеціалізується на прямому контакті з жінками і жіночими групами.
Приватний	Працює згідно з існуючими правилами суспільної політики і законодавчими рамками. Створення і прийняття політики рівності – це обов’язок професійних і добровільних індивідів і груп. Втілення політики в життя має добровільний характер і обмежується певними секторами суспільства. Не робить формального внеску в законодавство і формування політики. Приватні організації можуть надавати послуги на ринку для реалізації рівних можливостей.

„Фемінізм, що визначається за характером його проведення в життя”, може мати чіткий зв’язок з головними напрямками феміністської теорії і практики: ліберальний фемінізм має тенденцію віддавати перевагу освіті і дотриманню законів; соціалістичний і марксистський фемінізм схильні

розглядати процеси змін з соціально-економічної точки зору; радикальний фемінізм виокремлює культурний, персональний і статево-природний прояви; постмодерністський фемінізм підкреслює політику відмінності та ідентичності [4, с. 233].

Як бачимо, чим радикальніший феміністський підхід, тим менш вірогідна його схильність до інституціоналізму, властивого конституційному, парламентському і урядовому фемінізму, і тим більш вірогідна його схильність до різноманітності і відвертості, властивим добровільному фемінізму.

Деякі західні дослідники феміністської орієнтації (Дж. Буссмейкер, Ф. Гардинер, М. Лейснар) у своїх працях аналізують різні аспекти політики рівності, зіставляючи їх з тим чи іншим типом держави загального добробуту. При цьому міждержавні відмінності в забезпеченні рівності статей розглядаються в контексті різних теоретичних моделей соціальної держави. Та перед тим, як спробувати вибудувати на цій основі будь-яку класифікацію, було б корисно з'ясувати, що розуміємо під поняттям „держави загального добробуту” („соціальна держава”), з одного боку, і що маємо на увазі під „рівністю статей”, з іншого.

Згідно з найбільш поширеними концепціями, соціальна держава являє собою такий тип суспільного устрою, за якого держава гарантує своїм громадянам певний рівень добробуту [4, с. 15]. Йдеться про забезпечення мінімальних стандартів рівня життя громадян за рахунок досягнення високого рівня зайнятості, реалізації соціальних програм і боротьби з бідністю. Дж. Еспінг-Андерсен, автор праці „Три світи капіталістичних спільнот загального добробуту” („The Three Worlds of Welfare Capitalism”, 1990), яку, на мою думку, можна віднести до класики досліджень в цьому напрямі, вважає, що соціальна держава має гарантувати громадянам рівень добробуту, що перевищує задоволення базових чи мінімальних потреб [6, с. 19]. Соціальну державу можна також визначити як державу, що орієнтується на забезпечення кожному громадянину гідних умов існування шляхом сучасної соціальної політики [5, с. 38].

У країнах західноєвропейської демократії політика рівності, як вже зазначалося, реалізується в межах концепції держави загального добробуту. У зв'язку з цим важливо розглянути взаємозв'язок між проблемою гендерної рівності та різними типами таких держав.

Серед типологій держав цього типу найбільше визнання отримала класифікація, запропонована Дж. Еспінг-Андерсеном. Він розглядає відмінності між державами в реалізації концепції загального добробуту з різних точок зору, а саме: типів взаємозв'язку між державою, ринком і сім'єю; відповідних моделей стратифікації; особливостей соціальних прав і свобод громадян. На цій основі Дж. Еспінг-Андерсен виокремлює три типи держав загального добробуту (таблиця 2).

Таблиця 2

Класифікація держав загального добробуту
за Дж. Еспінг-Андерсеном [4, с. 37]

№ п/п	Тип (режим) держави загального добробуту	Відмінні риси	Міра прагнення до досягнення гендерної рівності	Країни
1	Соціал - демократичний	Універсальність соціальних прав, соціальної допомоги. Розвинутість середнього класу. Наявність „декомодифікації”*	Висока	Скандинавські країни
2	Ліберальний	Адресний характер соціальної допомоги. Обмеженість програм соціального забезпечення. Незначний об'єм соціальних трансфертів.	Середня	США, Канада, Австралія, Велика Британія, (за деяких умов також Греція, Португалія)
3	Консервативний	„Декомодифікація” – один з елементів соціальної політики. Функція держави – розподіл суспільних благ. Статусно диференційований характер соціальної політики.	Низька	Німеччина, Австрія, Франція, Італія, (іноді відносять до них і Нідерланди та Люксембург)

* „Декомодифікація” – міра, в якій окремі індивіди чи сім'ї можуть підтримувати соціально прийнятні стандарти життя незалежно від своєї участі в ринкових відносинах.

Загалом у більшості теоретичних праць необхідність державного втручання, на мою думку, пояснюється нездатністю ринкових механізмів вирішити вищезгадані проблеми.

Вадю даної класифікації, як на мене, є недостатнє висвітлення гендерного аспекту, який є невід'ємною складовою політики будь-якої сучасної держави. Розкривається лише міра прагнення до досягнення

гендерної рівності в кожному з типів режиму соціальних держав. Деякі західні дослідники, що вивчають роль і місце гендерної політики в державах загального добробуту (наприклад, А. Лейра) вважають, що з урахуванням гендерного чинника соціал- демократична модель перестає відповідати реаліям скандинавських держав. Так, норвезька система у багатьох відношеннях, на думку А. Лейри, виявляється набагато ближчою до британської, ніж до шведської, оскільки в соціальному плані розглядає жінок переважно як дружин і матерів. Країни, віднесені до ліберальної моделі, мають вельми істотні відмінності при аналізі з точки зору гендеру [7]. Це стає очевидним при порівнянні, наприклад, Австралії і Великої Британії, які, за типологією Дж. Еспінг-Андерсена, характеризуються ліберальним режимом держави добробуту. На думку С. Шейвер, австралійська система забезпечення гарантій менш патріархально орієнтована, ніж британська.

При гендерному аналізі в державах, що належать загалом до консервативної моделі, також спостерігаються відмінності. Франція і Німеччина, наприклад, істотно відрізняються за участю держави в підтримці політичної участі жінки. У Франції ця сфера багато в чому є прерогативою держави, тоді як у Німеччині вона здебільш відноситься до приватної сфери. Аналогічна ситуація і в Нідерландах. Дж. Еспінг-Андерсен вважає, що ця країна має багато спільного з соціал-демократичною моделлю. З іншого ж боку, в Нідерландах помітні явні ознаки консервативної моделі: особлива роль відводиться „головному годувальнику сім'ї” і державному субсидуванню; крім того, чимале значення надається церкві, яка, як відомо, не вітає прагнення жінок до самостійності. Такі приклади свідчать, що гендерні відносини мають свою динаміку в різних типах держав загального добробуту.

Інші інтерпретації держав загального добробуту містять категорії, які також можуть знайти застосування у політиці рівності. С. Лейбфрід, наприклад, розглядає чотири соціально-політичні режими, а саме: скандинавський – дуже близький до класифікації Дж. Еспінг-Андерсена; режим „Бісмарка” – схожий з „консервативною” групою країн у типології Дж. Еспінг-Андерсена; англосаксонський – аналогічний з групою „ліберальних” держав Дж. Еспінг-Андерсена; країни „романського кільця” – нова група держав (Італія, Іспанія, Португалія, Греція). С. Лейбфрід вважає, що до останньої групи можна долучити й Францію як „рудиментарну державу загального добробуту” [4, с. 30 – 31].

Як вже зазначалося, у „романській” групі та ліберальних англосаксонських країнах політика досягнення рівності не належить до пріоритетів держави. Крім того, для обох груп вельми характерна незначна кількість жінок-парламентарів. Разом з тим, ідеологія цих режимів істотно відрізняється: в країнах романської групи католицька доктрина субсидіарності покладає відповідальність за забезпечення рівня добробуту на інститут сім'ї і гальмує зростання кількості працюючих жінок. Навпаки,

заможніші протестантські англосаксонські країни проголошують принцип „самодопомоги” і до мінімуму скорочують витрати на соціальну сферу.

Ф. Гардинер і М. Лейснар ідентифікують країни-„лідери” і країни-„аутсайтери” з точки зору реалізації політики гендерної рівності в державах – членах Євросоюзу. „Лідерами” визнаються скандинавські країни (Швеція, Норвегія, Данія, а також Фінляндія), за якими йдуть Нідерланди, Бельгія і Австрія. „Аутсайтери” – це Франція, Люксембург, Німеччина, Ірландія, а також Іспанія, Велика Британія, Італія, Греція і Португалія (таблиця 3).

Варто провести паралелі та виявити схожість між цією типологією країн і класифікацією Дж. Еспінг-Андерсена. Скандинавські країни-„лідери” можна віднести до групи соціал-демократичних держав. Це виправдано, оскільки в них схильність до принципів рівності і соціальної демократії має глибоке історичне коріння. Жінки-парламентарії у них (30 – 40 %) справляють істотний вплив на державну політику і соціальні технології, сприяючи добробуту жіночого населення. Переконаність жінок-парламентаріїв в необхідності державного втручання виводить їх на передній край боротьби за гендерну рівність.

Нідерланди (нарівні з Австрією, Німеччиною і Люксембургом) потрапляють, згідно з типологією Дж. Еспінг-Андерсена, до категорії „консервативних” держав з населенням, що сповідує католицизм або що представляє змішані конфесії. Ці країни характеризуються добре розвинуеною системою соціального забезпечення.

Таблиця 3

Політика „дружня жінкам” в країнах Західної Європи
станом на 2001 – 2002 рр. [3, с. 128]

Рівень реалізації політики рівності	Країна	Середній бал (за п’яти- бальною шкалою)
„Лідери”	Швеція	4,88
	Норвегія	4,50
	Фінляндія	4,45
	Данія	4,23
	Нідерланди	3,54
	Бельгія	3,48
	Австрія	3,42

„Аутсайтери”	Франція	3,40
	Люксембург	3,10
	Німеччина	3,07
	Ірландія	2,50
	Іспанія	2,09
	Велика Британія	2,03
	Італія	2,00
	Греція	1,83
	Португалія	1,83

Низькі рейтинги Греції і Португалії дозволяють стверджувати, що в цих країнах політика рівності перебуває в зародковому стані. Незважаючи на те, що за типологією Дж. Еспінг-Андерсена вони з певними зауваженнями потрапляють до групи ліберальних режимів, таке порівняння не зовсім відповідає реальній ситуації.

Аналіз державної політики, з одного боку, і політики рівності, з іншого, однозначно свідчить, що з точки зору будь-якої класифікації країни Північної Європи є безперечними „лідерами” в обох сферах. Найвищі рейтингові оцінки щодо дотримання принципу рівності мають лютеранські соціал-демократичні держави. Причому в цих країнах кращі показники досягнуті як відносно рівності жінок в отриманні соціальних благ, так і відносно їх участі в політичному житті (таблиця 4)

Таблиця 4

Дотримання принципу рівності: рейтинги країн [4, с. 32]

Рейтинг	Віросповідання	Ідеологія	Рівень розвитку	Країна
Вищий	Лютеранство	Соціал-демократія	Високий	Швеція, Норвегія, Фінляндія, Данія
Середній	Змішане (католицизм/протестантизм)	Християнська демократія	Високий	Нідерланди, Австрія, Люксембург, Німеччина
Нижчий середнього	Переважно католицизм	Квазі-консервативна	Різний (високий/низький)	Бельгія, Ірландія, Франція, Іспанія, Італія, Велика Британія
Нижчий	Католицизм і православ'я	Консервативна	Низький	Греція, Португалія

Всередині кожної групи країн можуть спостерігатися певні відхилення в рівні витрат на соціальну політику. Однак можна помітити тенденції до розвитку серед деяких країн. Наприклад, Нідерланди наближаються до

Вікторія Яценко

групи скандинавських держав за такими показниками, як запровадження електоральних квот для жінок. Португалія, Іспанія, Греція та Італія схожі з Великою Британією, оскільки державна політика забезпечення рівності в них носить обмежений характер з різних причин (ідеологічних, релігійних тощо).

Ірландія найбільш органічно вписується у „змішану” групу, представлену північними і південними європейськими державами, що мають рейтинги на рівні нижче середнього. Їх рейтинг визначається тим, що там не спостерігається активної політики у сфері забезпечення рівності, котра проявляється насамперед у недостатній участі жінок в суспільному і політичному житті. При цьому у Франції та Італії спостерігається правова колізія: законодавчі акти, що передбачають запровадження квот для жінок при виборах до парламенту, були визнані такими, що не відповідають конституційним нормам.

Наведена вище класифікація є певним кроком до створення типології країн за дотриманням принципу рівності. Вона відображає лише певний часовий зріз, що фіксує як поступ, так і неминучий регрес у цій сфері. Проте ця класифікація забезпечує основу для вироблення досконаліших типологій і може служити інструментом для моніторингу рейтингів країн стосовно дотримання в них принципу рівності.

Відповідно до принципу рівності статей (гендерної рівності), економічні, політичні і соціальні ресурси повинні розподілятися між чоловіками й жінками на рівній основі. Дискримінація за статевую ознакою проявляється в нерівності можливостей статей у багатьох сферах діяльності. Водночас поняття рівності статей ширше, ніж категорія рівності прав на певний рівень добробуту, хоч вони часто і перетинаються. Крім того, політика досягнення рівності в обох сферах засновується на неоднакових критеріях, має різні рівні залучення населення і механізми реалізації. У основі права на певний рівень добробуту лежить право на отримання соціальної підтримки, тоді як рівність статей включає в себе крім рівних прав на соціальне забезпечення ще й рівність можливостей. Йдеться про рівні права жінок і чоловіків на участь в таких сферах, як освіта, фінанси, ЗМІ, державне управління тощо. Більше того, політика держави, що формується переважно представниками однієї статі, не може відповідати потребам усіх громадян. Отже занижене представництво жінок в органах, що ухвалюють політичні рішення, є ще однією вадою сучасних ліберальних демократій, що можна спостерігати в більшості країн світу.

Таким чином, існують різні типології держав загального добробуту, або соціальних держав. У залежності від того, який підхід практикується у сфері соціального забезпечення населення, можна виокремити такі різновиди держав: 1) „залишковий” – держави, що надають мінімальні гарантії соціальної допомоги; 2) „інституціональний” – держави, що забезпечують певний рівень підтримки. „Залишковий” принцип відрізняється від „інституціонального” тим, у яких сферах держава втручається в гендерне регулювання [4, с. 22].

Останнім часом підходи до типологізації держав загального добробуту отримали подальший розвиток. Пропонуються класифікації за цілою низкою нових ознак: ідеологічне настановлення, географічне положення, мова, релігія, етнічна приналежність тощо. Однак ці класифікації засновуються переважно на економічній спроможності держави, при цьому ігнорується нерівний доступ жінок до громадської і політичної діяльності, до участі у владних структурах і прийнятті рішень.

Нині реалізація принципу рівності поступово стає невід'ємним атрибутом державної політики в усьому світі. Однак ставлення до цієї проблематики з боку урядів європейських країн постійно змінюється, про що свідчить практика створення і подальшого скасування міністерств і відомств, відповідальних за проведення політики рівності статей. Водночас застосування принципу рівності стало поширюватися на все більшу кількість проявів дискримінації як в окремих сферах діяльності, так і відносно різних груп людей. Членство в міжнародних організаціях сприяло усвідомленню важливості феномена дискримінації, що знайшло відображення в національних законодавствах. Уряди різних країн проводять на даному етапі політику рівності, виходячи з власних уявлень, беручи до уваги характерні для певного суспільства соціально-культурні, економічні й політичні стереотипи. Для пояснення поточних і прогнозу майбутніх тенденцій, так само, як і для привернення уваги громадськості до найбільш перспективних стратегій важливий поглиблений аналіз, порівняльні дослідження, побудова класифікацій і теоретичне узагальнення з даної проблематики.

Насамкінець можна зробити наступні висновки. Як відзначають деякі дослідники, держава загального добробуту за своєю природою будується за принципом виключення, тобто вона існує тільки для замкнутого суспільства громадян певної країни. Будь-яке розширення кола одержувачів соціальних благ за межами її безпосередніх членів неминуче призводить до руйнування самої системи.

Система соціального захисту, що асоціюється з поняттям держави загального добробуту, отримала розвиток у повоєнний період, досягла розквіту у 1970-ті роки, у 1980-ті увійшла до смуги кризи, в 1990-ті роки зазнала певного реформування. Саме характер цих реформ змушує деяких дослідників говорити про занепад чи навіть зникнення держави загального добробуту. Але можна прогнозувати, що індивідуальний добробут прийде на зміну добробуту, гарантованого державою. Тобто кожна людина стане відповідальною за власне благополуччя. Скорочення соціального забезпечення в розвинених країнах може призвести до серйозних соціальних проблем, подальшого зростання євроскептицизму, проте в країнах з відносно низьким рівнем забезпечення може відбутися розширення зони соціальної допомоги і об'єму соціального захисту. Та в будь-якому випадку ще рано говорити про занепад держав загального добробуту.

Література:

1. Гендерні аспекти державної служби: Моногр. / За заг. ред. Б. Кравченка. – К.: Вид-во Соломії Павличко „Основи”, 2002. – 335 с.
2. **Гонюкова Л. В.** Гендерна методика в аналізі державної політики // Збірник наукових праць УАДУ. – 2003. – Вип. 1 – С. 190 – 201.
3. **Дериглазова Л. В.** Закат социальной Европы? // Международный альманах „Европа”. Вып. 3. Тюмень: Изд-во Тюменского государственного университета, 2003. – [http:// www.tempus.isu.ru/learn_mat.html](http://www.tempus.isu.ru/learn_mat.html)
4. Обеспечение равенства полов: политика стран Западной Европы / Под ред. Ф. Гардинер. – М.: Идея-Пресс, 2000. – 312 с.
5. Політологічний словник. / За ред. проф. В. І. Астахової та проф. М. І. Панова. –Х.: Прапор, 1997. – 199 с.
6. **Esping – Andersen, G.** The Tree Worlds of Welfare Capitalism. – Cambridge. Polity Press. – 1990.
7. **Leira, A.** Models of Motherhood, Welfare State Policies and Everyday Practices: The Scandinavian Experience. Oslo: Institute for Social Research. – 1989. –<http://www.samfunnsforskning.no>

Сектор безпеки України: аспекти трансформації

Федір Саганюк,

кандидат юридичних наук

Ігор Романов,

кандидат військових наук

Володимир Троцько,

кандидат військових наук

Ігор Вещицький,

здобувач вченого ступеня

кандидата військових наук

У статті розглядаються окремі аспекти окреслення понятійно-категорійного апарату сектора безпеки України, визначення його структурних елементів (компонентів) і їх взаємодії, обрису загальної його моделі та конструкції.

Проблема формування понятійно-категорійного апарату

Забезпечення воєнної безпеки і оборони України в нинішніх умовах – одна з найбільш актуальних проблем держави. Аналіз нормативно-правових актів і наукових публікацій з воєнної тематики переконує в необхідності розроблення єдиного понятійного апарату, бо різне тлумачення одних і тих же визначень призводить до серйозних непорозумінь [1]. У [2], зокрема, зазначається, що більшість визначених законодавчими та іншими нормативно-правовими актами термінів потребує уніфікації та суттєвого уточнення. Адже невирішеність цих проблем негативно впливає на формування правового поля держави. У [3] відзначається, що „за глибинних трансформацій сектора безпеки та Воєнної організації держави (далі - ВОД), відсутність чітких та офіційно визнаних понять, їх суперечливе застосування в різних документах тощо, стримує формалізацію державної політики та державного управління, ... не сприяє його ефективності”.

Поняття **сектор безпеки** вживається в літературі з початку 1990-их років, коли стало зрозумілим, що спектр загроз зміщується від суто військових до таких, що мають невійськове походження: тероризм (усі його прояви), техногенні, екологічні, економічні та інші катастрофи. Рушійною силою цих змін визнано глобалізаційні процеси. А для адекватної відповіді

на новий спектр загроз, якщо мати на увазі обмежені ресурси держави, необхідно спочатку зрозуміти їх природу, сутність і спрямованість.

Певний поштовх для офіційного впровадження поняття „сектор безпеки” дала Стратегія національної безпеки України [4, п. 3.7]. Однак наука в Україні стосовно реформування і трансформації сектора безпеки в силу певних негативних політичних процесів суттєво відстає від напрацювань у країнах Заходу.

Донині поняттями, які офіційно вживаються у цьому секторі, були і є „сфера національної безпеки та оборони”, „сфера воєнної безпеки”, „воєнна сфера”, „Воєнна організація держави” тощо. Вони вживаються у різних нормативно-правових актах і не втратили своєї актуальності й досі. Однак поняття „сектор безпеки” застосовується дедалі більше, зокрема й у контексті реалізації прийнятої недавно Стратегії національної безпеки України. На жаль, у багатьох наукових джерелах це поняття трактується розширено, є спроби охопити ним всю систему національної безпеки держави або підмінити це поняття іншим, або звести його лише до однієї сфери (воєнної) чи структурного компонента (суб'єкта забезпечення воєнної безпеки) [3, с. 50 – 61; 7].

У [3] висвітлено різні підходи до формування категорійно-понятійного апарату сектора безпеки.

Один з найпростіших (але часто найгірших за можливими наслідками) підходів ґрунтується на простому запозиченні іноземних понять безвідносно до умов їх створення і застосування, відповідного обґрунтування та врахування особливостей України. Внаслідок цього виникає неузгодженість, а іноді й суперечливість категорійно-понятійного апарату, його невідповідність умовам України, складність чи неможливість застосування і, зрештою, відторгнення.

Інший підхід ґрунтується на методі порівняльного аналізу, згідно з яким досліджують сукупність близьких за своєю сутністю і змістом понять, що стосуються того ж предмета (явища, події, процесу тощо). За результатами порівняльного аналізу можна відібрати одне з відомих понять (прототип), що найоптимальніше відповідає визначеному критерію (критеріям) та умовам України, за необхідності – з подальшим його уточненням.

Третій підхід стосується формулювання поняття шляхом його „синтезу за сукупністю відомих понять-аналогів, враховуючи особливості країни (сфери), де передбачено його застосування”.

Четвертий підхід стосується необхідності вироблення нових понять, „якщо умови так змінилися, що застосування відомих понять у традиційному контексті неможливе або вони настільки специфічні, що не дозволяють безпосередньо застосувати категорійно-понятійний апарат інших країн, або взагалі відсутні будь-які поняття-аналоги”.

Серед зазначених у [3] підходів не бачимо **нормативно-правового**, який би ґрунтувався на застосуванні понять, визначень і моделей, закріплених у законодавчих та інших нормативно-правових актах, що зараз, на жаль,

часом позначається на наукових дослідженнях (зокрема й у [3; 7]), а тим більше в роботі деяких відповідальних посадовців, що викликає правові колізії, схоластику у визначеннях тих чи інших категорій, неправильного їх тлумачення, а відтак і неправильного застосування на практиці. А це, як ми вважаємо, негативно позначається на розробці Державної програми та Концепції розвитку Воєнної організації держави, Стратегії воєнної безпеки України. Цих нормативно-правових актів і досі, в тому числі й з наведених причин, немає.

У науковій літературі все ще не існує єдиного підходу до визначення поняття „воєнна безпека”. У [17] прискіпливо, на наш погляд, проаналізовано численні формулювання науковцями цього поняття. Одні автори формулюють воєнну безпеку як „відсутність небезпеки” чи воєнної загрози. Інші визначають це поняття як стан міжнародних відносин і обороноздатності держави, систему гарантій суверенітету, територіальної цілісності і захисту національних інтересів тощо. На основі цього аналізу робиться висновок, що існуючі поняття воєнної безпеки „цілком не відповідають вимогам науковості, формальної та діалектичної логіки, вони є невизначеними, що обмежує можливості створення моделей воєнної безпеки” [17, с. 19 - 21]. Разом з тим, тут же формулюється аналогічне, на нашу думку, бачення поняття воєнної безпеки як „**динамічної системи управління воєнно-політичною обстановкою** з метою досягнення життєво важливих національних інтересів та національної безпеки держави шляхом використання політичного, економічного, соціального і власне воєнного ресурсів всередині держави у локальному, регіональному і глобальному масштабі” [17, с. 22 - 23]. Неважко помітити, що всі наведені формулювання, у тому числі й останнє, не відповідають офіційно прийнятому в Україні погляду, за яким „воєнна безпека України” – це „стан захищеності національних інтересів, її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності від посягань із застосуванням воєнної сили”; як „складова національної безпеки України” [12, п. 4].

Не існує нині єдиного підходу навіть до визначення поняття „безпека”. Різні підходи [8] умовно можна поділити на три групи.

1. Визначення, які словники та інші енциклопедичні видання тлумачать як **певний стан** або як **функцію**.

2. Дехто схильний визначати це поняття через його **системні властивості**.

3. Визначення, закріплені у нормативно-правових актах, тлумачать безпеку як **відсутність ризику чи стан захищеності від ризиків та загроз** у певних сферах життєдіяльності держави, що дає можливість виділити у сфері національної безпеки певні її (безпекові) підсистеми чи види: державну, економічну, екологічну, продовольчу, інформаційну, воєнну, прикордонного простору, ядерних об’єктів; експлуатації промислових, сільськогосподарських і військових об’єктів, споруд та інженерних мереж; особисту безпеку людини і громадянина тощо [9; 12].

В результаті досліджень суті поняття „безпека” та процесу її забезпечення науковці змогли не тільки представити її як цінність, а й говорити про специфічні обмеження, які можуть впливати на вибір засобів, способів та методів її забезпечення, а отже й на характер та **межі діяльності** і взаємовідносин **суб’єктів** та **об’єктів** безпеки. Все це дає підстави для висновку, що воєнна безпека, як і сам сектор безпеки, має певні загальні структурні елементи чи компоненти, а саме **об’єкт, суб’єкт, об’єктивну та суб’єктивну сторони (схема 1)**. Саме такий підхід, на нашу думку, реалізовано в Законах України „Про основи національної безпеки України” [9], „Про оборону України” [10], „Про організацію оборонного планування” [11], у Воєнній доктрині України [12] та в інших нормативно-правових актах сектора безпеки.

Аналіз підходів щодо визначення й сутності сектора воєнної безпеки засвідчує, що у нас ще не визначено узагальнених алгоритмів, які б відображали конкретний стан її захисту, тобто стан захищеності національних інтересів від загроз воєнного характеру. Для виконання цих завдань необхідні відповідні фахові наукові дослідження, а також закони, концепції, стратегії та методологія, відпрацювання яких неможливе без визначення базових термінів (понять), удосконалення правових основ забезпечення воєнної безпеки за сучасних геополітичних та воєнно-політичних умов.

Окреслення структурних елементів (компонентів) сектора безпеки

Під структурою системи безпеки розуміють множину необхідних взаємозв’язків і взаємовідносин між елементами, що характеризують її склад і основну мету [13 с. 30]. Порядок же розташування елементів в реальних системах безпеки, їх взаємодія, а також її приведення в потрібний стан в процесі цілеспрямованої діяльності знаходить своє відображення в такому понятті, як структура системи.

Автор [3] стверджує, що, „згідно з методологією системного аналізу, формулюванню понять ВОД і сектора безпеки має передувати: визначення структури цих понять (з яких взаємозв’язаних частин мають складатися поняття ВОД і сектор безпеки); визначення множини допустимих компонентів цих організацій, методів та засобів їх застосування і структур; формулювання головної мети (призначення) кожної з організацій та їх компонентів як один з попередніх результатів формалізації державної політики і державного управління у сфері забезпечення національної безпеки, розробка систем критеріїв відбору претендентів та правил їх включення до складу ВОД і сектора безпеки; визначення взаємозв’язків ВОД і сектора безпеки із зовнішнім та внутрішнім середовищем тощо” [3, с. 55 - 56].

Не важко помітити у цьому трактуванні певний сумбур і схоластику, зокрема щодо „визначення множини допустимих компонентів цих організацій”, „розробки систем **критеріїв** (якогось?) **відбору претендентів**”

та правил їхнього **включення** до складу ВОД і сектора безпеки”, тоді як вони не „відбираються”, а визначаються або залучаються на певний небезпечний період чи час **за законом** для виконання передбачених законом же функцій чи завдань тощо. Саме такої точки зору дотримуються не тільки автори цієї статті, а й інші фахівці, яку вони обґрунтували на науково-практичній конференції з проблем розроблення Концепції Державної програми розвитку Воєнної організації держави 25 жовтня 2007 року у Національній академії оборони України.

У [3], незважаючи на дещо, як на нашу думку, теоретичну плутанину, зазначена вище теза [3, с. 55 - 56] має і певні позитиви, зокрема щодо визначення елементів чи компонентів сектора безпеки тощо. Що стосується згаданого там якогось „відбору претендентів на компоненти сектора безпеки та ВОД”, то автор [3] сам спростовує цю тезу і стверджує, що, „як правило”, ці претенденти уже й до того відомі: вони „можуть легітимно застосовувати силові та воєнні методи для захисту національних інтересів, а також органи управління ними”.

Окрім цього, у [3] визнається, що сектор безпеки може включати й несилові компоненти, такі як сукупність органів державної влади та органів місцевого самоврядування, оборонно-промисловий та науковий комплекси тощо, які в мирний час ніби мають переваги перед силовими [3, с. 56].

Тут потрібно зазначити, що законом жодних переваг для цих елементів не передбачено, бо такі органи визначаються або залучаються до відповідного компонента сектора безпеки законом для виконання певних завдань забезпечення воєнної безпеки як у мирний, так і в загрозливий чи у воєнний час [9; 10; 12].

У [3, с. 54] також стверджується, що у чинній нормативно-правовій базі взагалі немає офіційно визначення сектора безпеки, незважаючи на його застосування у стратегічних документах з розвитку системи забезпечення національної безпеки (далі - СЗНБ). Але що саме розуміється під такою системою, тут не наведено.

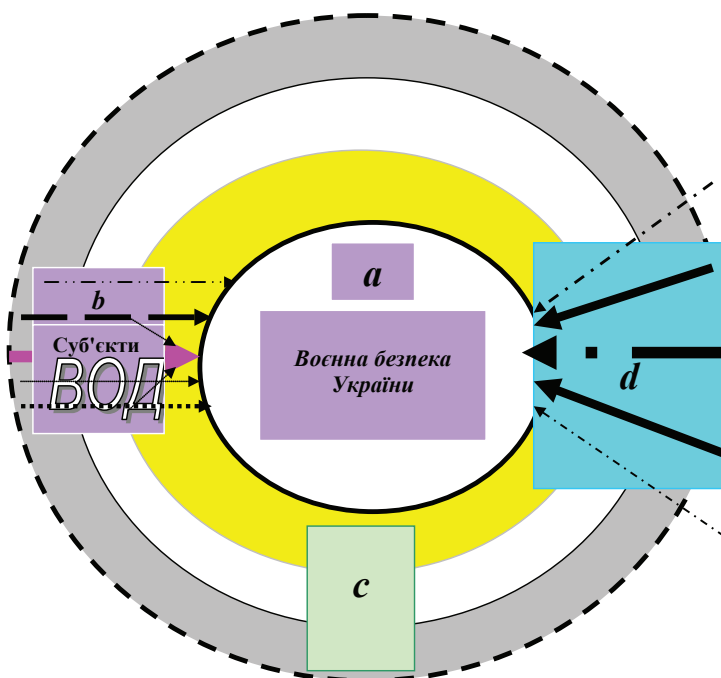
Стосовно трансформації сектора безпеки України у [3, с. 54], з посиланням на думку західних вчених та фахівців, зазначається, що їх підхід неможливо застосовувати безпосередньо в Україні, але можна адаптувати до українських умов, враховуючи знову ж таких суб'єктів СЗНБ, як ВОД, правоохоронні, розвідувальні і контррозвідувальні органи, оборонно-промисловий та науковий комплекси тощо. Тобто тут знову сектор безпеки ідентифікується лише з одним його елементом (компонентом) – суб'єктом СЗНБ. Аналогічний (і хибний, як на нашу думку) підхід до визначення сектора безпеки застосовано і в [7, с. 23]: тут вживається термін „суб'єкти сектора безпеки”.

Із досліджень інших науковців [2; 5; 6; 8; 15; 17] та з аналізу нормативно-правових актів видно, що „сектор безпеки” – це інтегральна категорія, яка має такі структурні елементи (компоненти): а) об'єкт; б) суб'єкти; с)

межі (сфери) сектора безпеки (об'єктивна складова); d) загрози воєнного характеру (суб'єктивна сторона) (схема 1).

Схема 1

Структурні елементи (компоненти) сектора безпеки України

Об'єктом сектора безпеки України вбачається власне воєнна безпека України, національні інтереси держави. Саме так визначено законом [9] та Воєнною доктриною України [12].

До основних об'єктів національної безпеки у [13, с. 18] відносять: особистість – її права й свободи; суспільство – його матеріальні й духовні цінності; державу – її конституційний лад, суверенітет і територіальну цінність. А це, згідно з законом, [6] не що інше, як певні національні інтереси держави, „життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності Українського народу..., визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток” [6, ст. 1].

Стан захищеності визначених законом національних інтересів України, її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності від посягань із застосуванням воєнної сили Воєнною доктриною України [12, п. 4] названо воєнною безпекою України, складовою національної безпеки України, що,

на нашу думку, і є основним і єдиним об'єктом сектора безпеки України.

Суб'єкти ж сектора безпеки – це визначена законом система органів (суб'єктів) забезпечення воєнної безпеки (СЗВБ) [4].

Для визначення суб'єктів забезпечення національної безпеки у [3] пропонується адаптувати підхід західних вчених до умов України, „враховуючи таких суб'єктів СЗНБ, як ВОД, правоохоронні, розвідувальні та контрозвідувальні органи, оборонно-промисловий та науковий комплекси тощо” [3, с. 54 - 55].

Виходячи з того, що воєнна безпека і стратегія щодо запобігання та нейтралізації реальним і потенційним воєнним загрозам національній безпеці визнані складовими національної безпеки України [12, п. 4; 9, ст. 1], то і суб'єкти системи забезпечення національної безпеки (СЗНБ) та воєнної безпеки України як складової національної безпеки, на нашу думку, у певній мірі одні й ті самі. Вони визначені законами і Воєнною доктриною України [9 - 12].

У Статті 17 Конституції України вказується, що „захист суверенітету і територіальної цілісності України... є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу. Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України. Забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом”. З цього випливає, що суб'єктами забезпечення воєнної безпеки і оборони держави є і повинні бути не тільки Збройні Сили, на чому іноді роблять акцент деякі теоретики і політики, а в першу чергу держава, весь Український народ, Збройні Сили України й відповідні військові формування та правоохоронні органи. Неясним проте залишається правовий статус деяких інших окреслених Конституцією суб'єктів (держави, Українського народу).

Стаття 2 Закону „Про оборону України” [10] визначає, що „оборона держави базується на готовності та здатності органів державної влади, усіх ланок воєнної організації України, органів місцевого самоврядування, Цивільної оборони України, національної економіки до переведення, при необхідності, з мирного на воєнний стан та відсічі збройній агресії, ліквідації збройного конфлікту, а також готовності населення і території держави до оборони”. Тобто основними суб'єктами забезпечення оборони держави визначено дещо інші структури. Далі в законі [10, ст. 5 - 17] вони конкретно перелічені (**таблиця 1**). Щоправда, в законі не названо окремо Збройні Сили, а йдеться лише про інші військові формування. Але у ст. 2 говориться про воєнну організацію України, усі її ланки, тобто ще про один важливий суб'єкт забезпечення оборони держави. А у [9, ст. 4] та [12, п. 12] цей перелік сформульований дещо інакше (див. **таблицю 1**).

Аналіз правових положень дає підстави для висновку, що суттєвих відмінностей у переліку суб'єктів забезпечення національної і воєнної

безпеки немає. Однак вбачається потреба уніфікувати цей перелік.

Межі сектора безпеки (об'єктивна складова) – це відповідні сфери (сектор) дій чи діяльності суб'єктів забезпечення воєнної безпеки.

У нормативно-правових актах та інших джерелах застосовуються різні тлумачення цього поняття. Як на нашу думку, в [3] правильно стверджується, що „сектор безпеки..., як правило, об'єднує (інтегрує) питання політичної, економічної, інформаційної, воєнної тощо сфер безпеки, вирішення яких забезпечуються воєнними і невоєнними методами” [3, с. 59]. На думку [13, с. 14], „безпека – стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства й держави, а також довкілля в різних сферах життєдіяльності від внутрішніх і зовнішніх загроз”.

Таблиця 1

Перелік суб'єктів забезпечення національної й воєнної безпеки

Суб'єкти забезпечення національної безпеки [9, ст. 4]	Суб'єкти забезпечення воєнної безпеки України [12, п. 12]
Президент України Верховна Рада України Кабінет Міністрів України Рада національної безпеки і оборони України міністерства та інші центральні органи виконавчої влади місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування Національний банк України суди загальної юрисдикції прокуратура України Збройні Сили України, Служба безпеки України, Державна прикордонна служба України та інші військові формування громадян України, об'єднання громадян	Президент України Верховна Рада України Кабінет Міністрів України Рада національної безпеки і оборони України Центральні та місцеві органи виконавчої влади органи влади АРК органи місцевого самоврядування інші державні органи правоохоронні органи Збройні Сили України, інші військові формування Ставка Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України (у разі її створення) підприємства, установи та організації, які виконують завдання у сфері воєнної безпеки

Пріоритетними сферами для сектора безпеки, на думку [3, с. 56], є політична, економічна, воєнна, екологічна та інформаційна, тоді як для ВОД – воєнна безпека, що, на нашу думку, не зовсім переконливо, оскільки зазначені пріоритети для однопорядкових елементів (компонентів) сектора і ВОД тут сформульовано за різними підходами. У [3], разом з тим, допускається, що „сукупність сфер безпеки, загроза, їх пріоритетність може бути й іншою, змінюватися з часом”, що теж не ґрунтується на

законі і викликає певний сумнів, як і викладене всупереч зазначеному вище твердження, що „для України пріоритетною для сектора безпеки є внутрішньополітична сфера та відповідна сукупність загроз” [3, с. 56], тоді як законом і Воєнною доктриною визначено ще інші важливі сфери, в першу чергу – „сфера національної безпеки” [9, ст. 7-9] і „сфера воєнної безпеки” [12, п. 12, 14, 15]. Далі у цих нормативно-правових актах йдеться й про інші сфери, тобто підсистеми, у зв'язку з чим названі вище загальні сфери було б доцільно назвати сектором національної безпеки та сектором воєнної безпеки чи сектором безпеки.

Законом визначені такі сфери, тобто підсистеми (сектора національної безпеки): політична, економічна, соціальна, воєнна, екологічна, науково-технологічна, інформаційна тощо [9, ст. 5]. Щоправда, далі в законі цей перелік подано ще інакше: вказується на зовнішньо- і внутрішньополітичну сфери, державну безпеку, безпеку державного кордону тощо [9, ст. 7].

У Воєнній доктрині України загальною (цілим) межею (сектором) діяльності суб'єктів воєнної безпеки названо „сферу воєнної безпеки” [12, п. 12 - 15]. В інших доктринальних положеннях вживається термін „воєнна сфера” [7, п. 21], але розбіжностей між ними за суттю тут не простежується.

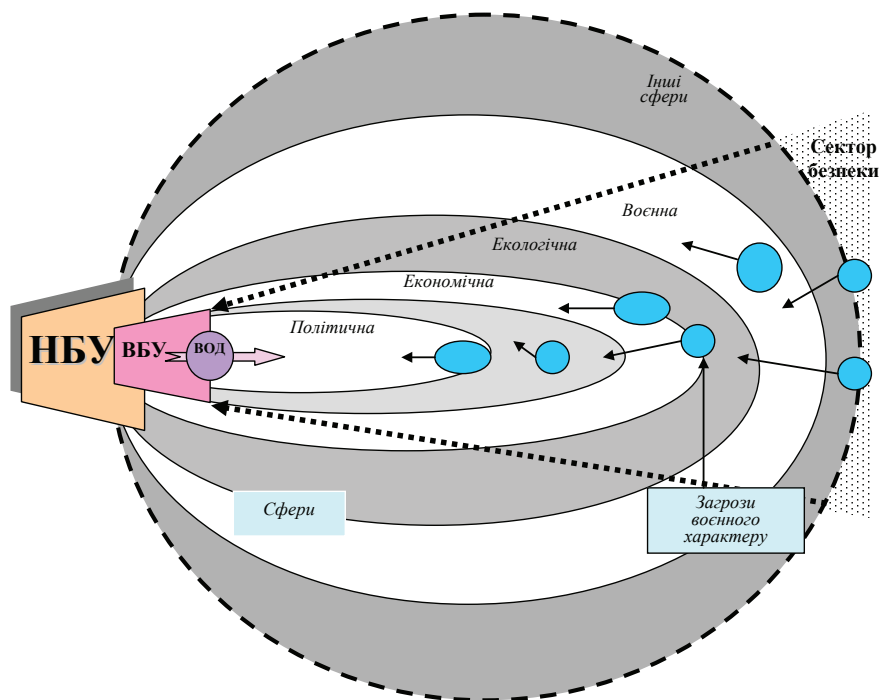
Вважаємо, що оптимальнішим все ж є термін „сфера воєнної безпеки”.

Національна безпека України має загальним компонентом (як ціле) „сферу національної безпеки”, а її складова (як часткове) – воєнну безпеку України – сферу (сектор) воєнної безпеки. Як складова національної безпеки, вона включає і відповідні підсистеми (сфери), як і ціле: політичну, економічну, воєнну, науково-технологічну, інформаційну та інші. Серед інших сфер, як уточнення, в законодавстві називаються сфера національної безпеки та оборони [9, ст. 3, 9], воєнно-технічна [12, п. 47, 48], оборонна, військова та інші сфери (**схема 2**).

Наявність такої конструкції (моделі) сектора безпеки підтверджується, зокрема, визначеними Воєнною доктриною України та іншими нормативно-правовими актами окремими (підсистемними) завданнями та напрямками забезпечення воєнної безпеки чи діяльності її суб'єктів політичного, економічного, екологічного, власне воєнного чи військового або воєнно-економічного та військово-технічного і оборонного чи іншого безпекового характеру [12, п. 7, 12, 23-38].

Суб'єктивна (перемінна) сторона – це загрози національним інтересам воєнного характеру, тобто наявні та потенційно можливі явища і чинники, що створюють небезпеку життєво важливим національним інтересам України [9, ст. 1].

Сектор безпеки (сфера воєнної безпеки) України

Суб'єктивною складовою сектора безпеки України Воєнна доктрина визначає „воєнну небезпеку для України” [12, п. 4], тобто сукупність політичних, соціально-економічних, воєнних та інших зовнішніх і внутрішніх чинників, які за певних обставин і умов можуть призвести до воєнного конфлікту, що загрожуватиме національним інтересам України.

Останнім часом в нормативно-правових актах та науковій літературі з'явилася велика кількість термінів, у яких так чи інакше використовується слово „безпека”, у тому числі й щодо визначення структурних елементів (компонентів) сектора безпеки чи Воєнної організації держави [2; 3; 5; 7 та ін.]. Спільним у них, як зазначено у [2], є те, що ці поняття характеризують стан об'єкта стосовно загроз різного походження. А це свого роду складові національної безпеки (державна безпека, економічна, продовольча, екологічна, воєнна, інформаційна; безпека ядерних об'єктів, експлуатації промислових, сільськогосподарських, військових об'єктів, споруд та інженерних мереж; особиста безпека людини і громадянина тощо [9, ст. 7, 8, 9, 17].

Гарантований стан безпеки у певній сфері (секторі) досягається

завдяки виваженій державній політиці згідно з доктринами, стратегіями, концепціями і програмами щодо створення необхідних умов для послідовного зниження рівня загроз чи використання воєнної сили, що має забезпечуватися за певними стратегічними сценаріями (ситуаціями), передбаченими Стратегією воєнної безпеки України [20, с. 128].

Підходи до конструювання моделі сектора безпеки України

Ми вважаємо, що модель сектора безпеки України вже існує. Однак на законодавчому рівні вона ще остаточно не визначена.

У фаховій літературі зафіксовано п'ять варіантів підходів до взаємозв'язку „системи сектора безпеки і ВОД” (джерела не вказані) [3, с. 57].

Варіант 1 відображає тотожність (ідентичність) цих „організацій” і, відповідно, дублювання понять ВОД і сектора безпеки, а також необхідність офіційного визначення та застосування лише одного з них, що найточніше описує суб'єкт і відповідає тенденціям його розвитку.

Варіант 2 відповідає випадку цілковитої відмінності ВОД від сектора безпеки; у ньому не визначено загальних цілей, компонентів, сфер застосування, завдань, зв'язків тощо. У [3] цей варіант названо нереалістичним, оскільки „ці організаційні системи”, як правило, мають схоже призначення, спільні цілі, компоненти, зв'язки, завдання тощо.

Варіанти 3 і 4 відрізняються тільки уявленням стосовно того, що є загальним, а що – частковим. Здається, що це загальноживаний алгоритм, який, на нашу думку, слід застосувати і при визначенні конструкції сектора безпеки як часткового стосовно національної безпеки (загального).

Згідно з варіантом 3, як зазначається у [3], Воєнна організація держави є складовою сектора безпеки. Відповідно до іншого підходу, сектор безпеки є складовою ВОД і також цілковито належить їй. Тобто за цим підходом все навпаки: загальне є часткою часткового (плутанина!). Тут же стверджується, що при варіанті 3 на сектор безпеки покладаються більш загальні та масштабні завдання з реалізації державної політики у сфері забезпечення національної безпеки, ніж на ВОД, а тому, з практичного погляду, інтерес становить лише дослідження варіанта 3, якому у згаданій публікації автор приділяє основну увагу. На нашу думку, підхід за варіантом 3 в основному відповідає викладеному нами вище нормативно-правовому підходу до формулювання даної моделі.

Варіант 5 визначає наявність як загальної частини (множини компонентів тощо) у ВОД та секторі безпеки, так і частини, що має істотні відмінності. Стосовно цього варіанта у [3] зазначається, що теоретично така модель взаємозв'язку між ВОД і сектором безпеки можлива, якщо розглядати компоненти, що забезпечують такі додаткові функції, як матеріально-технічні, фінансові, культурні, кадрові, наукові, інформаційні тощо, як загальні. Основні ж функції систем, що визначають їх специфіку, та компонентів, що забезпечують їх виконання, за визначенням у [3], в

цьому випадку різні, що теж не зовсім зрозуміло.

Моделювання системи та підсистем сектора безпеки

У [3] визначено два ніби існуючі нині „радикальні погляди” щодо визначень і понять структурних елементів сектора безпеки і ВОД.

За першим з них сектор безпеки – це західний термін, який за своєю сутністю близький, якщо не тотожний, до поняття ВОД; він є своєрідною „даниною політиці євроатлантичної та європейської інтеграції, у межах реалізації якої передбачається здійснення заходів з адаптації та гармонізації національної нормативно-правової й нормативно-технічної бази до стандартів Альянсу, в тому числі з процедурних та термінологічних питань”. Тут же, без посилань на джерела, стверджується також, що термін ВОД „вважають невдалим, необґрунтованим, запозиченим у РФ, що не відповідає політиці та реальним процесам у сфері забезпечення національної безпеки України, від нього необхідно відмовитися, зробивши відповідні зміни у чинному законодавстві” [3, с. 57].

Таке пояснення [3] не зовсім коректне, бо, зокрема, із Словника основних термінів і скорочень, які використовуються в НАТО [18, с. 261 - 262], видно, що на Заході і в НАТО термін „Воснна організація держав” використовується майже у тому ж розумінні, як і в нормативно-правових актах України. Щоправда після завершення „холодної війни” на Заході стали частіше використовувати поняття „сектор безпеки”, намагаючись, очевидно, „демілітаризувати” цю назву, що підтверджує життєвість і сформульованого у [3] варіанта 1. На нашу думку, це більш вдале формулювання.

Другий відзначений у [3] „радикальний погляд” зводиться до того, що ВОД необхідно конкретизувати насамперед щодо призначення, сутності, складу, структури, функцій, завдань, взаємозв’язків її складових, врахувавши особливості процесів її реформування в Україні, та „відмовитися від офіційно невизначеного західного терміна „сектор безпеки”, внести відповідні корективи до Стратегії національної безпеки України й інших документів, де його застосовують” [3, с. 57]. Таку тезу не можна вважати цілком науковою. Вона не ґрунтується й на чинному законодавстві, бо в Україні ці складові в певній мірі окреслені. Це стосується і викладених у [3, с. 59] інших не досить аргументованих теоретичних підходів до формування даних моделей. За твердженням [3, с. 59], у структурі сектора безпеки виокремлюють силовий блок. Але хто це робить і на якій підставі не вказано.

У [3] визначають ще дві моделі „сектора безпеки” - у „вузькому” та „широкому” розумінні. Зазначається, що „у вузькому розумінні сектор безпеки може ототожнюватися із силовим блоком, а у широкому, крім силового блоку, до сектора безпеки можуть входити оборонно-промисловий та науковий комплекси, органи державної влади і місцевого самоврядування, що відповідають за формування та реалізацію зовнішньої

і внутрішньої політики, екологічну та інформаційну безпеку тощо”, що „конкретний склад сектора безпеки, що значною мірою визначається стратегічними поглядами керівництва держави на його призначення, панівними традиціями в суспільстві, економічними та іншими чинниками” [3, с. 59]. На підтвердження цієї „наукової тези” наводяться ще чотири зовсім різні за своєю суттю та конструкцією моделі сектора безпеки [3, с. 61, рис. 6].

Як висновок з цього розмаїття й неоднозначності визначень пропонується ще зовсім інакше поняття сектора безпеки, тобто ще одна модель його структури та складу як „сукупність Воєнної організації держави, правоохоронних, розвідувальних та контррозвідувальних органів, оперативно-рятувальної служби цивільного захисту, а також організацій, підприємств та установ, діяльність яких спрямована на захист національних інтересів від зовнішніх та внутрішніх загроз у визначальних сферах національної безпеки політичними, дипломатичними, економічними, воєнними, спеціальними методами та засобами [3, с. 62]. Воєнну ж організацію держави пропонується визначити лише як „сукупність військових формувань та органів управління ними, діяльність яких спрямована на захист національних інтересів України від зовнішніх загроз воєнного характеру воєнними методами” [3, с. 68].

„Методи”, про які йдеться у [3, с. 62, 68], досить неоднозначні, часом радикально протилежні, а „невоєнний” чи „недержавний” (несиловий блок сектора безпеки), про який йдеться у наведених у [3, с. 59 - 61] моделях, на нашу думку, недоречний.

Зовсім інакше визначення даної моделі наведено (без належної аргументації) у [7]: „Воєнна організація держави – це сукупність органів державної влади, військових та озброєних формувань, утворених відповідно до законів України, спеціальних служб, правоохоронних органів спеціального призначення, оперативно-рятувальної служби цивільного захисту, органів управління ними, підприємств, установ, закладів та організацій, діяльність яких спрямована на захист національних інтересів України від зовнішніх і внутрішніх загроз у цій сфері та від кризових і надзвичайних ситуацій” [7, с. 23].

Остання теза цього формулювання не дає можливості відрізнити воєнну безпеку від будь-якої іншої складової національної безпеки і тим самим вносить суттєву плутанину у підходах до відокремлення й визначення цих категорій та їх моделей. Під кризовою ситуацією тут пропонується розуміти „різке погіршення стану захищеності життєво важливих інтересів людини й громадянина, суспільства та держави, яке утворилося протягом короткого проміжку часу внаслідок виникнення загроз національній безпеці (інтересам)”. А з огляду на завдання ВОД, до організаційної її структури пропонується включити „орган управління – Комітет оборони, Сили, Спеціальні органи, Служби та Оборонно-промисловий комплекс”. При цьому акцентується, що „Сили і Спеціальні

органи мають статус комбатантів” [7, с. 25].

У наведених вище моделях простежується спроба підмінити „сектор воєнної безпеки” „сектором національної безпеки”, тобто часткове цілим, що, на нашу думку, недоречно, оскільки це не відповідає визначеному законодавством їх об’єкту та функціональному призначенню. Що ж стосується залучення до ВОД якогось „Комітету оборони, Сил та Спеціальних органів” та ще й зі „статусом комбатантів”, то таку модель можна застосувати лише у випадку війни (збройного конфлікту) за звичаями війни (міжнародним гуманітарним правом), якими й передбачені такі правові категорії.

Не міститься достатньо переконливого науково обґрунтованого чи правового підходу для вирішення цієї проблеми і в публікаціях службовців Міністерства оборони та Департаменту з питань воєнної безпеки Апарату РНБО України [7]. Запропоновані ними визначення Воєнної організації держави та її структури мають аналогічні відзначеним нами вище хиби й суперечності.

Слід зазначити, що виконані дослідження, особливо [3], мають певні позитиви. Це, на нашу думку, ледь не єдині серед праць, у яких робиться спроба більш-менш ґрунтовно дослідити складну безпекову воєнну проблему у всій її багатоаспектності, змодельовати її основні елементи і компоненти.

З практичної точки зору певний інтерес у цьому плані становлять і публікації фахівців РНБО України. Однак через недостатнє наукове обґрунтування визначень і моделей, певну їх спірність і невідповідність чинному законодавству, вони, на нашу думку, не дають вагомих підстав для визначення ефективних шляхів, механізмів та алгоритму вирішення непростих безпекових проблем.

Аналіз нормативно-правових актів свідчить, що Воєнна організація держави є складовою сектора безпеки, яка вирішує питання національної безпеки переважно у „сфері воєнної безпеки” чи „секторі безпеки” [12, п. 12, 14, 15], а не лише у воєнній сфері [12, п. 4, 8, 21].

Вважаємо, що Воєнна організація України має складатися не тільки з відповідних органів державної влади та місцевого самоврядування, Збройних Сил України, інших військових формувань і правоохоронних органів, утворених відповідно до законів України, а й відповідного сектора оборонно-промислового комплексу, чи „військово-промислового комплексу”, як його названо в абз. 6 ст. 3 Закону України „Про оборону України”, воєнно-наукових, військово-навчальних та забезпечувальних організацій і установ та їх органів управління. У цій моделі, на нашу думку, має знайти відповідне місце і „єдине керівництво” Воєнною організацією держави чи сектором безпеки та інші основні засади державної політики у цьому секторі чи сфері воєнної безпеки.

Висновки

З викладеного видно, що наукові дослідження, як і законодавство сфери воєнної безпеки чи воєнної сфери (сектора безпеки) України і модель та структура Воєнної організації держави потребують подальшого суттєвого вдосконалення і трансформації, наближення до сучасних потреб та європейських стандартів. А це, у свою чергу, вимагає організувати роботу з підготовки та прийняття передбачених ст. 2 Закону України „Про основи національної безпеки України” та іншими законодавчими й нормативно-правовими актами Стратегії воєнної безпеки України, Концепції та закону про розвиток Воєнної організації держави, якими мають бути визначені цільові настанови, керівні принципи подальшого воєнного будівництва, а також напрями діяльності органів державної влади в конкретній обстановці у разі будь-яких загроз національним інтересам України для їх нейтралізації, а також належне наукове обґрунтування цих проблем сектора безпеки.

Література:

1. Военная мысль. – 1994. – № 3. – С. 64 – 71.
2. Порівняльний аналіз ключових понять і категорій основ національної безпеки України: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – К.: Ін-т проблем НБ при РНБОУ, 2007. – 20 с.
3. Стратегічна панорама. – 2007. – № 3. – С. 54 – 69.
4. Стратегія національної безпеки України. Затверджена Указом Президента України від 12.02.07 № 105/2007.
5. Державне управління сектором безпеки і оборони: теорія, практика, стратегія. – К.: ННДЦ ОТ і ВБ України, 2007. – 218 с.
6. Oversight and Guidance: The relevance of Parliamentary Oversight for the Security Sector and its Reform. A collection of articles on foundational aspects of parliamentary oversight of the security sector. DCAF document № 4. Edited by H. Born, P. Flurri and others. Brussels / Geneva 2003. – P. 262.
7. Наука і оборона. – 2007. – № 3. – С. 23 – 27; 2008. – № 1. – С. 3 – 12.
8. Проект Концепції Системи стратегічного програмно-цільового планування процесів реформування та розвитку (трансформації) структур безпеки і оборони (сектора безпеки) України. ННДЦ ОТ і ВБ України, 2005 – 2006.
9. Закон України „Про основи національної безпеки України” від 19.06.03 № 964-IV // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2003. – № 39. – Ст. 351.
10. Закон України „Про оборону України” від 05.10.00 № 2020 – III // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2000.- № 49. – Ст. 420.
11. Закон України „Про організацію оборонного планування” від 18.11.04 № 2198-IV // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2005. – № 4. – Ст. 97.
12. Воєнна доктрина України. Затверджена Указом Президента України від 15.06.04 № 648.

13. **Качинський А. Б.** Безпека, загрози і ризик: наукові концепції та математичні методи. – К., 2003. – 366 с.
14. **Згурский М. З., Доброногов А. В., Померанцева Т. Н.** Исследование социальных процессов на основе методологии системного анализа. – К.: Наук. думка, 1997. – 221 с.
15. Доктринальні та концептуальні підходи до забезпечення воєнної безпеки держави: документи, факти, коментарі. – К.: ННДЦ ОТ і ВБ України, 2008. – 244 с.
16. Модельный Закон СНГ / Постановление Межпарламентской Ассамблеи государств – участников СНГ от 24.11.01. № 18 – 13 . – М. – 2002. – 56 с.
17. **Горбунов Е. А.** Самоорганизация систем и прогнозирование военно-политических, экономических и социальных аспектов. – К.: Ника-Центр, 2005. – 320 с.
18. Словник воєнних термінів. – К.: ЦНДІ ЗСУ, 2003. – С. 11.
19. Словник основних термінів та скорочень, які використовуються в НАТО. – К.: „МП Леся”, 2004. – 568 с.
20. Стратегія воєнної безпеки України: проблеми формування / Збірник науково-аналітичних статей. – К.: НВ НА СБУ, 2007. – 142 с.

Українсько-російські відносини в контексті євроінтеграційної політики України

Оксана Шеретюк,

старший викладач

кафедри міжнародних відносин та країнознавства

Рівненського інституту слов'янознавства

Київського славістичного університету

У статті окреслюються проблеми і перспективи українсько-російських відносин в контексті євроінтеграційної стратегії України. Особлива увага звертається на висвітлення позицій двох країн щодо участі в такому регіональному інтеграційному об'єднанні, як Єдиний економічний простір.

Особливість найважливіших подій і явищ сучасності обумовлюється кардинальними переминами в геополітичній ситуації: розпався Радянський Союз, змінився суспільно-політичний устрій колишніх соціалістичних держав Центральної та Східної Європи, об'єдналися Східна і Західна Німеччина, розширюється НАТО, економічно і політично посилюється Європейський Союз.

Поява на політичній мапі Європи незалежної України докорінно змінила співвідношення сил на міжнародній арені. Слід мати на увазі, що геополітична ситуація у східноєвропейському регіоні багато в чому залежить від характеру політичного і економічного сусідства України і Росії, що вимагає осмислення українсько-російських взаємин у нових умовах.

Для України актуальною є проблема визначення національних пріоритетів. Європейську інтеграцію і членство у Європейському Союзі задекларовано як стратегічну мету нашої країни задля реалізації національних інтересів – розбудови економічно розвиненої демократичної держави, зміцнення позицій у світовій системі міжнародних відносин.

Українську геостратегію нині характеризують дві основні парадигми: євразійська і євроатлантична. Адже специфіка геополітичних координат України полягає в її належності водночас до двох регіонів – Європи та Євразії.

Чи спроможна молода держава Україна обрати вигідний для себе шлях розвитку – шлях демократичних перетворень і становлення як самодостатньої європейської держави? Досліджуючи це питання, ми поставили за мету проаналізувати стосунки між Україною і Росією в контексті проголошеного керівництвом нашої держави стратегічного курсу на європейську інтеграцію.

У цьому зв'язку слід зупинитися на чинниках, які мають важливе, а іноді й визначальне значення в просуванні України в її євроінтеграційних прагненнях. Хронологічні межі праці: від 1991 року (здобуття Україною незалежності) до кінця 2004 року (останні президентські вибори).

Відносини з нашим стратегічним сусідом – Російською Федерацією мають специфіку, обумовлену як спільними, так і різними національними інтересами двох країн. Треба визнати, що в останні роки зусиллями обох сторін значну кількість складних проблем у міждержавних відносинах було розв'язано. 1997 року набув чинності базовий Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією та угоди щодо Чорноморського флоту, які відіграють значну стабілізуючу роль у міжнародних відносинах на Європейському континенті.

Разом з тим усвідомлення сучасного стану і подальших перспектив українсько-російських відносин вимагає врахування всього комплексу проблем, пов'язаних із зовнішньополітичними завданнями РФ, основою геостратегії якої є доктрина „багатополюсного світу”. Розуміючи під „полюсами” інтеграційні угруповання держав, РФ вважає регіон країн СНД зоною свого виняткового політичного впливу. В контексті цієї геостратегії Україна має увійти в інтеграційне формування під домінуванням Росії.

Таким чином, характер і спрямованість геостратегій України і Росії об'єктивно відрізняються. Для розвитку незалежної України одним із нагальних питань є практичне забезпечення принципу багатовекторності її зовнішньої політики. Об'єктивна необхідність цього визначається не лише різноспрямованими, іноді діаметрально протилежними орієнтаціями українських політичних еліт і громадян, а й різнорівневими процесами, котрі мають реально забезпечити національні інтереси України. Однак реалізація різнорівневої політики залежатиме від того, наскільки самостійною (політично, економічно, культурно) Україна зможе утвердитися в нових геополітичних реаліях, обумовлених відносинами між США, Росією, Західною і Східною Європою, мусульманським світом [8, с. 50].

На нашу думку, особливо важливою подією в контексті українсько-російських взаємин була поява ідеї утворення Єдиного економічного простору. 23 лютого 2003 року в Москві Президенти України, Білорусі, Росії і Казахстану домовилися підготувати до вересня того ж року угоду про формування цього інтеграційного утворення [4]. Тим часом вже 11 березня 2003 року Європейська комісія оприлюднила концепцію нової політики сусідства розширеного Євросоюзу, згідно з якою країнам-сусідам,

в тому числі й Україні, надається перспектива інтеграції до внутрішнього ринку ЄС за формулою „все, крім членства”. У цьому контексті ухвалення індивідуального Плану дій Україна – ЄС і подальший моніторинг його виконання Єврокомісією чітко продемонструє, як Україна і Євросоюз виконують свої зобов’язання. Йдеться, отже, про два альтернативні проекти поглибленої економічної інтеграції, між якими офіційному Києву буде вкрай складно продовжувати діяльність на гаслах декларативного чи часткового зближення одночасно з двома стратегічними партнерами. Адже, з одного боку, Росія прагне за будь-яку ціну втримати Україну в зоні свого економічного й політичного впливу, а з іншого, розширений Євросоюз справді зацікавлений у стабілізації й демократизації своєї нової східної периферії, не будучи, однак, готовим до її інституціонального поглинання. Обопільний тиск на „спільне близьке зарубіжжя” з боку Росії і Євросоюзу позбавляє українську політику двовекторності можливостей для маневрування [9].

20 квітня 2004 року Верховна Рада України ратифікувала Угоду про формування Єдиного економічного простору, підписану Президентами України, Росії, Казахстану і Білорусі 19 вересня 2003 року в Ялті під час саміту ШНД [3].

Одним з актуальних для України питань стосовно формування Єдиного економічного простору є вибір оптимальної форми інтеграції. Така можливість передбачена Статтею 5 Угоди: „ЄП формується поетапно, з урахуванням можливостей різнорівневої і різношвидкісної інтеграції”. Йдеться про альтернативу між формуванням зони вільної торгівлі або ж митного союзу як найближчої мети. Глибші форми інтеграції обговорюються, але залишаються питанням середньо- і довгострокової перспективи.

Росія категорично наполягає на митному союзі („повноцінна зона вільної торгівлі буде можливою тільки в рамках митного союзу”). Позиція України настільки ж чітка, як і російська: Україна готова взяти участь тільки в зоні вільної торгівлі (ЗВТ), але в жодному випадку не в митному союзі (МС).

На зустрічі глав держав – учасниць ЄП в Астані 15 вересня 2004 року було ухвалено рішення про першочергове створення ЗВТ. До 1 липня 2005 року необхідний пакет документів мав бути готовим до підписання. Однак уже тоді представники України не виключали можливості формування МС одразу після ЗВТ. Очевидно, вибір оптимального для України інтеграційного рішення в ЄП є непростим, неоднозначним: потрібно врахувати цілу низку внутрішніх і зовнішніх факторів. Оскільки це питання зберігає актуальність, його цікаво розглянути з урахуванням світового досвіду та зовнішньоекономічних інтересів України.

ЄП – організація, членами якої мають бути чотири держави. Незважаючи на це, дискусія, що розгорнулася в Україні навколо участі в інтеграційному об’єднанні, сфокусувалася на відносинах з Росією. Існує

думка, що ЄЄП – це не що інше, як спосіб розбудови відносин України і Росії. Виходячи з цього, можна розглянути, чим мотивувалося підписання Президентом України документів про заснування ЄЄП. Участь України в ЄЄП пояснюється, напевно, її прагненням поглибити співробітництво на пострадянському просторі. Ця взаємодія насамперед має набути форми повномасштабної зони вільної торгівлі без вилучень і обмежень. ЗВТ спрямована на досягнення таких цілей України, як:

- скасування російського експортного мита і ПДВ на нафту й газ;
- реалізація російських енергоносіїв в Україні за внутрішніми російськими цінами;
- створення „єдиного енергетичного простору”, що передбачає формування стратегічних енергетичних запасів країн-учасниць;
- отримання повнішого доступу на російський ринок через скасування торговельних бар'єрів;
- скасування російських антидемпінгових заходів щодо українських товарів, імпорتنих квот на металопродукцію та деякі інші товарні групи;
- зростання взаємної торгівлі країн – учасниць Угоди;
- забезпечення вільного руху робочої сили між державами, скасування процедури реєстрації тощо.

Іншими словами, дві головні теми ЗВТ – це енергетика і російські квоти на українську продукцію. Хоча практично одразу стало зрозуміло, що Росія не піде на реалізацію газу й нафти Україні за своїми внутрішніми цінами в межах зони вільної торгівлі, отже це питання відпало. З деяких інших з перелічених позицій певних результатів уже вдалося досягти.

Що стосується причин, через які Україна збирається зупинитися на ЗВТ і не брати участі у МС, то основні з них такі:

- збереження курсу на євроінтеграцію;
- проблеми із СОТ, якщо буде оголошено про створення митного союзу ЄЄП;
- митний союз передбачає створення наднаціонального регулюючого органу, що суперечить Конституції України [7].

Угоду про створення ЄЄП було ратифіковано із застереженням Президента: „Україна братиме участь у формуванні та функціонуванні Єдиного економічного простору в межах, що відповідають Конституції України”. Це робить участь України в об'єднанні суто формальною, оскільки подальше впровадження Угоди може призвести до порушення Статей 5, 6, 75, 96, 102, 113, 124 Конституції України, які забороняють делегування владних повноважень наднаціональним органам [3].

Свої „червоні прапорці” після підписання Договору про створення ЄЄП виставив і Євросоюз. 16 вересня 2003 року Генеральний директорат з питань торгівлі Європейської комісії передав українській стороні робочий документ „Реакція на проект Угоди про формування Єдиного економічного простору Росії, України, Білорусі й Казахстану”. У ньому розглядаються можливі наслідки участі України в ЄЄП у двох аспектах: стосовно її вступу

до СОТ і будь-якого майбутнього поглиблення двосторонніх торговельних відносин між Україною та ЄС. Європейці пропонували розрізняти зону вільної торгівлі і митний, економічний і/або валютний союз. Якщо чотири держави планують створити зону вільної торгівлі до чи відразу після вступу до СОТ, то це, на думку Генерального директорату, не створить для них особливих труднощів за умови, що угода широко охоплюватиме практично всю торгівлю між чотирма країнами. Але якщо Україна під час переговорів про вступ до СОТ заявить, що кінцевою метою угоди є створення митного, економічного і/або валютного союзу, то можуть виникнути такі труднощі:

- правила СОТ щодо митних союзів дуже суворі, оскільки їх члени повинні мати однаковий захист кордонів і проводити однакову торговельну політику. Отже укладання такої угоди викличе багато запитань і значне занепокоєння членів СОТ під час переговорів, зокрема стосовно спроможності чотирьох країн, зокрема й України, цілком реалізувати таку масштабну інтеграційну угоду. Єдиними ефективно діючими митними союзами у світі є ЄС і митний союз між Чехією і Словаччиною;

- більше того, від України, ймовірно, зажадають виплати компенсацій членам СОТ, оскільки її зобов'язання щодо двостороннього доступу до ринків (приміром, включно із зобов'язаннями, що містяться в протоколі, укладеному з ЄС у березні 2003 року) значно перевищують зобов'язання, очікувані від інших трьох країн, зокрема від Росії;

- положення щодо багаторівневої та різношвидкісної інтеграції можуть також бути проблематичними у світлі положень статті XXIV ГАТТ/СОТ.

Щодо подальшого поглиблення двосторонніх торговельних відносин між Україною і ЄС, то й тут європейці вважали за необхідне розрізняти наслідки створення чотирма державами зони вільної торгівлі і митного, економічного і/або валютного союзу. І якщо проста зона вільної торгівлі, на думку ЄК, не створить якихось труднощів поглиблення відносин між Україною і ЄС у сфері торгівлі, то митний, економічний і/або валютний союз може призвести до багатьох ускладнень.

Коли буде виконано певні умови, ЄС хотів би розпочати переговори про створення зони вільної торгівлі у двосторонньому форматі з Україною чи іншими країнами, на які поширюється ініціатива „Розширена Європа”, але мало ймовірно з ЄЄП як групою держав. Якщо Україна створить митний союз з країнами, що увійшли до ЄЄП, то створення зони вільної торгівлі з ЄС стане неможливим.

Більше того, проект рамкової угоди передбачає „уніфікацію” законодавства або встановлення загальних принципів регулювання чотирма країнами в низці галузей, приміром, технічні норми і стандарти, санітарні й фітосанітарні заходи, конкуренція, природні монополії тощо як кінцеву мету ЄЄП. Як вказується у стратегії „Розширена Європа”, наближення до регулятивних норм законодавства ЄС створить необхідні регуляторні рамки й підготує основи для подальшої лібералізації торгівлі.

Україна вже почала гармонізувати своє законодавство в деяких із цих галузей із законодавством ЄС, і це вітається Європейським Союзом, оскільки сприятиме поглибленню двосторонніх торговельних відносин у майбутньому, а також допоможе мінімізувати потенційні негативні для України наслідки розширення ЄС у торговельній сфері. Але якщо Україна хоче гармонізувати своє законодавство із законодавством інших трьох країн, то це ускладнить переговори про глибоко інтегровану зону вільної торгівлі з ЄС, оскільки будь-яка наступна угода має включати положення про значне зближення регуляторних актів [10].

Ще однією причиною, через яку Україна збиралася зупинитися на зоні вільної торгівлі, було її бажання стати членом СОТ. „Формування і діяльність ЄЕП здійснюється з урахуванням норм і правил СОТ”, – зазначається в Концепції ЄЕП. В документі також проголошується:

- приєднання держав-учасниць до СОТ на узгоджених умовах;
- утримання держави-учасниці, що вступила до СОТ раніше за інших, від висування вимог до інших держав-учасниць у рамках переговорів з приєднання до СОТ [5].

Трактуються ці положення неоднозначно. По-перше, дискусію викликала теза про приєднання до СОТ на узгоджених умовах. Якщо ЄЕП буде ЗВТ, то умови не обов'язково мають узгоджуватися. А коли ЄЕП стане МС, то цій „єдиній митній зоні” доведеться вступати до СОТ як єдиному цілому. Тоді Україні (точніше – ЄЕП) доведеться заново погоджувати умови свого вступу до СОТ з членами Робочої групи, що практично перекреслить попередній переговорний процес і схилить чашу ваги на користь ЗВТ, а не МС. Друге положення (про невисування одним з учасників ЄЕП вимог до решти, якщо він вступить до СОТ раніше) продиктоване побоюваннями і України, і Росії: якщо Україна вступила до СОТ раніше, то вона в односторонньому порядку може зажадати від Росії, наприклад, скасування експортного мита без будь-якої компенсації зі свого боку. У протилежному випадку Україна „заплатила” б Росії, наприклад, зниженими тарифами на транспортування тих же енергоносіїв. Відтак якщо ЄЕП і не закривав Україні дорогу до СОТ, то ставив великий знак запитання на її євроінтеграційній перспективі [7].

Таким чином, можемо досить чітко окреслити стратегічні наміри Росії щодо проекту ЄЕП. Для Росії ЄЕП – це, насамперед, геополітичний проект, який має на меті створення інтеграційного центру Євросходу, а відтак і утвердження статусу „Великої Росії” [2].

Перед владними структурами України постало важливе для долі держави завдання практичного втілення ініціативи Президента України щодо участі нашої держави у формуванні ЄЕП. Кроки України стосовно створення Єдиного економічного простору з Російською Федерацією, Білоруссю і Казахстаном мають спрямовуватися на побудову торговельно-економічних відносин з цими країнами, насамперед з Росією, на засадах, які б відповідали процесові створення спільного економічного простору, передусім зони вільної торгівлі Україна – ЄС [6].

У світлі викладеного цілком зрозуміло, що для України верхня межа співпраці у ЄЄП – це проста класична зона вільної торгівлі, режим якої не передбачає ні спільної зовнішньоторговельної і митної політики щодо третіх країн, ні функціонування будь-яких наднаціональних органів. Інакше кажучи, зона вільної торгівлі, режим якої відповідає національним інтересам України, має формуватися відповідно до принципів і правил СОТ. Лише в такому випадку зона вільної торгівлі в межах ЄЄП сприятиме економічному розвитку України і розширюватиме її євроінтеграційні можливості [1].

Можна констатувати, що шлях до Європейського Союзу залишається для України відкритим, але їй належить подолати не лише об'єктивні труднощі, а й деякі свої ілюзії і комплекси. „Дорожня карта” на шляху до ЄС передбачає, передусім, конкретні економічні та фінансові результати демократичних перетворень, а не урочисті запевнення й обіцянки [6]. Щоб досягти стабільності, яка в майбутньому відповідала б стандартам ЄС, Європа фактично підштовхує Україну до розширення співпраці з Росією як найближчим і системно рівним партнером. Смысл такої позиції можна визначити так: Україна може увійти в Європу тільки через Росію.

На практиці формально двовекторна формула „До Європи разом з Росією” і стратегія „конструктивної євроінтеграції” означали б, що Україна діяла б у фарватері та в погодженні з європейською політикою Росії і навряд чи пішла б далі утворення зони вільної торгівлі з Євросоюзом.

Найкращий варіант для України: спочатку стати одним з „найкращих сусідів” Євросоюзу, а згодом, отримавши підтвердження від Єврокомісії перших реальних успіхів, звернутися з офіційним проханням про вступ до ЄС. Повноцінна інтеграція України до європейської спільноти уможливила б встановлення рівноправного, взаємовигідного і стабільного партнерства з Росією. Інакше кажучи, такою могла би бути оптимальна зовнішня політика [9].

Хоч нині Європейський Союз і не вважає Україну претендентом на членство в ЄС, можливість її вступу до цієї організації зовсім не виключена. А от членство Російської Федерації в ЄС важко уявити. Росія не може (і не бажає) бути інтегрованою до Євросоюзу. Прилучення її до ЄС неможливе з огляду на континентальні масштаби цієї країни. У російському суспільстві панує думка, що Росія є не частиною великого цілого, а центром самобутньої культури – хоч і європейської, але відмінної від неї [12, с. 76].

Отже позиції України і Росії в їх інтеграційних прагненнях досить чіткі: Росія не бажає стати членом Європейського Союзу – на відміну від України, для якої це є основною стратегічною метою. Але щоб розпочати входження до інституцій ЄС, принаймні в середньостроковій перспективі, Україні необхідно економічно „нарастити м'язи”, тобто не тільки зберегти, а й значно посилити динаміку та якість економічного зростання.

Головною метою розвитку українських відносин з Російською Федерацією має стати економізація зовнішньої політики. За цих обставин основний акцент взаємин з РФ має бути перенесений на розвиток тих сфер

співробітництва, які можуть сприяти економічному зростанню України і бути спрямованими на створення механізмів захисту її національних інтересів, забезпечення економічної безпеки.

Росія – наш найбільший сусід і пріоритетний партнер. Але ж партнерство передбачає рівноправність. Це означає, що співпраця має ґрунтуватися на обопільному визнанні і повазі суверенного права кожної держави проводити зовнішню і внутрішню політику на основі власних національних інтересів, не зачіпаючи життєво важливих інтересів сторін.

Очевидно, що суперечність інтересів України і Росії пояснюється як історичним минулим, так і величиною потенціалів України як європейської держави і Росії як євразійської наддержави з глобальними претензіями. Але будувати двосторонні відносини слід на спільних інтересах, а не на суперечностях. Вантаж колишніх конфліктів, поділ на „старших” і „молодших” слід відкинути.

Література:

1. **Василенко В.** Що Україні робити з ЄСП? // Дзеркало тижня, № 13 (488), 3 – 9 квітня 2004 року.
2. **Гальчинський А.** У Європу через політику самоствердження // День. – 2004. – 12 червня.
3. ЄСП: чинник геополітичного самовизначення України та інструмент мобілізації електорату. <http://kandydat.com.ua/analitika/eep.htm>.
4. **Зварич Р.** ЄСП як єдність та боротьба „протилежностей”. <http://www.polit.com.ua/?lang=ukr&cgid=5&mpid=9@id&poid=2&id=2289>.
5. Концепция формирования Единого экономического пространства. <http://www.president.gov.ua/rus/summit>
6. **Мармазов В., Піляєв І.** Велике майбутнє великої Європи: чи скористається Україна перевагами нового європейського порядку? <http://www.minjust.gov.ua/?do=dr&did=1738&sid=zmi>
7. **Ніколаєв Є.** ЄСП для України: зона вільної торгівлі чи митний союз? <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=34&c=606>
8. **Пирожков С.** Українські пріоритети в геополітиці // Віче. – 2000. – № 5. – С. 45 – 51.
9. **Посельський В.** До Європи разом із Росією чи до Росії через Європу // Дзеркало тижня, № 35 (510), 4 – 10 вересня 2004 року.
10. **Сіліна Т.** Єсепейський вибір // Дзеркало тижня, № 36 (461), 20 – 26 вересня 2003 року.
11. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти: (Колективна монографія) / За ред. Ф. М. Рудича. – К.: МАУП, 2002. – 488 с.
12. **Шнайдер-Детерс В.** Європейська перспектива України: повноправне членство чи добросусідство? // Політична думка. – 2000. – № 2. – С. 72 – 81.

Перспективи співробітництва „Україна – НАТО” і роль у ньому польського фактора

Віра Бурдяк,

доктор політичних наук,
професор кафедри політології та державного управління
Чернівецького національного університету
ім. Ю. Федьковича

Ігор Мороз,

аспірант кафедри політології та державного управління
Чернівецького національного університету
ім. Ю. Федьковича

Питання вступу України до НАТО є одним з найвагоміших при визначенні подальшого зовнішньополітичного курсу країни. Неоднозначність сприйняття цього явища в суспільстві проектувалось на діяльність Верховної Ради, ставало вододілом між її депутатами та спричиняло політичні кризи. Одну з них нещодавно вдалось нівелювати, дійшовши домовленості про проведення всеукраїнського референдуму з питання „Україна – НАТО”. Залишається чекати, яку думку з цього приводу висловить народ, однак наявний теоретичний та емпіричний матеріал вже дозволяє зробити певні припущення щодо цього.

Історія взаємовідносин „Україна – НАТО” розпочалась восени 1991 року і не втрачає актуальності впродовж усіх наступних років. Питання про форми співробітництва (особливо вступу) з Альянсом викликають дискусії між політичними силами держави та неоднозначні оцінки в українському суспільстві. Це пов'язано з рядом причин. По-перше, зближення України з НАТО дуже не вигідне потужному сусідові нашої держави – Російській Федерації, яка прагне (наголосимо, що досить успішно) зберегти власні сфери впливу в Україні, тому проросійський політичний істеблішмент активно нейтралізує спроби пронатовських політиків поглибити взаємини нашої держави з Альянсом. По-друге, частина населення України, особливо на сході країни, виступає проти вступу до НАТО, діючи за гаслами „НАТО – ворог”, „Україна – нейтральна держава”, що зумовлено

негативним іміджем Північноатлантичної організації, який склався ще за часів СРСР і пропагується деякими ЗМІ й сьогодні. По-третє, лідери країн-членів НАТО та представники їх урядів (особливо західноєвропейських) неоднозначно реагують на заяви щодо вступу з боку України, адже їм не потрібні будь-які ускладнення стосунків з РФ – джерелом енергоносіїв, та, зрештою, з однією з провідних країн світу. Існує низка й інших специфічних обставин, на які вкажемо нижче.

Незважаючи на неоднозначність підходів у суспільній думці, Україна тісно співпрацює з НАТО в рамках програми „Партнерство заради миру” (ПЗМ), починаючи з 8 лютого 1994 року. У цій ситуації варто, на нашу думку, звернути увагу на позицію Польської Республіки, яка після вступу до НАТО та ЄС активно лобіює інтереси прозахідних політиків України в цих структурах.

Метою статті є висвітлення та аналіз специфіки взаємин „Україна – НАТО”, визначення впливу Польщі на перспективи їх подальшої співпраці. З огляду на особливості цієї проблеми і поставленої мети сформулюємо наступні дослідницькі **завдання**: відстежити історію зародження та розвитку взаємин між Україною і НАТО; висвітлити вплив польського фактора на рівень співробітництва; з’ясувати перспективи розвитку взаємин „Україна – НАТО”.

Актуальність проблеми захопила вітчизняних і зарубіжних науковців, журналістів, державних діячів, які в публікаціях висловлюють своє бачення проблеми. Так, В. Бадрак [1], А. Березний [2] зосередили увагу на розгляді економічних і політичних питань у взаєминах „Україна – НАТО”. Л. Блек [3] вказує на вагомість московського фактора. У працях В. Борохвостова [4], Д. Гемі, М. Вонгровської, П. Граєвського [5], В. Раденького, А. Риженка, А. Шевцова, О. Їжака, К. Морозова висвітлено різні аспекти співробітництва України з Альянсом, підкреслено вплив Польщі. Позиції Л. Голопатюка [7], А. Гушера [8], Д. Данилова, С. Згурця особливо важливі при розгляді міжнародних відносин і участі в них НАТО й України як суб’єктів політичного процесу. О. Семиков пише про підхід України до проблеми регіональної безпеки і місце НАТО в ній. Але не всі аспекти проблеми охоплені увагою дослідників, тому зупинимось саме на таких.

Більшість дослідників вважає, що перша спроба сформулювати засади євроатлантичних прагнень нашої країни була здійснена ще в Декларації про державний суверенітет України. У ній проголошувався курс (тоді ще Української РСР) на безпосередню „участь України в загальноєвропейському процесі та європейських структурах” [7, с. 32]. У той час Україна була однією з найпотужніших у воєнному відношенні країн з огляду на одержаний у спадок від СРСР потенціал військово-

промислового комплексу (ВПК) і поступалась у Європі лише російському й американському військовим контингентам. Перевага України в озброєннях над сусідніми державами становила: над Польщею – у 2,2 рази, над Угорщиною – у 4,7, над Румунією – у 2,5, над Молдовою – у 20 разів. Тож потужні озброєння і чисельність особового складу військових угруповань України не могли не зацікавити представників НАТО і провідних військових держав у співробітництві [10].

У січні 1992 року представник України взяв участь у зустрічі Робочої групи високого рівня Ради Північноатлантичного співробітництва (РПАС). Посилення динаміки орієнтованих на Брюссель політичних заходів Києва означало доповнення фази активних ознайомлювальних контактів з НАТО і співробітництвом з ним, що позитивно оцінювали обидві сторони. 22 - 23 лютого 1992 року у ході першого візиту Генерального секретаря НАТО М. Вернера до Києва Україну офіційно запросили до участі в РПАС на постійній основі.

Правове підґрунтя державної політики України в європейську й євроатлантичну інтеграцію було закладено в Основних напрямках зовнішньої політики України, схвалених Верховною Радою 2 липня 1993 року. Головними пріоритетами в ній було визначено повномасштабну інтеграцію України в європейські та євроатлантичні структури і членство України в загальноєвропейській системі безпеки, формування якої велось досить активно. Як перший етап формування державної євроінтеграційної політики України слід розглядати період з моменту прийняття Декларації про державний суверенітет (16 липня 1990 року) до прийняття Основних напрямів (2 липня 1993 року). Характерною рисою цього періоду була провідна роль парламенту України у формуванні відповідного курсу. У 1993 - 2001 роках ініціативу перехопила виконавча влада, насамперед її президентська складова. Було прийнято десятки нормативних актів, які визначали засади та програмні завдання євроінтеграційної політики. Зокрема, указами Президента України було затверджено такі фундаментальні документи, як Стратегія та Програма інтеграції України до ЄС, Державна програма співробітництва „Україна – НАТО” [2, с. 15]. Президенти України здійснили візити до штаб-квартири Альянсу в Брюсселі у 1992 і 1995 роках (Л. Кравчук – 8 червня 1992 року, Л. Кучма – 1 червня 1995 року).

8 лютого 1994 року Україна, оцінивши ініційовану НАТО Програму „Партнерство заради миру” як важливий елемент загальної структури європейської стабільності і безпеки, спрямованої на подальший розвиток і практичне поглиблення стосунків Альянсу з країнами-членами РПАС, а також з іншими зацікавленими країнами ОБСЄ у сфері оборони, військового співробітництва та миротворчих операцій, першою з країн СНД підписала Рамковий документ ПЗМ, а 25 травня передала керівництву НАТО свій Презентаційний документ щодо участі у програмі ПЗМ. У березні 1994 року розпочались безпосередні консультації України

з НАТО за формулою „16 + 1”, тематика яких доповнювала й розвивала принципи взаємодії Києва і Брюсселя, визначені в ході президентських візитів. Активними дійовими особами засідань РПАС стали міністр закордонних справ та міністр оборони України, начальник Генерального штабу Збройних Сил України.

У поглибленні взаємин між Україною і НАТО слід особливо виокремити 1995 рік, оскільки у червні генсек НАТО і міністр закордонних справ України обмінялися відповідними листами, в яких фактично сформулювали першу Індивідуальну програму партнерства (ІПП-95) між Києвом і Брюсселем, розраховану на 1996 – 1998 роки. Спільна заява сторін, датована 14 вересня 1995 року, була офіційно схвалена на спеціальному засіданні Північноатлантичної Ради НАТО. Вона задекларувала наявність „розширених і поглиблених” відносин між ними, які наприкінці 1996 року піднялися до рівня „особливих і ефективних”, заклавши основу для проведення 20 березня 1997 року офіційних двосторонніх переговорів щодо формалізації особливого партнерства між Україною і НАТО.

Наступна політично значима подія, розрахована на майбутню співпрацю, – підписання у Мадриді 9 липня 1997 року Президентом Л. Кучмою і лідерами всіх держав-членів Альянсу Хартії про особливе партнерство України з НАТО, військово-політичне значення якої досить важливе [5, с. 49]. 3 грудня 1997 року на засіданні Військового комітету у форматі „16 + 1” за участю України на рівні начальників генеральних штабів було оголошено про призначення першого військового представника України у складі Місії України при НАТО – генерал-лейтенанта В. Куксенка. 5 грудня 1997 року Указом Президента України засновано Місію України при НАТО. Згодом обидві сторони ініціювали створення Спільної робочої групи „Україна – НАТО” з питань військової реформи.

Виконуючи заходи, передбачені Програмою ПЗМ, Україна орієнтується на врахування досвіду країн-членів НАТО для реформування і створення сучасних національних Збройних Сил. Цей підхід узгоджувався з Державною програмою будівництва та розвитку Збройних Сил України на період до 2005 року. Мета паралельного виконання Державної програми і Програми ПЗМ, як підкреслював уряд, – розбудова національної армії, яка відповідатиме сучасним вимогам, буде здатна взаємодіяти зі збройними силами НАТО, в тому числі при проведенні миротворчих і гуманітарних операцій під егідою ООН чи ОБСЄ. Кожна зі сторін чітко розуміє й усвідомлює виклики, з якими доведеться зустрітися у XXI столітті. Це агресивний націоналізм, тероризм, розповсюдження зброї масового знищення, неврегульовані територіальні суперечки тощо. Їх успішне розв’язання можливе лише завдяки спільним зусиллям, шляхом тісної співпраці між державами світу [9, с. 18].

Основні цілі такого співробітництва визначені Хартією про особливі відносини між НАТО і Україною. Їх досягнення можливе при розв’язанні широкого кола завдань, серед яких у воєнній сфері головними вважаються:

запобігання воєнним конфліктам; миротворча діяльність; обмін інформацією та спільні консультації з питань стратегії, оборонної політики; контроль над озброєнням і забезпечення ядерної безпеки; співробітництво в галузі ППО; запобігання небезпечній воєнній діяльності; здійснення спільних ініціатив і навчань у галузі надзвичайних ситуацій та ліквідації наслідків катастроф.

Сьогодні відносини між Україною і НАТО охоплюють галузі, співпрацю в яких неможливо було й уявити в роки „холодної війни”. Безпрецедентним фактом, зокрема, є спільні дії України і НАТО у врегулюванні боснійського конфлікту.

Характерним для такого співробітництва є процес його структурного оформлення, особливо в політичній і воєнній сферах. Проте необхідним є подальше вдосконалення процесу консультацій між НАТО та Україною як у кризових ситуаціях чи у випадку виникнення загроз миру і стабільності на європейському просторі, так і для прийняття колегіальних рішень (чого, наприклад, бракувало під час кризи в Косово). Керівництво Альянсу висуває завдання привести збройні сили нових членів до єдиних стандартів озброєння і воєнної техніки. Було б доцільно обговорити питання за участю представників трьох сторін – міністерства оборони України, міністерства оборони РФ і НАТО. Така пропозиція, на нашу думку, повністю правомірна й обґрунтована, адже чимало російських і українських технологій спільного виробництва зброї та військової техніки є сучасними і конкурентоспроможними. Ці контакти також позитивно впливають на військово-виробничу сферу в Україні, на пожвавлення виробництва танків Т-72, які є на озброєнні військ нових членів НАТО – Польщі, Чехії, Угорщини [9, с. 19].

Тим часом Верховна Рада так і не змогла інкорпорувати до тексту нової Конституції України євроінтеграційні та євроатлантичні прагнення. Під час дій НАТО в Югославії було ухвалено постанови з антинатовською риторикою. Були й спроби змінити курс зовнішньої політики України (дебати щодо вступу до Парламентської Асамблеї СНД). Період певної асинхронізації дій українського парламенту та виконавчої влади завершився 17 січня 2002 року, коли Верховна Рада України прийняла Постанову „Про рекомендації за результатами парламентських слухань з питань державної політики інтеграції України до ЄС”. У ній чітко зафіксовано підтримку дій виконавчої влади, спрямованих на євроінтеграційний курс, наголошено, що „європейська інтеграція відповідає життєво важливим інтересам українського народу. Вона є визначальним чинником як міжнародної діяльності, так і внутрішньої політики України на тривалу перспективу”.

Отже постанова вказує, що ключове завдання України – визначення нового формату взаємовідносин між Україною і НАТО на перспективу. При цьому, „прагнучи поглиблення особливого партнерства з НАТО, Україна виходить з того, що кінцевою метою її євроінтеграційної політики

є вступ до НАТО як основи європейської структури безпеки” [11]. Стосовно механізмів реалізації, то вони полягали в розширенні і поглибленні співробітництва між Україною і НАТО в політичному, військовому та інших вимірах. Україна також мала намір приєднатись до існуючих у межах НАТО механізмів підготовки до вступу та членства в Альянсі [10].

Специфіка сучасного періоду, зважаючи на те, що відбулося розширення НАТО і ЄС за рахунок країн Центрально-Східної Європи, полягає в пріоритеті відносин України з її західними сусідами, а найперше з Польщею. Багато українців починають розуміти, що шлях до Європи проходить через Варшаву, адже вона може відіграти роль „містка” між НАТО, ЄС та Україною. Польща – член Північноатлантичного Альянсу, вона – форпост НАТО на його східних кордонах. Членство в НАТО створює для Польщі реальні підстави забезпечення її безпеки і оборони. У свою чергу, інтеграція України до європейських та євроатлантичних структур має істотне значення для безпеки всього континенту, відтак Польща підтримує прагнення України в цьому напрямі [13, с. 69].

Українсько-польське військове співробітництво базується на планах дворічної співпраці. Кожного року проводиться кілька десятків спільних заходів з особливим акцентом: на консультаціях у галузі проблематики безпеки і оборони; допомозі Україні у співпраці з НАТО; обміні досвідом у процесі реформування армії; спільній участі у миротворчих місіях і військових навчаннях; співпраці у сфері контролю над озброєннями та їх утилізацією. Польсько-українська військова співпраця досягла високого рівня завдяки взаємодії у складі багатонаціональної дивізії в Іраку. Польща допомагає Україні в реалізації цілей, визначених Планом дій „Україна – НАТО”, – підвищенні рівня оперативної сумісності українських збройних сил, засвоєнні принципів співробітництва та в стандартизації і кодифікації спільних проєктів.

Незважаючи на підтримку Польщі та ефективне співробітництво у проєкті „Україна – НАТО”, ставлення Заходу до України залишається неоднозначним. Україна не член ЄС чи Західноєвропейського Союзу і навряд чи приєднається до них у найближчому майбутньому. Деякі лідери Заходу не вважають Україну частиною Європи. Частина офіційних осіб з європейських країн дотримується думки, що зближення з Україною зіпсує й без того непрості взаємини Заходу з Москвою. Однак у Вашингтоні розуміють, що Україна, завдяки своєму геополітичному статусу, має не менш важливе значення для стабілізації Східноєвропейського регіону, ніж американська фінансова допомога. Тому США готові до співпраці і підтримки незалежної України. У Брюсселі знають, що коли Україна вступить у військовий союз з Росією, то ситуація в Європі зміниться кардинально, оскільки така обстановка, в разі загострення стосунків з Росією, вимагатиме присутності значних сил Альянсу в Центральній Європі. Це змушує НАТО розглядати Україну як ключовий чинник

стабільності й безпеки в Європі.

Очевидно, що відносини Росії з США і НАТО, з огляду на схильність В. Путіна до авторитаризму та мілітаризації суспільства, не стануть кращими. Відтак об'єктивно геополітична роль України в Європі зросла, а, відповідно, підвищилася й увага до неї з боку Заходу, США і НАТО.

Відмінність ситуації та позиції України у цьому питанні від ситуації та позиції інших держав СНД полягає, передусім, у тому, що Україна, в контексті розширення НАТО, перебуває в унікальному геополітичному положенні [10]. Це положення поглиблюється історичним спадком від СРСР, в якому будувалася теж свого роду інтегрована система безпеки, окремі фрагменти якої існують і нині. Їх вагомість підтверджується інформацією з джерел Офісу зв'язку НАТО, Центру інформації та документації НАТО, які перебувають під егідою Альянсу, та кількох незалежних аналітичних центрів [6].

На думку експертів, зокрема – Д. Гріна, керівника Офісу зв'язку НАТО в Україні, постійно виникають фактори, які ускладнюють практичну співпрацю: недостатня поінформованість службовців і військових кадрів, слабка взаємна комунікація, мовний бар'єр, різниця у трактуванні історичних і культурних реалій, значна розбіжність у термінології й концепціях, а також просто різне бачення того, в чому полягає суть проблеми і яким шляхом слід приходити до спільних рішень.

Надзвичайну російську зацікавленість збереженням, а правильніше – розширенням військової присутності РФ слід розглядати у стратегічному контексті. Севастополь має ключове значення для контролю над басейном Чорного моря, а тому для Росії була б украй небажаною присутність НАТО на північному чорноморському узбережжі.

З точки зору потенційного членства України в НАТО проблему істотнішу, ніж Крим, представляють дві станції, що входять до системи раннього попередження про небезпеку. Одна з них розташована поблизу Севастополя, друга – біля Мукачєва. Обидві після розпаду СРСР перейшли до України і згодом були передані в тимчасову експлуатацію РФ (угоду про передачу станцій Росії підписано 1994 року, а умови оренди узгодили лише 1997 року). Станції працюють в об'єднаній російській системі, радіус їх дії охоплює західну частину Росії. З 1995 року Україна є членом спільної системи протиповітряної оборони СНД, а відтак віддала у розпорядження цієї організації винищувачі Су-24 [6]. Спільний контроль повітряного простору України означає, що Москва спостерігає за всім, що відбувається під українським небом. Важко уявити ситуацію, що у випадку найменшого конфлікту українські сили, а отже й потенційні сили НАТО, були б змушені покладатися на інформацію, отриману з російської системи спостереження за повітряним простором України.

Досі неврегульоване питання морського кордону, тобто розмежування вод Азовського моря і Керченської протоки. Адже договір між Україною і РФ про державний кордон від 28 січня 2003 року врегулював лише

проблему сухопутного кордону, але без домовленості стосовно морського кордону неможливо розпочинати демаркаційні роботи.

Підходи двох держав до проблеми морського кордону принципово різні. Росія наполягає, що Азовське море і Керченська протока належать до внутрішніх вод обох держав. Натомість Україна від самого початку виступає за визначення кордону відповідно до міжнародних правових норм (з практичної точки зору предметом суперечки залишаються 300 м). Обидві держави погодилися на розподіл морського дна, але Київ домагався також і поділу водної поверхні, а тим самим і розмежування контролю за судноплавством. Зазначимо, що існування російської військової бази в Криму не суперечить Конституції України, в якій у розділі XV, Ст. 14 підтверджується можливість подальшого розміщення на території України існуючих військових баз третіх держав. Однак Ст. 17 виключає можливість розміщення нових військових баз, що підводить до висновку: лише за умови зміни Конституції стало б можливим розміщення баз інших держав.

Росія залишається для України головним партнером у військово-технічній співпраці. Вона використовує потужності понад 100 українських військових виробничих підприємств. Виробництво частково, хоч і не в ключових галузях, а в таких, як виробництво танків і радіолокаційних систем, залежить від постачання сировини, матеріалів і компонентів з країн СНД, у першу чергу – з Росії [4].

Аналізуючи спільні проекти і довгострокові угоди, що пов'язували держави між собою, наприклад, проект створення транспортного літака АН-70, яким свого часу зацікавився ЄС, можна зробити висновок, що для Росії важливо підтримувати співпрацю з ключовими українськими підприємствами оборонної промисловості (зокрема з тими, які виготовляють обладнання для космічної техніки). Нагадаємо, що багато українських заводів працює над модернізацією виробів радянської оборонної промисловості і пристосуванням їх до вищих стандартів, яких вимагає НАТО. Водночас Україна, яка дуже мало замовляє для власної армії у вітчизняного виробника, змушена експортувати збройні системи та їх компоненти. У ролі ринку виступає Росія. „70 % всіх компонентів озброєння і 95 % матеріалів для виробів авіапромисловості надходить з російського ринку”, – вказується в доповіді Євроатлантичної асоціації „Україна ближча до Заходу”. – В авіапромисловості головною проблемою є ключова роль Росії у цій галузі” [6]. При цьому (як пише російська преса) при реалізації спільних проектів Росія скасувала українські заборгованості і виявила зацікавлення до подальшої співпраці – „насамперед з політичних причин”.

Однією з головних проблем України у сфері зовнішньої політики, безпеки, оборони і торгівлі продукцією спеціального та подвійного призначення є звільнення від співпраці зі спецслужбами й особами, пов'язаними з силовими відомствами (а також з комерційними колами)

як України, так і Росії та набуття незалежності у цій сфері. Найбільшою загрозою, вважає О. Сушко, є корупційні зв'язки працівників російських і українських спецслужб. Проте більшість нинішніх працівників Служби безпеки здобули фахову підготовку вже в українських навчальних закладах, що сприятиме трансформації спецслужб і послабленню згаданих контактів, а старше покоління, яке здобуло освіту ще в СРСР, через 5 - 6 років досягне пенсійного віку і піде у відставку [6].

Аналіз офіційних документів України і НАТО щодо розвитку співпраці й можливого вступу нашої держави в перспективі до цієї міжнародної організації, впливу польського фактора на рівень співробітництва „Україна – НАТО” тощо, дає змогу зробити наступні **висновки**:

- взаємини „Україна – НАТО” розвиваються, починаючи з 1991 року. Вони врегульовані низкою договорів і угод, прийнятих за роки співробітництва. Існує взаємна зацікавленість у співпраці з обох сторін. Адже для України це досвід міжнародного співробітництва, ринок збуту для товарів військово-промислового комплексу (озброєння країн-членів ЦСЄ частково залишається успадкованим від СРСР), для Альянсу – зміцнення позицій на Сході. Україна бере активну участь у реалізації програми НАТО ПЗМ;

- деякі науковці вказують, що на першому етапі співробітництва більшу роль відігравав український парламент, а згодом вагомійшій ролі набули уряд і Президент. Проте це не змінило форму співробітництва; воно відбувалося абсолютно адекватно: і Президент, і парламент не перебирали повноважень, а до певної міри налагоджували ефективне співробітництво;

- окремі дослідники, особливо польські, вважають, що шлях України до НАТО і Європи лежить через Варшаву. З цим, до певної міри, можна погодитись. Адже Польща дотримується проукраїнської позиції в євроатлантичних структурах насамперед тому, що вступ України до НАТО та ЄС автоматично переніс би кордон цих організацій з неї на Україну, а наявність слабшого члена підсилило б власні позиції Польщі;

- здійснений аналіз дозволяє припустити, що співпраця „Україна – НАТО” має більше позитивів, ніж негативів. Україна не вступила до НАТО внаслідок низки вагомих причин, але впродовж тривалого часу продовжує взаємодію на вже сформованих позиціях. Нині Україна ще не готова вступити до Альянсу, а він не готовий її прийняти. Групу причин „специфічні” обставини можна вважати найвагомішою при аргументації неспроможності (на даний час) вступу України до НАТО. До них відносимо: неврегульовані питання морського і сухопутного кордону між РФ та Україною; наявність на території України двох російських радіолокаційних станцій; патрулювання повітряного простору України літаками РФ; Ст. 17 розділу XV Конституції України, яка виключає можливість розміщення на території України нових військових баз; значна кількість російських

співробітників (йдеться про належність до агентури) серед українських спецслужб тощо.

Слід зазначити, що представники державних органів влади не поспішали з вирішенням усіх цих проблемних питань, отож вони існують і нині, хоча значну їх частину можна було вирішити значно раніше.

Література:

1. **Бадрак В.** Випробування на сумісність: Україна намагається „підлаштуватися” під стандарти НАТО // День. – 2006. – 16 березня (№ 42).
2. **Березний А.** Економічні наслідки розширення НАТО для України // Економічний часопис. – XXI. – 2004. – № 11 - 12. – С. 14 - 17.
3. **Блек Л.** Москва та розширення НАТО: готові до другої хвилі? // Національна безпека і оборона. – 2000. – № 8. – С. 53 - 57.
4. **Борохвостов В.** Оборонно-промисловий комплекс України: стан та можливі напрямки співробітництва з країнами заходу // http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/issue.php?s=prnb1&issue=2004_4 (Перегляд – 31.05.2007).
5. **Варга Д.** Зв'язки України з НАТО: погляд з Угорщини // Національна безпека і оборона. – 2000. – № 8. – С. 48 - 52.
6. **Гемі Д., Вонгровська М., Граєвські П.** Доповідь Євроатлантичної асоціації „Україна ближча до Заходу” // <http://www.sea-ngo.org/seango/publikacje/raport%5Bukr%5D.doc> (Перегляд – 3.05.2007).
7. **Голопатюк Л.** Військові аспекти співробітництва України з НАТО: стан і перспективи розвитку // Національна безпека і оборона. – 2004. – № 8. – С. 31 - 33.
8. **Гушер А.** Южный Кавказ, Америка, НАТО // Азия и Африка сегодня. – 2005. – № 11. – С. 9 - 13.
9. **Соскін О.** Українська перспектива щодо набуття членства в Північноатлантичному альянсі // Економічний часопис. – XXI. – 2004. – № 3. – С. 18 - 19.
10. Управління Прес-служби Міністерства оборони України „Про стан і перспективи двостороннього військового співробітництва між Міністерствами оборони України та Сполучених Штатів Америки” // http://www.mil.gov.ua/-news/print_news.-php?id=1505&lang=ua (Перегляд – 2.03.2007).
11. **Чалий О.** Євроатлантичні прагнення України як її державна політика // vesna.org.ua/txt/sxid/pol2002/index.html (Перегляд – 12.03.2008).
12. **Чередниченко О.** Можливі наслідки вступу України до НАТО // http://intellect.kiev.ua/index.php?lang=u&page=print&material_id=19411&theme_id=0&print=1 (Перегляд – 11.03.2008).
13. **Olszanski T.** Ukraina wobec Rosji: stosunki dwustronne i ich uwarunkowania // Ośrodek Studiów Wschodnich. – 2001. – Wrzesień. – 162 s.

Проблема бюрократії в неоконсервативній концепції

Наталія Рудницька,
аспірант кафедри політичних наук
Інституту політології і права
Національного педагогічного університету
ім. М. Драгоманова

Еволюція державотворчих процесів в Україні робить актуальним ретроспективний аналіз основних західних концепцій, пов'язаних з моделями державного управління.

В останню чверть ХХ століття однією найвпливовіших на Заході політичною ідеологією була ідеологія неоконсерватизму. Неоконсерватизм – це політична течія, що пристосовує традиційні цінності консерватизму до реалій постіндустріального суспільства і в такий спосіб визначає урядову політику провідних країн Заходу. Повчальними прикладами (внаслідок їх ефективності) застосування ідеології неоконсерватизму були, зокрема, „рейганоміка” в США і „тетчеризм” у Великій Британії.

Російський дослідник А. Мельвіль зазначав: „В основі неоконсерватизму є дві принципові ціннісні орієнтації: по-перше, усвідомлення того факту, що в сучасній системі американського капіталізму державне регулювання економіки є в принципі єдино можливим і об'єктивно необхідним механізмом, по-друге, очевидне розчарування в занадто роздутих розмірах і відносно малій ефективності реально існуючого в США державно-бюрократичного регулювання економіки і федеральних програм у соціальній сфері” [3, с. 39]. А. Мельвіль виокремлює дві ідейні компоненти, що визначають „змішаний” механізм формування ідеології неоконсерватизму: „Ліберальна – ідея про регулюючу форму держави в економічній і соціальній сфері, консервативна – позитивне ставлення до ринкових механізмів регулювання” [3, с. 40]. Саме таке поєднання суттєво відрізняє неоконсервативний напрям від традиційного консерватизму.

А. Мельвіль, до речі, розглядав неоконсерваторів як лібералів, що „поправшали” і перейшли в опозицію до реформістської орієнтації своїх колишніх однодумців: „Неоконсерватори – так називають колишніх лібералів, що не стільки поривають з принципами лібералізму і переходять у консервативний табір, скільки відчувають небезпеку

етатизації соціального життя” [3, с. 40]. У зв’язку з цим робився висновок про еклектичність ідейної основи неоконсерватизму. Це, можливо, й певною мірою справедливо. Проте такий висновок не можна вважати вичерпним, оскільки неоконсерватизм як система ідейних поглядів формувався на концептуальних принципах поєднання економічних та адміністративних методів забезпечення соціального розвитку. На переконання неоконсерваторів, було необхідно знизити рівень державного регулювання, зберігаючи при цьому традиційні цінності – свободу особи, інститути сім’ї, релігії, соціальну стабільність тощо.

Звичайно, називати неоконсерватизм провідною ідеологією сучасного етапу розвитку суспільства можна лише умовно, оскільки основи світобачення неоконсерваторів так і не інституціоналізувались у загальноглобалізаційну ідеологію, оскільки одним із способів визначення сутності ідеології є зв’язок концептуальних положень з об’єктивними тенденціями суспільного процесу.

Розвиток постулатів неоконсерватизму супроводжувався постійною їх трансформацією, що було реакцією на зміну геополітичних процесів.

У своїх дослідженнях прихильники неоконсервативної ідеології наголошують, що ідеологія – це органічна складова масової свідомості і політичного курсу розвитку суспільства. Отже неоконсерватизм являє собою ідейно-теоретичний напрям, який ґрунтується не на особистих, а загальних цінностях політичного розвитку, детермінованого реаліями політичних ситуацій західних суспільств і орієнтацією на сильну владу, елітарність, незалежність особи від владних структур.

Головними критеріями, якими оперує суспільство у своєму динамічному розвитку, є зміна звичок, традицій, характеру людей. Відтак виникає інтерес до їх переосмислення крізь призму неоконсервативної концепції антропологічного ресурсу як невід’ємного структурного елемента державної системи.

Враховуючи складність і багатоплановість проблеми дослідження, головним завданням має бути порівняльний і критичний аналіз теоретичних розробок державотворчого процесу західного суспільства з метою структурування отриманих результатів і можливістю подальшого їх використання в країнах, що зазнають трансформаційних змін.

Передусім звернемо увагу на концептуальну основу неоконсерватизму в постулатних співвідношеннях: бюрократія – державний апарат, регулювання – дерегулювання, політика – ідеологія, держава – суспільство.

З плином часу і з мірою поширення знань про соціокультурний динамізм у світі прискорила диференціація наукових досліджень щодо здійснення державної політики і, відповідно, прийняття рішень. Проявом такої тенденції є тісний зв’язок неоконсервативної доктрини з соціально-політичною практикою її втілення в суспільних процесах і з метою активного впливу на них.

Спробуємо звернути увагу не лише на об'єктивні аспекти адміністративно-державного управління за принципами неоконсервативної ідеології, але й на суб'єктивний аспект, оскільки державно-владне управління здійснюють люди, що перебувають на державній службі і матеріальному утриманні держави.

Суб'єктивізація влади починається з моменту приходу особи на державну службу. Посадовець стає структурною одиницею в апараті загальнодержавної системи управління. Політика, через виконання посадових обов'язків, розглядається як прерогатива еліти, як її професійна діяльність з підтримки чинного суспільного порядку. Такий стан речей вимагав формалізації і спеціалізації процесів виконання посадових обов'язків. Відтак бюрократія практично визначає державну політику, методи вирішення важливих для нації проблем.

В ході змін у соціально-економічній, ідейно-політичній і культурній сферах набула актуальності проблема реформування системи управління, а отже й певних перемін у суспільній свідомості. В новий час стала явною неефективність державно-владної структури, не виправдалися сподівання, що покладалися на кейнсіанську політику. В цих умовах неоконсерватизм зумів, створюючи нову модель суспільного розвитку, інтегрувати чимало ідей і традицій як консервативного, так і ліберального спрямування.

Неоконсерватизм мав успіх у зв'язку з усвідомленням необхідності пошуку золотой середини між деструктивністю економічних процесів і неефективністю надмірної державної регламентації усіх сфер суспільного життя [2, с. 131]. Він став альтернативою ліберальному стилю життя, засобом подолання кризи в економічній і політичній сфері. Неоконсерватори запропонували західному суспільству новий курс розвитку, в основу якого було покладено монетаристську модель, засновану на принципах звільнення бізнесу від державного втручання, заохочення ринкових відносин, приватного підприємництва, скорочення витрат на утримання владних структур, забезпечення політичної і культурної цілісності суспільства.

Спробуємо на прикладах двох економічно, політично, культурно і соціально розвинутих країн – США і Великою Британією – відстежити роль бюрократії в неоконсервативних концепціях. Вибір цих країн не випадковий, оскільки саме в них зазначені концепції знайшли практичне застосування в державному управлінні.

Англійська система державного управління – це цілісна політична структура з сильною владою, що традиційно ґрунтується на принципах звичаєвого права і судових прецедентів. Впровадження неоконсервативної концепції вимагало перегляду усталених підходів до формування органів влади. Актуальним питанням стало залучення до державної служби представників бізнесу, науки, що сприяло відкритості інституту державної служби. Проте така новація сприймалася з обережністю: система державного адміністрування в країні формувалася віками, внаслідок чого вже сама

приналежність до прошарку аристократії забезпечувала переваги при претендуванні на державну посаду. А це, у свою чергу, давало можливість брати участь у прийнятті політичних рішень, одержуючи при цьому солідне матеріальне забезпечення. Легітимність державної служби черпалась в аристократичному статусі посадових осіб.

Та нові реалії вимагали модернізації британської системи управління. Відтак розгорнулася критика класичної державної системи управління: бюрократів звинувачували у захисті власних, а не загальнонаціональних інтересів.

Практичне впровадження концептуальних принципів неоконсерватизму в політичній сфері дістало назву тетчеризму. Програма діяльності тодішнього прем'єр-міністра Великої Британії М. Тетчер базувалась на стандартних консервативно-ліберальних уявленнях про державну бюрократію як неефективну і марнотратну систему [2, с. 127 - 130], котру конче необхідно було реформувати. З цією метою було створено спеціальну робочу групу в урядовому апараті, яку очолила сама прем'єр-міністр. Ця група піддала аналізу витрати на утримання державного апарату і подала пропозиції щодо вдосконалення роботи центральних органів виконавчої влади та зменшення бюджетних асигнувань на їх утримання. Виконати це завдання належало в короткий термін. Однак реформування суттєво затяглося в часі.

У зв'язку з цим виникають резонні запитання: чому робочу групу з реформування було утворено з представників державного апарату, який належало реформувати? Яким мав бути механізм скорочення кадрів? Чи було здійснено попередні прогнози щодо результатів такої складної роботи, як реформування адміністративної системи? Чітких відповідей на ці питання не було, що негативно позначилося на результатах.

До речі, робоча група запропонувала нову систему оплати праці державних службовців. Це мали бути своєрідні бізнесові відносини з акцентом на матеріально-фінансове заохочення.

Отже суттєвих змін в системі управління не сталося. І не в останню чергу тому, що матеріальне заохочення пропонувалося розглядати як стимул для кращого виконання посадових обов'язків. Адже не було взято до уваги, що не завжди у кадровій сфері, за своєю природою не фінансовій, можна впроваджувати фінансові домінанти.

Відтак з часом пропозиції групи було переосмислено і запропоновано нові принципи вдосконалення структури державного управління. Паралельно відбувався процес менеджеризації державного управління і соціальної сфери [2, с. 130]. Новими програмними пунктами реформування передбачалося: розподіл державних структур за функціональними ознаками на дві категорії – стратегів і тактиків (на тих, хто приймає рішення, і на виконавців цих рішень); переведення окремих виконавчих структур на контрактно-договірні відносини з делегуванням частини повноважень приватним організаціям, які безпосередньо підлягають відомчим центральним департаментам (ці структури отримали статус

напівдержавних). Цікаво, що соціальним забезпеченням користувались представники центральних органів виконавчої влади, а не всі управлінці незалежно від посадового статусу. Зазначимо, що цим було порушено цілісність системи державного управління і створено нестійку в кадровому відношенні систему, де державні функції виконувались за принципом замовлення і, відповідно, з отриманням фінансової винагороди за надання послуг.

У більшості випадків державні службовці залишаються „кар’єрними бюрократами”. Однак їх перебування на державній службі не повинно було стати „роботою на все життя”. Зворотний бік цієї „медалі”: бізнесовець, що приходив на державну службу, одержував можливість підтримувати свій бізнес завдяки інформації щодо нюансів державної політики у сфері економіки. Державний службовець, що переходив у бізнес, теж мав солідний запас важливої інформації, яку й використовував у власних цілях.

Ініційована М. Тетчер політика у сфері державного управління лише частково узгоджувалася з теоретичними основами раціональної бюрократії М. Вебера. Веберівські ідеї передбачають такі основні принципи раціоналізації: скорочення службовців має відбуватися вибірково; спочатку скорочуються витрати на утримання, а вже потім персонал; службовці вищих рангів скорочуються пропорційно з службовцями нижчих рівнів державної ієрархії.

Принципи американського адміністрування дещо інші.

Передусім зазначимо, що в Конституції США міститься постулат про статус виборних посадових осіб, але щодо типу державного управління немає жодної регламентуючої статті [4]. Історично склалося так, що при перших посадових особах держави не існувало апарату управління, оскільки не передбачалося розмежування між поняттями політика і управління. В американській системі управління превалував принцип „клієнтизму” – на посади люди призначалися за особистою рекомендацією вищої посадової особи. Що, до речі, суперечить класичному принципу раціональної бюрократії – об’єктивному відбору претендентів на державні посади.

В основу програмних розробок реформування апарату державного управління було покладено веберівські принципи побудови ідеальної організації: єдність управління, чітка організаційна ієрархія, професіоналізм, контроль, авторитет влади. Проте цього важко було добитися через політизацію державних службовців: вони отримували посади завдяки участі в політичній діяльності, а це неминуче породжувало корумпованість бюрократії. Політичні бюрократи розглядали інститути державного управління як адміністративний ресурс для досягнення своїх політичних цілей і кар’єрного зростання.

Наміри президента США Р. Рейгана були майже аналогічні намірам британського прем’єр-міністра М. Тетчер. Державний апарат, за його задумом, мав будуватися за ринковими принципами. Відносини в

держапараті повинні були стати прозорішими внаслідок маркетизації державної сфери.

Однак маркетизація бюрократії має як позитивні сторони, так і негативні. Негатив полягає у розквіті тотальної латентної корупції, конфліктах між посадовцями різних рівнів, що призводило до зниження їх компетентності і переходу у сферу недержавного спрямування [3, с. 93]. Державне управління втрачало престижність.

Отже маркетизація і децентралізація органів державного управління ефективна лише тоді, коли здійснюється у певних межах, за чітким, детально розробленим планом.

Загальний вектор еволюції державного управління США і Великої Британії було повернуто в бік менеджеризму, тобто до методів і форм діяльності адміністрації за ринковими принципами. Проте, як показала практика, успішне реформування неможливе без громадянського консенсусу. Зміна принципів діяльності державної бюрократії – це не короточасна дія, пов'язана з кадровими змінами чи навіть з внесенням змін до законодавчих актів, а складний поетапний процес політичних компромісів, узгодження позицій з принципових питань структурних та інституційних змін і механізмів їх реалізації.

Насамкінець зазначимо, що неоконсервативна концепція як цілісна система соціально-політичних переконань дає можливість зрозуміти не тільки принципи побудови моделей державно-політичних систем західних суспільств, а й врахувати їх досягнення з метою використання в суспільствах перехідного типу, які прагнуть вдосконалити систему державного управління. Йдеться не про механічне копіювання західних зразків, а про всебічне вивчення їх теоретико-методологічного інструментарію з метою їх раціонального використання.

Література:

1. Історія Сполучених Штатів Америки: Нарис (Переклад на українську Ю. Лісник). – К.: „Діалог Інтернешнл”. – 406 с.
2. Трубайчук А. Ф., Черевко О. С. Особливості соціально-економічної політики британських консерваторів у 1979 - 1990 рр. // Український історичний журнал. – 1999, № 2. – С. 125 - 133.
3. Мельвиль А. Ю. США – сдвиг вправо? Консерватизм в идейно-политической жизни США 80-х годов. – М.: Наука, 1986. – 215 с.
4. Карі Девід П. Конституція Сполучених Штатів Америки (переклад з англійської О. М. Мокровольського). – К.: Веселка, 1993. – 192 с.
5. Оболенский А. В. Бюрократия для XX века (Модели государственной службы). – М.: Дело, 2002. – 168 с.
6. Оболенский А. В. Кадровая политика в федеральной государственной службе США: история и современность // Общественные науки. – 2001, № 3. – С. 41 - 61.

Політичні технології: інструмент управління чи маніпуляцій?

У квітні 2008 року Український центр політичного менеджменту і журнал „Політичний менеджмент” провели круглий стіл „Політичні технології: інструмент управління чи маніпуляцій?”. У його роботі взяли участь провідні українські політологи, соціологи, філософи, психологи.

Президент Українського центру політичного менеджменту кандидат психологічних наук Ю. Шайгородський, відкриваючи роботу зібрання науковців, окреслив коло проблем, що пропонувалися для обговорення:

- які політичні технології можна вважати перспективними на українському політичному полі?
- які технології сприяють, а які стають на заваді взаємодії влади і громадськості?
- які політичні технології варто вдосконалювати?
- від яких політичних технологій слід відмовитися і як це зробити?

На зібранні було заслухано доповіді: „Політтехнології в загальній системі технологій впливу” (доктор філологічних наук Г. Почепцов), „Суспільні трансформації та політичні технології” (доктор соціологічних наук Е. Афонін), „Конституційна реформа в Україні як приклад політичної технології” (доктор політичних наук І. Кресіна), „Технологічне і сутнісне переструктурування головних суб’єктів політичної системи України” (доктор політичних наук В. Якушик), „Соціологічні PR-технології в політиці: сутність, типологія, ефективність застосування” (доктор філософських наук В. Полторак), „Особливості законодавства про політичну рекламу” (доктор політичних наук Л. Кочубей).

Матеріали круглого столу будуть оприлюднені у спеціальному збірнику статей та надіслані до провідних науково-дослідних установ, бібліотек вищих навчальних закладів, державних органів влади і місцевого самоврядування.

Тенденції розвитку виборчих технологій в сучасній Україні

Андрій Кудряченко,

доктор історичних наук,

завідуючий відділом

Національного інституту стратегічних досліджень

Кочубей Л. О. Виборчі технології: Навч. посіб. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2008. – 332 с. – (Б-ка журн. „Політ. менеджмент”).

Прискіпливий погляд на становище вітчизняного суспільствознавства свідчить, що реальне сходження України як самостійної і незалежної держави значно активізувало вітчизняні наукові дослідження, присвячені різним проблемам як трансформаційних перетворень, так і питанням пізнання сучасного суспільства в контексті цивілізаційних змін, практики політичної та економічної модернізації. Перед науковцями постало ціле коло невідкладних завдань щодо дослідження проблем сучасного державотворення, оптимального входження Вітчизни в систему міжнародних координат, вивчення явищ і складових чинників, що детермінують формування засадничих складових поступу.

Як серйозний виклик не лише вітчизняним державотворцям, але й дослідникам різних суспільних наук весь час після набуття Україною незалежного статусу постає досить непросте науково-прикладне завдання: відшукати власні шляхи досягнення в політичному сенсі динамічної рівноваги, а в економічному – стійкого розвитку й за цих умов зайняття свого гідного місця в колі держав і народів.

Вельми показово, що в числі перших вдалися до глибокого й прискіпливого аналізу цих проблем філософи, історики, політологи, економісти та науковці інших галузей знань. Лише в останні роки було опубліковано солідне число праць з розгляду альтернатив поступу України, проблем її самоорганізації, розвитку політичної системи, а також щодо особливостей модернізації, геополітичного сходження України як нової самостійної держави сучасної історичної доби. Дійсно, в роки незалежності України вітчизняні дослідники гуманітарної сфери відкривають нові напрями пошуків, започатковують розробку з тієї тематики, яка в попередні часи була прерогативою переважно дослідників

союзного центру, почасти подавалася упереджено й спотворювалася або взагалі була нерозробленою.

Коло вельми актуальних праць з вищезначеної проблематики 2008 року поповнив навчальний посібник „Виборчі технології” доктора політичних наук Л. Кочубей. Принагідно відзначу, що цей доробок дослідниці продовжує розробку злободенних питань для всього наукового загалу, політиків і широких кіл громадськості України й одночасно є черговим підсумком творчих пошуків авторки.

Як свідчить аналіз посібника, Л. Кочубей критично переосмислює не лише історичний досвід нашої Вітчизни і практику демократичних перетворень в Україні, але й розглядає проблеми розвитку виборчих технологій з точки зору модернізації та демократизації суспільного поступу. З висоти нинішнього часу автор прагне з'ясувати особливості вітчизняних підходів, еволюції виборчого законодавства й відповідної модифікації виборчих технологій, які є складовими чинниками змін сучасної доби.

Автор ґрунтовно опрацювала солідний й різноплановий масив джерел та наукової літератури вітчизняного і зарубіжного походження, відповідних документів, а також періодичних видань з тим, щоб запропонувати власні оцінки поставлених проблем. Достойнством рецензованої праці є також введення до наукового обігу різнопланових джерел, зокрема навчальної та монографічної літератури, в якій заторкується окреслена проблематика.

Праця Л. Кочубей вигідно відрізняється новизною методологічних засад щодо аналізу політичного перебігу подій, комплексного дослідження сутності, стану і тенденцій розвитку виборчих технологій в Україні в контексті зарубіжного досвіду. У ній у діалектичній єдності взаємодії та конфліктності розглядаються численні проблеми вітчизняного електорального простору, форми негативних проявів в організації п'яти парламентських кампаній, складові маніпулювання громадською думкою під час виборчих перегонів 1994, 1998, 2002, 2006 та 2007 років.

Авторці вдалося ґрунтовно висвітлити історіографію дослідження виборчих технологій в Україні, слушно визначити понятійно-категоріальний апарат дослідження й запропонувати власне бачення методів вивчення вітчизняного електорального простору та виборчих технологій у трьох непростих виборчих парламентських кампаніях. Так, у першому розділі посібника, в якому розглядаються теоретико-методологічні засади дослідження виборчих технологій, проаналізовано й систематизовано авторські оціночні застереження до джерел і літератури.

Видається також слушним визначення тенденцій та особливостей розвитку вітчизняної політичної думки стосовно виборчих технологій під кутом зору не лише аналізу перебігу виборчих перегонів, але й пошуку оптимального визначення самої суті передвиборчих та виборчих технологій. Л. Кочубей справедливо наголошує, що до цього визначення

вона відносить всю сукупність політико-організаційних, інформаційних, пропагандистських дій, а також задіяння результатів соціологічних досліджень, соціально-психологічних чинників, Інтернет-технологій та широкого спектра комунікацій і зв'язків з громадськістю.

Досить показовим є співставлення, аналіз, оцінка вітчизняного досвіду застосування виборчих технологій з передовою світовою практикою. Саме розгляду проблематики дослідження під таким кутом зору присвячується другий розділ книги. У ньому детально розглядаються питання генези та утвердження демократичних засад виборчих технологій у світі, відповідні правові норми виборчого процесу в зарубіжних країнах, зокрема у розвинених демократіях та постсоціалістичних країнах, що трансформуються. Окремо здійснюється аналіз вітчизняної законодавчої бази виборчих технологій, з'ясовуються політико-правові чинники еволюціонування виборчого законодавства, етичні основи виборчих кампаній протягом означеного періоду.

Характеристиці виборів як інструмента громадянського суспільства присвячений третій розділ.

Аналізу власне розвитку PR-технологій на вітчизняних теренах присвячується четвертий розділ посібника. В ньому розглядаються з точки зору компаративістики виборчі кампанії 1994, 1998, 2002, 2006 та 2007 років. Дослідниця детально аналізує іміджеві виборчі технології, політичне рекламування та використання Інтернет-ресурсів.

Вельми суттєво, що, проводячи якісне розмежування як законодавчого поля, так і особливостей виборчої системи, авторка окремо (у п'ятому розділі) розглядає специфіку та ідентифікацію деструктивних виборчих технологій і способи протидії їм. Засоби масової інформації розглядаються в контексті маніпулятивних технологій.

Виграшною стороною праці є також і те, що в ній, так би мовити, по гарячих слідах виборчих баталій з'ясовуються сильні й уразливі сторони використаних виборчих технологій не лише тих партій і блоків, які потрапили до парламенту, але й тих, що вибори програли.

Поряд з цим мушу зазначити, що одному авторові навіть у такій солідній монографії не під силу підняти й широко висвітлити весь пласт проблем виборчих технологій. Певно, що добрий початок Л. Кочубей має бути продовженим й іншими дослідниками, учасниками політичних баталій і тими політичними гравцями, у яких інноваційні технології на виборах дали відчутні результати.

Етнополітологічний вимір української полонії

Микола Михальченко,
доктор філософських наук,
член-кореспондент НАН України,
президент Української академії політичних наук

Калакура Олег. *Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті.* - К.: Знання України, 2007.- 508 с.

Свідченням дедалі більшої уваги політологів до етнонаціональних процесів в Україні, в тому числі й до проблем національних меншин, є недавно опублікована ґрунтовна монографія кандидата історичних наук О. Калакури, присвячена важливій і недостатньо з'ясованій темі – етнополітичному розвитку української полонії у XX столітті. Її актуальність і наукова новизна зумовлюються тим, що поляки не тільки наші близькі сусіди, але й давні жителі українських земель, а їх відносини з корінними жителями – українцями – мають як внутрішньополітичний так і міжнародний вимір, активно впливаючи на гармонізацію етнонаціональних взаємин в українському соціумі та на розвиток українсько-польського міждержавного співробітництва.

Дослідження українсько-польських відносин – це давня традиція, започаткована літописцями княжої і козацької доби, творчістю Т. Шевченка, М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша, М. Драгоманова, І. Франка, В. Антоновича, М. Грушевського, В. Липинського, І. Крип'якевича та інших дослідників. Проблеми польської меншини в Україні у новітні часи вивчали такі, зокрема, українські і польські дослідники, як Я. Дашкевич, Т. Зарецька, Л. Зашкільняк, А. Кондрацький, О. Красівський, В. Палієнко, Г. Стронський, К. Зеленько, Г. Мотика, Т. Ольшанський, М. Сівіцький, К. Сіроцька. Однак не було комплексного, узагальнюючого дослідження етнополітологічного характеру, яке б охоплювало життєдіяльність полонії на всій території України впродовж такого великого проміжку часу, як XX століття.

О. Калакура трактує польську національну меншину в Україні (українська полонія) як частину польського етносу-нації, що сформувалася в процесі тривалого проживання на українських землях, і котра є одним з компонентів етнонаціональної структури України, зберігає

свої національні й етнічно-культурні особливості, підтримує форми організованої спільноти, прагне зберегти етнічну та духовну самобутність. Незважаючи на катастрофічні втрати, яких зазнала польська людність на землях України у XX сторіччі (її чисельність зменшилася майже в десять разів), вона все ще належить до великих (144 тис. чол.) і найбільш укорінених в український соціум іноетнічних груп слов'янського походження, бере активну участь у політичному, соціально-економічному, науковому і культурно-духовному житті суспільства. Автор зачіпає й інші теоретичні та методологічні проблеми понятійно-категоріального апарату етнополітологічного осмислення життєдіяльності поляків, які в тій чи іншій мірі стосуються усіх іноетнічних груп України. З урахуванням надбань української і зарубіжної етнополітології, досліджень І. Кураса, В. Євтуха, М. Панчука, О. Картунова, Ю. Римаренка, І. Варзара, І. Кресіної, І. Котигоренка та інших у книзі подано тлумачення таких понять, як етнополітика, етнополітична ситуація, етнічна ідентичність, етнічна ментальність тощо, викладається авторське розуміння принципів і методів етнополітологічних студій.

Особливість дослідження полягає в тому, що, будучи етнополітологічним за предметом пізнання, воно має порубіжний характер, побудоване на солідній історіографічній і джерельній базі, зокрема на документах державних архівів Києва, Львова, ряду областей, а також Варшави і Москви. До нього широко залучено опубліковані свідчення, матеріали періодики, спогади, наукову літературу і публіцистику, включаючи й праці польських авторів. Все це дозволило всебічно і досить об'єктивно змалювати політико-ментально-етнографічний портрет українських поляків, висвітлити витоки і процес формування польської етнічної групи, окреслити основні етапи її життєдіяльності. При цьому чільна увага присвячується аналізу політики щодо поляків з боку державних утворень на землях України у найбільш драматичній добі - XX столітті.

Докладно розглядаються імперські часи, коли поляки і українці, опинившись у складі Російської та Австро-Угорської імперій, стояли перед можливістю створення спільного фронту для боротьби за національне визволення під гаслом „За нашу і вашу свободу!”, за відновлення національних держав, показано, чому вони не зуміли скористатися цим шансом. Польська громада частково підтримала державницькі потуги східних українців у період 1917 - 1920 років, коли постала Українська Народна Республіка і була відновлена незалежна Польща. Однак взаємини обох держав затьмарили амбіції й стереотипи польських шовіністичних кіл, їх войовничу реакцію на проголошення Західно-Української Народної Республіки та Акт злуки з УНР. Автор доводить, що територіальні претензії Польщі щодо західноукраїнських земель спровокували польсько-український збройний конфлікт 1918 - 1919 років, який, на щастя, не набув характеру міжетнічної війни, що й дозволило українцям і полякам частково порозумітися і виступити 1920 року об'єднаними

силами проти більшовицької експансії. Але зупинити її не вдалося через інфантильність та геополітичні плани західних держав. Поразка УНР супроводжувалася насадженням на більшій частині українських земель радянського тоталітаризму, антигуманну політику якого невдовзі відчуло все населення, включаючи й польське.

Аналізуючи міжвоєнний період, автор зосередив головну увагу на життєдіяльності польської людності в підрадянській Україні, не обминувши при цьому й нового статусу поляків на західноукраїнських землях, де вони долучилися до титульної нації, тоді як українці краю опинилися в становищі покривдженої меншини Другої Речі Посполитої. Дослідник показав насильницькі методи залучення поляків до проведення політичних і соціально-економічних експериментів в УСРР, розкрив наслідки для них конфіскації майна, націоналізації землі, тотальної атеїзації суспільства, примусової колективізації села, подав нове бачення політики коренізації як ідеологічного маневру більшовиків, спрямованого на радянізацію українців і поляків, послаблення українського і польського руху опору. На думку О. Калакури, радянська влада, створюючи польський Мархлевський район, польські сільради, моделювала в такий спосіб „соціалістичну Польщу”, розробляла сценарій експорту комуністичного режиму на терени історичної Польщі, готувала для цього партійні, військові та інші кадри. А коли цей план провалився, сталінський режим оголосив поляків шкідницькою нацією, вдався до масових репресій, голодомору, депортацій, нищення національних традицій, духовності і культури. За підрахунками науковця, у міжвоєнний період польська меншина зазнала катастрофічних втрат. Її чисельність лише з 1926 по 1939 рік скоротилася з 476,4 тисячі чоловік до 357,7 тисячі. Тільки в 1936 - 1938 роках було репресовано 44 тисяч українських поляків.

Велика драма спіткала польську людність у роки Другої світової війни та повоєнних лихоліть. У монографії показана доля поляків після включення західноукраїнських земель до складу УРСР та СРСР, наслідки так званих соціалістичних перетворень, які теж супроводжувалися масовими арештами, розстрілами, депортаціями, виселеннями. Не менш жорстоким стосовно поляків, як і інших етносів, виявився й гітлерівський окупаційний режим, котрий наштовхнувся на відчайдушний опір не тільки українського, але й польського населення, яке брало участь у Червоній Армії, в Армії Людовій та Армії Крайовій, у партизанських з'єднаннях, загонах самооборони і підпільній боротьбі.

Осмислюючи причини польсько-українського збройного конфлікту на завершальному етапі війни, масштаби волинської трагедії, автор дійшов висновку, що вони стали не лише наслідком „порахунків” за старі взаємні кривди, успадкованих стереотипів „одвічної ворожості”, але й були інспіровані третіми силами – сталінським і гітлерівським режимами, які в своїх імперських інтересах за будь-яку ціну намагалися підігрівати польсько-українські конфлікти. У книзі показано фізичні, матеріальні і

моральні втрати польської людності в ході так званого „обміну” населенням 1944 - 1946 років, згадана й зловісна операція „Вісла”.

Розглядаючи наслідки національної та міграційної політики авторитарного режиму 1960 - 1980-х років, її шовіністично-асиміляторського та атеїстичного спрямування, автор наводить конкретні факти акультурації і втрат польської людності в УРСР: її чисельність зменшилася на третину, було ліквідовано польське шкільництво, закрито більшість римо-католицьких громад, а кількість поляків, які визнавали рідною польську мову, скоротилася до 12,5 %.

Переконливою є думка О. Калакури про те, що знаковою подією в житті української полонії, реальним кроком до її порятунку стали відновлення суверенітету і державної незалежності України, демократизація суспільства та євроінтеграційний вибір українського народу. 1990-ті роки та початок ХХІ століття пов’язані зі справжнім національно-культурним ренесансом польської меншини. В монографії докладно висвітлено етнічну мобілізацію поляків, утворення польських національно-культурних об’єднань, діяльність Спільноти поляків України, Федерації польських товариств України, розвиток польського шкільництва, бібліотечної і видавничої справи, художньої самодіяльності, заснування польських газет, радіо- й телевізійних передач, польських домів, розширення мережі молитовних споруд римо-католицької церкви. Автор аргументовано доводить, що попри катастрофічні втрати, яких зазнала польська меншина за минулі роки, вона зуміла, з одного боку, вистояти, зберегти етнічну ідентичність і самобутність, національно-культурні й духовні цінності – мову, культуру, церкву, традиції, ключові риси національно-етнографічної ментальності, а з іншого боку, стати на шлях активного національно-культурного відродження, відновлення етнічності, долучитися до участі в державному будівництві України, до народної дипломатії. Українська полонія довела, що вона, з-поміж інших іноетнічних груп, є найбільш укоріненою в українське суспільство, при цьому позиціонує себе частиною світової Польщизни, є містком українсько-польського порозуміння і партнерства.

Завершується монографія О. Калакури розлогіми висновками і повчальними уроками, найголовнішим з яких, на нашу думку, є положення про те, що будь-які проблеми національних меншин, включаючи й українську полонію, можуть бути успішно розв’язані, а їх потреби задоволені лише в демократичній державі на засадах дотримання універсальних прав і свобод людини, за участю інститутів громадянського суспільства та юридичних гарантій щодо захисту інтересів етнічних груп, сприяння розвитку їх мов, традицій, релігій, виховання культури і толерантності в міжнаціональних відносинах. Видається цілком слушною думка про необхідність правового врегулювання стосунків національних меншин з країнами походження, ухвалення спеціальних юридичних актів щодо участі останніх у реалізації їх національно-культурних програм.

Підсумовуючи огляд цього унікального дослідження, варто привернути увагу до низки змістовних додатків, зокрема чотирьох картосхем: розселення поляків на землях України на початок XX століття; польського Мархлевського району; розміщення польських сільрад на 1931 рік; національно-культурних товариств на початок 2007 року, а також 9 таблиць і діаграм, які відображають динаміку чисельності польського населення України впродовж XX століття, перелік польських сільрад і кількості у них населення за 1926 і 1931 роки, відомості про кількість польських шкіл, про зміни в освітньому рівні поляків, про динаміку зареєстрованих громад римо-католицької церкви, їх молитовних приміщень, про кількість віруючих і священників.

Відрадно, що зміст монографії, а також анотація подані польською мовою.

Зазвичай рецензент вказує і на недочепи дослідження. Назвемо деякі з них і ми. По-перше, книга дещо переобтяжена конкретно-історичним та етнографічним матеріалом, статистичними викладками, хоча це й надає їй більшої доказовості, але виводить за межі предмету пізнання. По-друге, вдало використавши метод компаративного аналізу політики різних державних утворень щодо поляків, варто було б ширше застосувати його для порівняння етнополітичного розвитку поляків в Україні та українців у Польщі. І, по-третє, автору не вдалося уникнути однотипних прикладів та повторень. Однак ці зауваження не знижують високого фахового рівня дослідження та не применшують значення отриманих наукових результатів.

Маємо всі підстави оцінити рецензовану монографію О. Калакури як ґрунтовне, добротне і змістовне етнополітологічне дослідження, присвячене актуальній проблемі – драматичній долі української полонії у XX столітті. Його високий науково-теоретичний рівень підсилюють викладені автором практичні пропозиції і рекомендації щодо подальшої наукової розробки проблеми, шляхів удосконалення правової бази міжнаціональних відносин, доопрацювання і реалізації Концепції державної етнополітики України.

Сподіваємося, що книгу з інтересом сприймуть і належно оцінять науковці, аспіранти, студенти, вчителі, активісти польських та інших національно-культурних товариств, широка громадськість як в Україні, так і в Польщі.

Праця ексклюзивного характеру

Федір Медвідь,
кандидат філософських наук
Михайло Гордієнко,
кандидат політичних наук

Денисенко В. М., Матвієнків С. М., Штерн В. Ю. Політологія. Вступ до спеціальності. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. – Львів: Астролябія, 2007. – 360 с.

Поява нового підручника для студентів вищих навчальних закладів – подія завжди непересічна. Тим більше, коли з'являється праця ексклюзивного, так би мовити, характеру: автори пропонують власне бачення політичних явищ і процесів, узагальнюють етапи розвитку світової та вітчизняної політичної думки, з'ясовують методологію та основні категорії, з яких має розпочинатися фундаментальне вивчення політичної науки.

Навчальний курс „Політологія. Вступ до спеціальності” дасть можливість студентам увійти в коло проблем політичної науки, знайомство з якими необхідне для тих, хто починає ґрунтовне вивчення політичної сфери чи удосконалює знання для викладання цієї дисципліни. Підручник містить не лише академізований теоретико-методологічний та історичний матеріал – в ньому подаються визначення ключових понять, робляться висновки, формулюються контрольні запитання. Засвоєння політології без вивчення першоджерел – марна трата зусиль і часу. Відтак автори кожен розділ завершують „Матеріалами для читання”, що містять витяги з праць класиків політологічної науки.

Освічене, свідоме і діяльне громадянство – це ознака зрілої демократії. Отже вихід із системної кризи нашої державі слід починати з якісної політичної освіти громадян, яка не лише мотивує соціальну активність, а й дає раціональні знання, формує патріотичну свідомість для розширення участі у державотворчих процесах.

Слід відзначити оригінальне формулювання мети політичної науки, зорієнтоване на подолання політичної байдужості та абсентеїзму. На думку авторів, громадянин, засвоївши основи політології, зможе підпорядковувати свої емоції раціональній політичній аргументації, адекватно орієнтуватися в суспільних процесах, уміло захищати свої права та інтереси.

Важливою складовою рецензованої праці є акцентуація її основного змісту на україноцентричному вимірі. Автори свідомі того, що без професійної політичної науки, яка служить розбудові української державності, неможливе здійснення нинішнім поколінням стратегічного завдання – побудови вільної, правової, соціальної держави, забезпечення консолідації нації. Адже творення демократичної України вимагає ґрунтовного теоретичного осмислення альтернативних проєктів соціального реформування, утвердження оптимального вектора розвитку держави, визначення онтологічних координат постгеноцидного суспільства.

Навчальний курс „Політологія. Вступ до спеціальності” за своєю креативністю і методологічним арсеналом пропонує конструктивні месиджі для підвищення авторитету політичної науки в системі вищої освіти, з якої рекрутується майбутня еліта, що формуватиме політику держави.

Основний зміст, наукові судження, категоріальний апарат, методологічний інструментарій підручника цілком відповідають основним вимогам вузівської підготовки фахівців.

Книжкова полиця

Бойко Н. Социальный контроль и демократизация общества. – К.: Институт социологии НАНУ, 2007. – 272 с.

Віроцький В., Киркевич В. Гетьманська столиця Батурин. – К.: „Техніка”, 2007. – 192 с.

Гавриленко І. М., Кузьменко В. І., Скідін О. Л. Соціологія організацій: Навчальний посібник. – Запоріжжя: ГУ „ЗІДМУ”, 2007. – 407 с.

Гофф Ж. Л. Интеллектуалы в Средние века / Перевод с французского А. М. Руткевича. — СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2007. — 157 с.

Диксит, Авинаш К. Стратегическое мышление в бизнесе, политике и личной жизни / Авинаш К. Диксит, Барри Дж. Нейлбафф. – М.: ООО „И. Д. Вильямс”, 2007. – 384 с.

Дулатова А. Н. Информационная культура личности: Учебно-методическое пособие / А. Н. Дулатова, Н. Б. Зиновьева. – М.: Либерей-Бибинформ, 2007.

Дюверже М. Политические партии. – 4-е изд. – М.: Академический Проект, 2007. – 544 с.

Журналістська педагогіка в контексті Болонського процесу: Навч.-метод. посіб. / Упоряд.: А. І. Мамалига, Ю. П. Єлісєнєнко; За заг. ред. В. В. Різуна. – К.: Інститут журналістики КНУ імені Тараса Шевченка, 2007. – 608 с.

Зовнішня політика України та шляхи країни до Європи. – К.: Центр миру, конверсії та зовнішньої політики України, 2007. – 170 с.

История государства и права зарубежных стран: Учебник в 2 т. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: НОРМА. – 2007. – Т. 2: Современная эпоха / Ред. Н. А. Крашенинникова. – М.; М.: НОРМА, 2007. – 816 с.

История южных и западных славян. В 2 т. Учебник. Т. I: Средние века и Новое время. – 3-е изд. / Под ред. Г. Ф. Матвеева и З. С. Ненашевой. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 2007. — 688 с.

Конверський А. Є. Логіка традиційна та сучасна: Підручник. – К.: ВПЦ „Київський університет”, 2007. – 440 с.

Конституційне законодавство зарубіжних країн: Хрестоматія / Упоряд. В. О. Ріяка, К. О. Закоморна. – К.: Юрінком Інтер, 2007. – 384 с.

Коран. – 10-е изд., допол. – М.: РИПОЛ классик, 2007. – 800 с.

Кочубей Л. О. Вибірчі технології: Навч. посіб. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2008. – 332 с. – (Б-ка журн. „Політ. менеджмент”).

Лукашевич Н. П. Самоменеджмент. Теория и практика: Учебник. – К.: Ника-Центр, 2007. – 344 с.

Малявин В. В. Китай управляемый. Старый добрый менеджмент / В. В. Малявин. – М.: Европа, 2007. – 304 с.

Методика викладання соціально-гуманітарних дисциплін. Бібліографічний показник літературних джерел та періодичних видань за 1959 – 2007 роки / Відп. ред. професор В. Г. Городяненко. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2007. – 74 с.

Наукові праці МАУП / Редкол.: М. Ф. Головатий (голов. ред.) та ін. – К.: МАУП, 2007. – Вип. 2 (16). – 244 с.

Национально-гражданские идентичность и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации / Под редакцией Л. Дробижевой, Е. Головахи. – К.: Институт социологии НАН Украины, Институт социологии РАН, 2007. – 280 с.

Основы этнологии: Учебное пособие / Под ред. проф. В. В. Пименова. — М.: Изд-во МГУ, 2007. — 696 с.

Подростки и юношество в многонациональной Москве: формирование этнического самосознания и межэтнических отношений. – М.: Институт социологии РАН, 2007. – 80 с.

Політико-етнологічні проблеми розвитку сучасної України: Матеріали Всеукр.-теорет. конф., м. Київ, лют. 2006 р. / Редкол. М. Ф. Головатий (голова) та ін.; За наук. ред. І. М. Варзаря. – К.: МАУП, 2007. – 388 с.

Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: Навч. посібник / Ф. М. Рудич, Р. В. Балабан, Ю. С. Ганжуров та ін. – К.: Либідь, 2008. – 440 с.

Регіональне розселення в Україні: стан і прогноз / Доценко А. І., Зінич В. Т., Великохотько О. Т. та інші - К.: РВПС України НАН України, Видавництво „Фенікс”, 2007. – 376 с.

Середа В. В. Етносоціологія: Навчальний посібник. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – 160 с.

Сундук А. М. Регіональний вимір економічної безпеки України / Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України / К.: Логос, 2007. – 182 с.

Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2008. Вип. 12. – 380 с.

Україна: політична історія. XX – XXI ст. / Редрада: В. М. Литвин (голова) та ін. Редкол.: В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с.

Украинское общество в европейском пространстве / Под редакцией Е. Головахи, С. Макеева. – Киев: Институт социологии НАНУ, Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина, 2007. – 274 с.

Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. – М.: Академический Проект, 2007. – 272 с.

Шейн Э. Организационная культура и лидерство: Учебник / Э. Шейн. – 3-е изд. – СПб.: Питер, 2007. – 336 с.

Вийшов у світ № 3 (29) журналу „Соціальна психологія”

У розділі „Теорія” представлено статті доктора соціологічних наук О. Донченко „Інституціональні матриці як структури колективної психіки” і кандидата психологічних наук Г. Дьяконова „Діалогічна інтерпретація психології самобуття і спів-буття в онтології С. Франка”.

Методологічним проблемам дослідження гендерних аспектів етноментальних структур свідомості присвятили своє досить цікаве дослідження кандидат психологічних наук І. Некрасова і аспірант Бакинського національного університету (Азербайджан) В. Нагієва.

Загальноновизнано, що в сучасних умовах стали надзвичайно актуальними дослідження у сфері економічної психології. У зв'язку з цим інтерес читача можуть викликати такі публікації в цьому номері часопису, як статті доктора філософських наук В. Москаленко „Суб'єктність економічної соціалізації особистості” і кандидата психологічних наук Н. Дембицької „Соціально-психологічні проблеми економічної соціалізації молоді”.

У розділі „Психологія пізнання” оприлюднено статтю кандидата психологічних наук З. Кіреевої „Психологічні аспекти моделі образу як динамічної системи значення”.

Різним проблемам вдосконалення професійної компетентності присвячуються дослідження кандидата соціологічних наук Ю. Свеженцевої „Уявлення про свою організацію та організаційна поведінка”, доктора психологічних наук Г. Ложкіна і доктора психологічних наук Н. Воляннюк „Професійна ідентичність в контексті маргінальної поведінки суб'єкта”, кандидата соціологічних наук Ю. Калагіна „Еволюція військового професіоналізму” і кандидата психологічних наук В. Лефтерова „Ефективність тренінгу з професійно-психологічної підготовки”.

Своїми думками щодо процесів, що відбуваються нині в освітянській сфері, діляться доктор психологічних наук Л. Засекіна (стаття „Психологічні орієнтири реформування вищої школи в Україні”) і кандидат історичних наук О. Барішполець (стаття „Медіаосвіта: зарубіжний досвід”).

Наступний номер „Соціальної психології” вийде у липні 2008 року.